સંકલિત સંસ્કૃત નિયમાવલી

પ્રેરક-આદ્ય સંકલનકાર

પરમ પૂજ્ય વર્ધમાનતપોનિધિ આચાર્યભગવત શ્રીમદ્વિજય

ભુવનભાનુ સૂરીશ્વરજી મહારાજા

પરમ પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર સ્વ. શ્રી પદ્મવિજયજી ગણિવર મ.

વર્તમાન સંકલનકાર

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી આચાર્યભગવંત

શ્રી. વિ. કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મ. ના પ્રશિષ્ય

મુનિવર શ્રી દિવ્યરત્ન વિ. મ. સા.

સંશોધક

વિદ્વાન મુનિવર શ્રી અભયશેખર વિ. મ.

નિશ્રા

પૂજ્ય મુનિશ્રી દિવ્યરત્ન વિજયજી મ.

પૂજ્ય મુનિશ્રી અજિતશેખર વિજયજી મ.

પૂજ્ય મુનિશ્રી વિમલબોધિ વિજયજી મ.

પ્રકાશક

શ્રી નમિનાથ જૈન શ્વે. સંઘ

નમિનાથ જૈન મંદિર

જૈન મંદિર રોડ, (રાજાજી સ્ટ્રીટ)

કાકીનાડા - ૫૩૩ ૦૦૧ (A.P)

Copies - 1000 (Edition: 2) Rs. 25.00

Composed By:
Hansa Compugraphics
Bangalore - 560 001.
✆ 260655

Printed By:
Trishul Offsets,
Bangalore - 560 020
✆ 363786/260655

બીજી આવૃત્તિ અંગે :-

પહેલી આવૃત્તિમાં નજરે ચઢેલી કેટલીક ભૂલોનું પરિમાર્જન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. બાકી રહી ગયેલી ભૂલો માટે મિચ્છામિ દુક્કડમ. ધ્યાન દોરવા સૌને વિનંતી.

સંવત ૨૦૪૮નું કાકીનાડા નગરમાં ચોમાસું આરાધનામય રહ્યું. એના શિખરરૂપે કાકીનાડામાં પ્રથમ વાર ઉપધાન તપની સુંદરતમ આરાધના થઈ. આ સુકૃતોની અનુમોદના હેતુ કાકીનાડા શ્રી સઘે જ્ઞાનખાતાની રકમનો સદવ્યય કરી આ પુસ્તકના પુનઃ પ્રકાશનનો લાભ લીધો છે. તેથી તેઓ ધન્યવાદપાત્ર છે.

- મુનિ અજિતશેખર વિજય

બીજી આવૃત્તિ -
વીર સંવત ૨૫૧૯. સંવત ૨૦૪૯

-: પ્રાપ્તિસ્થાન :-

શ્રી કુમારપાલ વી. શાહ
c/o દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ
૩૬, કલિકુંડ સોસાયટી,
મફલીપુર ચાર રસ્તા,
ધોલકા - ૩૮૭૮૧૦

શ્રી ચંદ્રકાંત એસ. સંઘવી
(અધ્યાપક)
કનસાનો પાડો
પાટણ - ૩૮૪૨૬૫
ઉ. ગુ.

आशिर्वचनम्

નાકાં પમાતાં જ્ઞાન તત્ત્વ અને મોક્ષમાર્ગનું પ્રકાશક છે. એ જ્ઞાન શાસ્ત્રોથી મળે છે અને શાસ્ત્રો સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલા છે. તેથી શાસ્ત્રબોધ માટે એ ભાષા જાણવી જોઈએ. સંસ્કૃત ભાષા ભણવા માટે પ્રાચીન સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસનાદિ વ્યાકરણો છે. વ્યાકરણ નહિ ભણેલા શરૂઆત માટે ભાંડારકરની સંસ્કૃત બે બુક રચાયેલી છે. એ ભણવી સરળ પડે એ માટે એમાં લાંબા લાંબા વાક્યોમાં આવતા નિયમોને ગાળી આ બુકમાં ટૂંકા પદ્ધતિસર ગોઠવ્યા અને બોર્ડની જેમ આલેખવામાં આવેલા છે, જેથી અભ્યાસીઓને નિયમો સમજવા અને કંઠસ્થ કરવામાં સરળતા રહેશે.

આ બુકનું આયોજન કરનાર મુનિ શ્રી હિતરત્નવિજય વર્ધમાન આયંબિલ તપના સતત આરાધક છે, અને અધ્યાત્મરસિક આચાર્ય શ્રી વિજય કલાપૂર્ણસૂરિજી મહારાજના શિષ્ય છે. એમણે આ આયોજનમાં સારો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. અભ્યાસક-વર્ગ એનો સુંદર લાભ ઉઠાવી એમના પરિશ્રમને સફળ કરશે અને સંસ્કૃત ભાષાના સહારે શાસ્ત્ર ભણી એ જ મોક્ષ સંબંધ સાધશે.

વિ.સં.૨૦૪૫, માગશર વદ ૫.
બેંગલોર

— વિજય ભુવનભાનુસૂરિ

તા.ક. આ પુસ્તકના 'ટૂંકમાં સંસ્કૃત ભાષા સારી રીતે સમજવું' એ ઉદ્દેશની સફળતામાં પૂર્તિ કરવા કેટલાક સૂચન છે—

(૧) નામનાં રૂપો ચાલુ પદ્ધતિથી નહિ, પરંતુ આવી રીતે ગોખવાનાં,— પહેલાં ૧લી ત્રણ વિભક્તિનાં રૂપ બોલવાનાં, દા.ત. राम- रामौ रामाः, रामम् रामौ रामान्। બાદમાં ૩ થી સંબોધન સુધી માત્ર એકવચનનાં રૂપ, દા.ત. रामेण रामाय, रामात् रामस्य, रामे हे राम। પછી માત્ર દ્વિ-વચનનાં, દા.ત. रामाभ्याम् ״ ״ रामयोः ״ | પછી માત્ર બહુવચનનાં રૂપ { ૩ रामैः ૪ रामेभ्यः ૫ ״ ૬ रामाणाम् ૭ रामेषु } | દ્વિ.વ. બ.વ. સંબોધનનું રૂપ નહિ ગોખવા. માત્ર સમજી રાખવું કે એનાં રૂપ પ્રથમા પ્રમાણે.

(૨) રોજ એકેક ધાતુ લઈ એના દસે કાળના કર્તરિ સહિત બધાં રૂપોનું પારાયણ રોજ કરવું. પછી રોજ બીજા બીજા ધાતુ લઈ એના ઉપર્યુક્ત સાતેના રૂપોનું પારાયણ કરવું.

(૩) બુક ભણતાં વાક્યોનું રોજ પુનર્લેખન વાંચન પુનરાવર્તન કરવું જોઈએ. શ્લોકોમાં કંઠસ્થ

પ્રાસ્તાવિકં કિંચિત્

एकोऽपि शब्दः सम्यक्प्रयुक्तः स्वर्गे कामधुग्भवति

આ પંક્તિ શબ્દપ્રયોગની મહત્તા દર્શાવે છે. તીર્થંકરની વાણી ૩૫ ગુણોથી યુક્ત હોય છે. તેમાં વાણીના દોષોથી રહિતતા પણ એક ગુણ છે. સુસંસ્કૃત શબ્દોની આ મહત્તા છે. જેમ અપશબ્દો અશાંતિના બીજ વાવી બરબાદીના કારણ બને છે, તેમ સુવચન પણ જો સુસંસ્કૃત ન હોય, તો આંધી સર્જી શકે છે. 'अपीयता' ના સ્થાને 'अपीयता' શબ્દે સર્જેલો ઈતિહાસ સુવિદિત છે. તેથી શબ્દોને સભ્ય સંસ્કારિત બનાવવા વ્યાકરણનું જ્ઞાન ખુબ આવશ્યક છે. વ્યાકરણને યાદ કરીએ એટલે સંસ્કૃત વ્યાકરણના બે મહાન પ્રણેતા યાદ આવ્યા વિના ન રહે. વર્તમાનમાં શ્રી પાણીનિ અને કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજે બનાવેલા વ્યાકરણો જ પ્રાયઃ પઠન-પાઠનમાં છે. આ બન્ને મહાપુરુષોએ વ્યાકરણના નિયમોનું સૂત્રબદ્ધ સંકલન કરી સંસ્કૃતભાષાને સાયન્ટીફીક ભાષા (SCIENTIFIC LANGUAGE) - કોમ્પ્યુટર ભાષા(COMPUTER LANGUAGE) બનાવી દીધી છે. ગણિતના નિરપવાદ સિદ્ધાન્તોના આધારે વર્તતું કોમ્પ્યુટર સંસ્કૃત ભાષાને સૌથી પ્રોપર ભાષા (proper language) ગણે છે. ભગવાનની આજ્ઞામુજબ જીવન વ્યતીત કરતાં સાધુ-સાધ્વીઓને દિવસભરમાં ૧૫ કલાકનો સ્વાધ્યાય કરવાનો છે. સંસ્કૃતભાષામાં નિબદ્ધ સુવિશાળ સાહિત્યના અધ્યયન વિના તે શક્ય નથી. આમ સંસ્કૃતભાષા બધાએ જ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. અને તેથી સંસ્કૃત વ્યાકરણનું જ્ઞાન ખુબ આવશ્યક છે.

વર્તમાનકાલીન જીવોના આયુષ્ય અને મેધાની અલ્પતા જોઈ પ.પૂ. ન્યાયવિશારદ, વર્ધમાનતપોનિધિ આ.દે.શ્રી.વિ. ભુવનભાનુસૂરીશ્વર મ.ના શિષ્યરત્ન લઘુબંધુ સંપ્રાપ્તસમાધિ સ્વ. પં.પૂ. પદ્મવિજય ગણિવરે 'ઐદંયુગીન જીવો કેવી રીતે શીઘ્ર-સરળતાથી સંસ્કૃત વ્યાકરણનું જ્ઞાન મેળવે?' એવી કરુણાભાવનાથી પ્રેરાઈ ઉપરોક્ત મહાવ્યાકરણોમાંથી ચૂંટી ચૂંટી મહત્ત્વના નિયમોની રૂપરેખા દોરી. અને પછીતો સિદ્ધાન્તમહોદધિ આ દે.શ્રી.વિ.પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજાના સમુદાયમાં એ સકલનના આધારે અધ્યયનનો શિરસ્તો ચાલુ થયો. અન્ય સમુદાયો પણ આકર્ષાયા. વારંવાર એ નિયમાવલીની માંગણી થતી.

આ બધી વાતોને ધ્યાનમાં લઇ પ.પૂ. સુવિશાળ ગચ્છનાયક આચાર્યવર્યશ્રી વિ. ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજની પ્રેરણા અને કૃપાથી પ.પૂ. અધ્યાત્મયોગી આચાર્યદેવેશ **શ્રી.વિ. કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી** મ.ના શિષ્ય પૂ.વિદ્વદ્વર્યશ્રી કલાપ્રભ વિજય.મ.ના શિષ્યરત્ન વર્ધમાન તપસ્વી **શ્રી દિવ્યરત્ન વિજય** મહારાજે ખંતથી એ નિયમાવલી નું સંકલન કર્યુ. પૂ.ન્યાયકુશાગ્રધી મારા ગુરુવર્યશ્રી અભયશેખર વિજય મહારાજે સૂક્ષ્મદષ્ટિથી આમૂલચૂલ નિરીક્ષણ કર્યુ હોવાથી આ સંકલનની ઉપાદેયતામાં જબ્બર વધારો થયો છે.

સંસ્કૃતવ્યાકરણની આ કોઇ ટેક્ષ બુક (Text Book) કે રેફરન્સ બુક (Reference Book) નથી. પરંતુ નિયમસંકલનનો એક અલ્પ પ્રયાસ માત્ર છે. તેથી સુધારા વધારા અંગેના સૂચનો આવકાર્ય છે. સંસ્કૃત અભ્યાસુવર્ગ નિયમોની નોટ બનાવવાની કડાકૂટમાંથી બચે, અને એટલો સમય નિયમ યાદ રાખવામાં અને રૂપોનો પાઠ કરવામાં ફાળવી શકે, એજ શુભ ઉદ્દેશ છે. પરિપૂર્ણ થાય તેવી અભિલાષા છે.

આ ગ્રન્થસર્જનમાં આર્થિક સહકાર દાતાઓ તથા Free paper દેનાર મહાનુભાવો ધન્યવાદપાત્ર છે. તેઓ બધાનો ઉલ્લેખ અન્યત્ર કરેલ છે. અનેક મુનિવરોના અનેકવિધ સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. એ ઋણ અવિસ્મરણીય છે.

Hansa Compugraphics ના પાર્ટનરશ્રી **અશ્વિનભાઇ, કલ્પેશ,** તથા **તેજસ** અને Indo Vijay Offset ના **વિજયભાઇએ** શીઘ્ર-સુંદર કોમ્પ્યુટર ટાઇપ કમ્પોઝીગ (computer type composing) અને પ્રિન્ટીગ (printing) કરી આપ્યુ છે. તેઓ પણ ધન્યવાદ પાત્ર છે.

અંતે સહુ કોઇ સંસ્કૃતભાષાના માધ્યમથી શાસ્ત્ર અધ્યયન દ્વારા સંસ્કૃત જીવન જીવી શ્રેયઃ પામે તેવી શુભેચ્છા.

BANGALORE 11 th MAY 1989

મુ. અજિતશેખર વિ.

વિષયાનુક્રમ

સંજ્ઞા

એ.=એક, વ.=વચન વર્ત.= વર્તમાનકાળ બી.=બીજો, તૃ.=તૃતીય હ્યસ્ત .= હ્યસ્તન ભૂતકાળ અદ્ય.= અદ્યતન ભૂતકાળ.સામા. = સામાન્ય. ભવિ. = ભવિષ્યકાળ.પુ. = પુરુષ, વિભ. = વિભક્તિ તત્પુ.= તત્પુરુષ દ્વિ.= દ્વિવચન, બહુ.= બહુવચન પ.= પર.= પરસ્મૈપદ આ.= આત્મનેપદ

શ્રી નંદીકર પાર્શ્વનાથાય નમઃ

કુલ વર્ણ → 46 તેમાંથી.... ° ← અનુસ્વાર દા. ત. अं ।

સ્વર → 13 ः ← વિસર્ગ દા.ત. अः ।

વ્યંજન → 33 = 46

વ્યંજનનું વર્ગીકરણ → (૧) ° ૧૩ અઘોષ વ્યંજન. (૨) ° ૨૫ સ્પર્શ વ્યંજન

° ૨૦ ઘોષ વ્યંજન. ° ૩ ઉષ્માક્ષર
= ૩૩ ° ૪ અંતઃસ્થ (અર્ધસ્વર)
° ૧ મહાપ્રાણ
= ૩૩

	ઉષ્માક્ષર	૨૫ સ્પર્શવ્યંજન				અનુનાસિક	અંતઃસ્થ	મહાપ્રાણ
કંઠ્ય →		क्	ख्	ग्	घ्	ङ्		ह
તાલવ્ય →	श्	च्	छ्	ज्	झ्	ञ्	य्	
મૂર્ધન્ય →	ष्	ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्	र्	
દંત્ય →	स्	त्	थ्	द्	ध्	न्	ल्	
ઓષ્ઠ્ય →		प्	फ्	ब्	भ्	म्	व्	

૨૦ કહે છે

૧૩ અઘોષ — ૨૦ ઘોષવાન

° ૫ અનુનાસિક અને ૪ અંતઃસ્થ વ્યંજન સિવાયના ૨૪ વ્યંજન ધુટ્ કહેવાય

° ઉપરોક્ત ૯, ૩ ઉષ્માક્ષર અને ह સિવાયના વ્યંજન ૨૦ કહેવાય.

<u>**સ્વર વિચાર**</u> સ્વર→૧૩ તેમાંથી.... ■ હ્રસ્વ સ્વર ૫
■ દીર્ઘ સાદા સ્વર – ૪
■ દીર્ઘ સન્ધ્યક્ષર – ૪

○ હ્રસ્વ સ્વર → अ, इ, उ, ऋ, लृ =

○ દીર્ઘ સ્વર → સાદા → आ, ई, ऊ, ॠ, (ॡ) ૪
→ સન્ધ્યક્ષર → ए, ऐ, ओ, औ = ૪

अ के आ + इ के ई = ए
अ के आ + ए = ऐ
अ के आ + उ के ऊ = ओ
अ के आ + ओ = औ

આ ચાર સ્વર આ રીતે સંધિથી બનતા હોવાથી **'સન્ધ્યક્ષર'** કહેવાય છે.

<u>શબ્દના બે અંશ</u> → ૧. પ્રકૃતિ ૨. પ્રત્યય

૧. પ્રકૃતિ: ધાતુ ← → નામ

૨. પ્રત્યય: ધાતુ ← → નામ

- ધાતુ → જે મૂળ શબ્દો ક્રિયાને જણાવે તે. દા.ત. 'पच्' 'वद्' 'नम्' વગેરે...
- નામ → જે મૂળ શબ્દ વસ્તુને જણાવે તે. દા.ત. 'गृह' 'बाल' 'नृप' વગેરે...
- રૂપ → મૂળ શબ્દો પરથી જે શબ્દો વાક્ય પ્રયોગમાં બોલાય તેને રૂપ કહે.

<u>રૂપ બે પ્રકારે</u> → ૧ ધાતુ + પ્રત્યય = ધાતુનું રૂપ દા.ત. वदति ।
૨ નામ + પ્રત્યય = નામનું રૂપ દા.ત. जिनः ।

૧ ધાતુ પરથી જે શબ્દ બોલવામાં વપરાય તે ધાતુનું રૂપ કહેવાય.
દા.ત. 'पचति' 'वदति' ઇત્યાદિ.....

૨ નામ પરથી જે શબ્દ બોલવામાં વપરાય તે નામનું રૂપ કહેવાય.
દા.ત. 'जिनः' 'माला' ઇત્યાદિ.....

<u>સંયુક્ત વ્યંજનો = જોડાક્ષરો</u>

क् + ष = क्ष	प् + र = प्र.	द् + य = द्य
ङ् + ग = ङ्ग.	श् + च = श्च.	द् + द = द्द
ज् + ञ = ज्ञ.	र् + प = र्प.	त् + र = त्र
द् + ध = द्ध.	क् + त = क्त/क्त.	द् + ग = द्ग
ह् + र = ह्र.	ह् + ल = ह्ल	ह् + य = ह्य
ह् + न = ह्न	ह् + व = ह्व.	ह् + म = ह्म
स् + र = स्र	स् + त् + र् = स्त्र	ह् + ण = ह्ण

ક્રિયાપદના રૂપો <u>છ</u> કાળમાં અને <u>ચાર</u> અર્થમાં થાય છે.
અર્થાત્... ધાતુને પ્રત્યય લાગીને થતા રૂપો દસ પ્રકારના છે.

<u>કાળના છ ભેદ</u> → વર્તમાન કાળ, ભૂતકાળ ત્રણ પ્રકારે, ભવિષ્યકાળ બે પ્રકારે.

○ <u>વર્તમાન કાળ</u> → વર્તમાનની ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે વર્તમાનકાળનું રૂપ.

દા.ત. स गच्छति = તે જાય છે.

○ <u>ભૂતકાળ</u> – (૧) હ્યસ્તનભૂતકાળ (૨) અદ્યતનભૂતકાળ (૩)પરોક્ષભૂતકાળ.

(૧) ભૂતકાળમાં થયેલી ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે હ્યસ્તનભૂતકાળનું રૂપ.

દા.ત. सो अगच्छत् = તે ગયો.

(૨) ૨૪ કલાકમાં થઈ ગયેલ ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે અદ્યતનભૂતકાળનું રૂપ.

દા.ત. सो अगमत् = તે ગઈકાલે ગયો.

(૩) A ઐતિહાસિક વાત જણાવતા, B અણગમતી વાતને સાવ ઉડાડી દેવા માટે બોલાતા અત્યંત જૂઠા અને C અભાન અવસ્થામાં બોલાતા-- વાક્યોમાં પરોક્ષના રૂપો વપરાય છે. **દા.ત.** a रामो राजा वभूव = રામ રાજા થયો.

b એકે બીજા પર આક્ષેપ કરતાં કહ્યું **તેં કાનપુરમાં ચોરી કરી** ત્યારે એ વાતને ઊડાડવા બીજો કહે **હું કાનપુર ગયો જ નથી.** અહીં પરોક્ષકાળનો પ્રયોગથાય.

અર્થાત્.... अहँ कानपुरं न जगाम

C निद्रायाँ अहँ विललाप = **નિદ્રામાં મેં વિલાપ કર્યો**

★ત્રણે ભૂતકાળના સ્થાને અદ્યતનભૂતકાળ નો પ્રયોગ પણ થાય છે.

★પરોક્ષ અને અદ્યતનભૂત૰ ના સ્થાને હ્યસ્તનભૂત ૰નો પ્રયોગ પણ થાય છે.

○ <u>ભવિષ્યકાળ</u> – ૧. શ્વસ્તનભવિષ્યકાળ ૨. સામાન્યભવિષ્યકાળ.

૧. બીજે દિવસે થનારી ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે શ્વસ્તનભવિષ્યકાળનું રૂપ.

દા.ત. स श्वो जयपुर गन्ता = **તે આવતી કાલે જયપુર જશે.**

૨. કોઈ પણ ભવિષ્યમાં થનારી ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે સામાન્યભવિ ૰નું રૂપ.

દા.ત. स नागपुर गमिष्यति = **તે નાગપુર જશે**

★શ્વસ્તનભવિષ્યના સ્થાને સામાન્યભવિષ્યનો પ્રયોગ પણ થાય છે.

<u>અર્થના ચાર પ્રકાર</u> – ૧ આજ્ઞાર્થ. ૨ વિધ્યર્થ.

૩ ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ. ૪ આશીર્વાદાર્થ.

૧. <u>આજ્ઞાર્થ</u> – કોઈને આજ્ઞા કરવા કે પોતાની ઈચ્છા જણાવવી વગેરે અર્થમાં આ અર્થના (પ્રત્યય યુક્ત) રૂપો વપરાય છે. જેમકે પિતા પુત્રને આજ્ઞા કરે કે 'ઘડો લઈ આવ' ત્યારે घटमानय એવો પ્રયોગ થાય. મારે સામાયિક કરવું છે. (કરવાની ઈચ્છા છે) તો 'अह सामायिक करवाणि' એવો પ્રયોગ થાય.

દસ ગણની નિશાનીઓ

નિશાની એટલે વિકરણ પ્રત્યય.

ગણ ↓	નિશાની ↓	ગણ ↓	નિશાની ↓
૧ →	अ વિકારક	૬ →	अ
૨ →	0	૭ →	न,न् ધાતુની વચ્ચે આવે.
૩ →	0 દ્વિરુક્તિ.	૮ →	उ
૪ →	य	૯ →	ना,नी,न्
૫ →	नु	૧૦ →	अय વિકારક.

૧ લા , ૪ થા , ૬ ઠ્ઠા અને ૧૦ માં ગણની નિશાનીમાં અંતેअ હોવાથી તે अ કારાંત અંગવાળા કહેવાય છે. તેના રૂપો કરવા સરલ છે. તેથી આ ચાર ગણને પ્રથમ બુકમાં લીધા છે.

<u>વિકારક</u> → જે ગણની નિશાની લાગતા ધાતુના સ્વરમાં ફેરફાર થાય તે નિશાની **વિકારક** કહેવાય અને ન થાય તે **અવિકારક** કહેવાય છે.

ધાતુને ગણની **વિકારક** નિશાની લાગતા ધાતુના સ્વરમાં યથાસંભવ ફેરફાર થાય તે ફેરફાર બે પ્રકારના થાય → ગુણ કે વૃદ્ધિ.

*** * * * * ગુણ વૃદ્ધિ દર્શક કોષ્ટક * * * * ***

સ્વર →	अ	इई	उ,ऊ	ऋ,ॠ	ऌ.ॡ
ગુણ →	अ	ए	ओ	अर्	अल्
વૃદ્ધિ →	आ	ऐ	औ	आर्	आल्

1. ચોથા અને છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓને ગણની નિશાની લાગે ત્યારે ધાતુના સ્વરમાં લેશ માત્ર ફેરફાર થતો નથી.

દા.ત. •'नृत्'→ नृत् + य + ति = नृत्यति = તે નાચે છે. (ગણ ચોથો)

•'सृज'→ सृज् + अ + ति = सृजति = તે સર્જે છે. (ગણ છઠ્ઠો)

2 પહેલા ગણના ધાતુઓને ગણની નિશાની લાગતા અંત્ય કોઈ પણ સ્વરનો અને ઉપાંત્ય હ્સ્વસ્વરનો ગુણ થાય છે.

દા.ત. ✩'नी'→ नी + अ = ने + अ = नय (અંગ) नयति (રૂપ)

✩'भू'→ भू + अ = भो + अ = भव (અંગ) भवति (રૂપ)

बुध् → बुध्+अ = बोध् + अ = बोध (અંગ) बोधति (રૂપ).

3.દશમા ગણના ધાતુઓને ગણની નિશાનીઅય લાગતા અંત્ય કોઈ પણ સ્વરની અને ઉપાંત્ય अ ની વૃદ્ધિ થાય. તેમજ ઉપાંત્ય ,હ્રસ્વસ્વરનો ગુણ થાય છે.

દા.ત. 'दृ' → दृ + अय = द्+ आर् + अय = दारय(અંગ) दारयति (રૂપ)

घुष् → घुष् + अय = घु + ओ + ष् + अय = घोषय (અંગ) घोषयति (રૂપ)

<u>**અપવાદ**</u> कथ्, गण्, रच्, प्रथ्, स्पृह्, मृग् આ છ ધાતુઓ દસમાં ગણના હોવા છતાં ધાતુના સ્વરમાં ગુણ/વૃદ્ધિ થાય નહિં.

દા.ત. कथ्→ कथ् + अय = कथय (અંગ) कथयति (રૂપ)

પણ... काथयति રૂપ ન થાય.

ક્રિયાપદના રૂપો બનાવવા માટેના પ્રત્યયો બે પ્રકારના છે.

૧. પરસ્મૈપદી પ્રત્યય. ૨. આત્મનેપદી પ્રત્યય

<u>ચાર કાળના પ્રત્યય</u>

પરસ્મૈપદી | આત્મનેપદી

૧ વર્તમાનકાળ

	એક૦	દ્વિ	બહુવચન	એક૦	દ્વિ૦	બહુ૦
પ્રથમ પુરૂષ →	मि	वस्	मस्	ए	वहे	महे
દ્વિતીય પુરૂષ →	सि	थस्	थ	से	इथे	ध्वे
તૃતીય પુરૂષ →	ति	तस्	अन्ति	ते	इते	अन्ते

૨. હ્યસ્તનભૂતકાળ

પ્રથમ પુરૂષ →	अम्	व	म	इ	वहि	महि
દ્વિતીય પુરૂષ →	स्	तम्	त	था	इथाम्	ध्वम्
તૃતીય પુરૂષ →	त्	ताम्	अन्	त	इताम्	अन्त

૩. આજ્ઞાર્થ

પ્રથમ પુરૂષ →	आनि	आव	आम	ऐ	आवहै	आमहै
દ્વિતીય પુરૂષ →	0	तम्	त	स्व	इथाम्	ध्वम्
તૃતીયપુરૂષ →	तु	ताम्	अन्तु	ताम्	इताम्	अन्ताम्

४. વિધ્યર્થ

પ્રથમ પુરૂષ →	ईयम्	ईव	ईम	ईय	ईवहि	ईमहि
દ્વિતીય પુરૂષ →	ईस्	ईतम्	ईत	थाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
તૃતીય પુરૂષ →	ईत्	ईताम्	ईयु.	ईत	ईयाताम्	ईरन्

१. म થી અને व થી શરૂ થતા પ્રત્યયની પહેલા અંગના અંત્ય अ નો आ થાય છે. અને अ થી શરૂ થતા પ્રત્યયની પહેલાં अ નો લોપ થાય છે.

દા.ત. *'गम्(गच्छ्)'→ गच्छ + मि = गच्छामि ।

गच्छ + अम् = अगच्छ् + अम् = अगच्छम् ।

२.હ્યસ્તન, અદ્યતન અને ક્રિયાતિપત્ત્યર્થના પ્રત્યયો લાગતા વ્યંજનાદિ ધાતુની પહેલાં अ નો આગમ થાય છે. અને સ્વરાદિ ધાતુમાં આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

દા.ત.	હ્યસ્તનભુતકાળ	અદ્યતનભુતકાળ	ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ
	↓	↓	↓
गम्→	अगच्छत्.	अगमत्	अगमिष्यत्

ઉપસર્ગવાળા ધાતુમાં ઉપસર્ગ અને ધાતુની વચ્ચે આ કાર્ય થાય છે.

દા.ત.૦ अव + गम् = अवागच्छत् ।

સ્વર સંધિ

ऽ ← અવગ્રહ નિશાની

१. अ કે आ + अ કે आ = आ

- अ + अ = आ દા.ત. अत्र + अशोक = अत्राशोक।
- अ + आ = आ. દા.ત. जिन + आज्ञा = जिनाज्ञा ।
- आ + अ = आ. દા.ત. शाला + अत्र = शालात्र ।
- आ + आ = आ દા.ત. आज्ञा + आदर = आज्ञादर ।

કેટલીક વાર.... પાછળનો સ્વર 'अ' સૂચવવા એક અવગ્રહ અને 'आ' સૂચવવા બે અવગ્રહ મૂકાય છે. દા.ત. • अत्राऽशोक । • जिनाऽऽज्ञा ।

२. अ કે आ + હ્રસ્વ / દીર્ઘ इ, उ, ऋ, लृ

= બંને સ્વરના સ્થાને પછીના સ્વરનો ગુણ થાય.

એટલે કે... अ કે आ + इ કે ई = <u>ए</u>

अ કે आ + उ કે ऊ = <u>ओ</u>

अ કે आ + ऋ કે ॠ = <u>अर्</u>

अ કે आ + लृ કે ॡ = <u>अल्</u>

દા.ત. • अत्र + इति = अत्रेति । • दिन + ईश = दिनेश ।

• माला + इच्छति = मालेच्छति। • रमा + ईश = रमेश ।

• सूर्य + उदय = सूर्योदय । • महा + ऋषि = महर्षि ।

• वृक्ष + ऊर्ध्वम् = वृक्षोर्ध्वम् । • सिध्द + ऋषि =सिद्धर्षि ।

• क्रीडा + उन्नति = क्रीडोन्नति ।

૩. अ કે आ + ए કે ऐ = ऐ (બંને સ્વર મળીને)

अ કે आ + ए = ऐ

अ કે आ + ऐ = ऐ

દા.ત. • अत्र + एव = अत्रैव । • सदा + एव = सदैव ।

• अत्र + ऐरावत = अत्रैरावत.। • माला + ऐच्छत् = मालैच्छत् ।

૪. आ કે आ + ओ કે औ = औ (બંને સ્વર મળીને)

દા.ત. • जिन + ओघ = जिनौघः। • विम्व + ओष्ठ = विम्वौष्ठः।

• गद + औषधि. = गदौषधिः ।

૫. હ્રસ્વ કે દીર્ઘ इ, उ, ऋ, लृ + સજાતીય સ્વર = પોતપોતાનો દીર્ઘસ્વર

દા.ત. • नदी + ईश = नदीश । • वारि + इति = वारीति।

• मधु + उदकम् = मधूदकम् । • कर्तृ + ऋते = कर्तॄते ।

૬. હ્રસ્વ કે દીર્ઘ इ, उ, ऋ, लृ + વિજાતીય સ્વર

= ક્રમશઃ य्, र् ल्, व् + વિજાતીય સ્વર.

દા.ત. • नदी + अत्र = नद् + य् + अत्र = नद्यत्र ।

• मधु + इति = मध् + व् + इति = मध्विति ।

• पितृ + आज्ञा = पित् + र् + आज्ञा = पित्राज्ञा ।

૭. ए, ऐ, ओ, औ, + કોઈપણ સ્વર

= ક્રમશઃ अय्, आय्, अव्, आव् + કોઈપણ સ્વર

દા.ત. • मन्यते+ आत्मानम् = मन्यत् + अय् + आत्मानम् = मन्यतयात्मानम्।

• अश्वौ + उत्पतत = अश्व् + आव् + उत्पतत = अश्वावुत्पतत ।

ઉપરોક્ત अय् अव् વગેરેના य् व् નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

અને..... ત્યારે ફરીથી સંધિ થાય નહિં.

દા.ત. • तस्मै + इति = तस्मायिति = तस्मा इति ।

• रामे + इति = रामयिति= राम इति ।

• अश्वौ + उत्पतत = अश्वावुत्पतत = अश्वा उत्पतत ।

• मन्यते + आत्मानम् = मन्यतयात्मानम्= मन्यत आत्मानम् ।

નીચેના સ્થાનોમાં સંધિ થાય નહિં.

૧. કોઈપણ નામ કે ધાતુના દ્વિવચનને અંતે રહેલ દીર્ઘ 'ई' 'ऊ' કે 'ए' પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો સંધિ થાય નહિં

દા.ત. • गिरी + आरोहन्ति = गिरीआरोहन्ति ।

• कन्ये + अमू = कन्येअमू ।

૨. પદના અંતે ए કે ओ + अ આવે તો સંધિ થાય નહિં. પરન્તુ પાછળના अ નો લોપ થાય છે. અને ક્યારેક અવગ્રહ ચિન્હ મૂકાય છે. એનો ઉચ્ચાર થતો નથી.

દા.ત. • वने + अश्वो अस्ति = वनेऽश्वोऽस्ति ।

૩. अमी કે अमू + કોઈ પણ સ્વર = સંધિ થાય નહિં — દા.ત. • अमी + अश्वा = अमीअश्वा ।

૪. अ થી लृ સુધીના સ્વર + હ્રસ્વ ऋ = વિકલ્પે સંધિ થાય. અને જયારે વિકલ્પે સંધિ થાય નહિં ત્યારે પૂર્વનો દીર્ઘસ્વર હ્રસ્વ થાય. દા.ત. • पिता+ऋषि = पितर्षि અથવા पितऋषि ।

સંધિ છૂટી પાડવા માટેના કેટલાક મુદ્દાઓ.

૧. अ કારાંત શબ્દ પછી રેફ (र्) હોય તો ત્યાં अ કે आ નો ऋ સાથે સંધિ હોવાનો સંભવ છે. દા. ત. • सिद्धर्षि सिद्ध + ऋषि.।

• महर्षि महा + ऋषि ।

૨. સંયુક્ત વ્યંજનના અન્તે 'य्,व्,र्' હોય તો તેની જગ્યાએ અનુક્રમે 'इ, उ, ऋ ' સ્વરની સંભાવના સમજવી. અને સંયુક્ત વ્યંજન ઉપર જે સ્વર હોય તેને પછીનો સ્વર સમજવો. દા.ત. 'अप्यत्र → अपि + अत्र ।
'धात्रत्र' → धातृ + अत्र । . 'मध्विति' → मधु + इति ।

3. a સંભવિત સંધિ સ્થાને 'अ' પછી 'य' હોય તો 'ए'

'अ' પછી 'व' હોય તો 'ओ'

'आ' પછી 'य' હોય તો 'ऐ'

'आ' પછી 'व' હોય તો 'औ' સમજવા.

અને 'य' ' व ' પર જે સ્વર હોય, તે પાછળનો સ્વર એમજ રહે.

દા.ત. Δ मन्यतयात्मानम् = मन्यते आत्मानम् ।

b સામાન્યથી બે સ્વરની સંધિ થયેલ ન હોય તો વિસર્ગનો લોપ થયેલ સમજવો. અથવા તો 'ए,ओ' ની જગ્યાએ 'अ' અને 'ऐ,औ' ની જગ્યાએ 'आ' થયેલ સમજવો. દા.ત. Δ राम इच्छति = रामः इच्छति ।
અથવા... रामे इच्छति । Δ मन्य इति = मन्ये इति ।

<u>વ્યંજન સંધિ</u> ° સ્પર્શ વ્યંજન ૨૫ – ૫ અનુનાસિક = (૨૦)

° ૨૦ + ૩ ઉષ્માક્ષર + ह् = (૨૪) (ऋुट्)

1. ૨૦ + અઘોષ
= સ્વવર્ગનો પ્રથમ વ્યંજન + અઘોષ.

દા.ત. Δ अद् + ति = अत् + ति = अत्ति ।

2 ૨૦ + ઘોષ કે પ્રત્યય સિવાયનો સ્વર
= સ્વ વર્ગનો ત્રીજો વ્યંજન + ઘોષ કે પ્રત્યય સિવાયનો સ્વર

દા.ત. Δ उत् + गम = उद्गम । Δ वनात् + आगच्छति = वनादागच्छति।
પણજો પ્રત્યયનોસ્વર હોય તો આ સંધિ ન થાય.પણ સ્વર વ્યંજનમાં ભળી જાય.
દા. ત. Δ मरुत् + आ = मरुता થાય. પણ मरुदा ન થાય કેમકે 'आ' સ્વર પ્રત્યયનો છે.

3. ૨૦ + પ્રત્યય સિવાયનો અનુનાસિક

= સ્વવર્ગનો અનુનાસિક અથવા સ્વવર્ગનો ત્રીજો વ્યંજન થાય + પ્રત્યય સિવાયનો અનુનાસિક

દા.ત. Δ एतद् + मुरारि = एतन्मुरारि ।

જો... પ્રત્યયનો અનુનાસિક હોય તો પૂર્વનો નિત્ય અનુનાસિક થાય છે.

દા.ત. ◎ वाग् + मय = वाङ्मय । ◎ चित् + मय = चिन्मय ।

4. ૨૦ + ह् હોય તો ह् ના સ્થાને પૂર્વના વર્ગનો ચોથો વ્યંજન થાય.

દા.ત. ◎ उद् + हार = उद्धार । ◎ वाग् + हस्तौ = वाग्घस्तौ ।

5. ૨૦ + શબ્દની આદિમાં श् + સ્વર, અર્ધસ્વર કે અનુનાસિક

= ૨૦ + વિકલ્પે छ् + સ્વર, અર્ધસ્વર કે અનુનાસિક

દા.ત. ◎ अवदत् + शठः = अवदत्छठः ।

અને ...નિયમ ૧૪ થી अवदच्छठ ।

6. પદાન્તે न् + च् छ्, ट् ठ्, त् थ् + अघुट्

= અનુસ્વાર અને. અનુક્રમે श् ष् स् + च् छ्, ट् ठ्, त् थ् + अघुट्

(घुट् સિવાયના વ્યંજન અને સ્વર)

દા.ત. ◎ नरान् + च = नरांश्च । ◎ नरान् + टीकते = नरांष्टीकते ।

◎ विडालान् + ताडयति = विडालांस्ताडयति ।

7. એક જ પદમાં न् + ઉષ્માક્ષર र् કે ह्

= અનુસ્વાર + ઉષ્માક્ષર र् કે ह्

દા.ત. ◎ विद्वान् + स् + औ = विद्वांसौ ।

◎ हन् + सि = हंसि । ◎ रन् रम्यते = रंरम्यते ।

8 न् + ल्

= સાનુનાસિક ल् + ल्

દા.ત. ◎ अस्मिन् + लोके = अस्मिँल्लोके ।

9 પદાન્તે હ્રસ્વસ્વર પર ङ् ण् न् + કોઈ પણ સ્વર

= ङ् ण् न् બેવડાય + કોઈ પણ સ્વર

દા.ત. ◎ भगवन् + इति = भगवन्निति ।પણ જો દીર્ઘસ્વર પર ङ् ण् न् હોય, તો આ નિયમ ન લાગે. # भगवान् + अत्र = भगवानत्र

10. ऋ र् કે ष् પછી અપદાન્ત न् આવે તો न् નો ण् થાય છે. બેની વચ્ચે કંઠ્ય, ઓષ્ઠ્ય य्, व्, ह् કે સ્વર આવે તો પણ न् નો ण् થાય છે.

દા.ત ◎ ऋन = ऋण । ◎ प्र + नमति = प्रणमति ।

◎ राम + इन = (रामेन) रामेण । ◎ पूर्वाह्न = पूर्वाह्ण ।

પરન્તુ नरान् માં नराण् ન થાય કેમકે न् પદાંત છે.

અપવાદ – જો न् ની પાછળ તરત દંત્યવ્યંજન હોય તો न् નો ण् ન થાય.

દા.ત. ◊ 'रमन्ते' આ સ્થાને 'रमण्ते' ન થાય, કેમકે न् પછી દંત્ય त છે.

11. म् + સ્પર્શવ્યંજન
= અનુસ્વાર કે પછીના વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક + સ્પર્શ વ્યંજન.

દા.ત.◊ ग्रामम् + गच्छति = ग्रामं गच्छति અથવા ग्रामङ्गच्छति ।
◊ सम् + वन्ध = संवन्ध અથવા सम्वन्ध ।

12. म् + य् व् ल्
= અનુસ્વાર કે સાનુનાસિક य् व् ल् + य् व् ल्

દા.ત. ◊ सम् + यच्छति = संयच्छति અથવા તો सय्यँच्छति ।

13. म् + र् ઉષ્માક્ષર કે ह
= અવશ્ય અનુસ્વાર + र् ઉષ્માક્ષર કે ह

દા.ત. ◊ ग्रामम् + रक्षति = ग्रामं रक्षति ।
◊ वनम् + सरति = वनं सरति ।
◊ वालम् + हसति = वालं हसति ।

14. તાલવ્ય વ્યંજનના યોગમાં દંત્યનો તેટલામો તાલવ્ય થાય.
મૂર્ધન્ય વ્યંજનના યોગમાં દંત્યનો તેટલામો મૂર્ધન્ય થાય.

દા.ત. ◗ तत् + टीका = तट्टीका । ◗ मार्ष् + ति = मार्ष्टि ।
દા.ત. ◗ तत् + च = तच्च । ◗ तद् + ज्ञात्वा = तज्ज्ञात्वा ।
◗ अवदत् + छठ. = अवदच्छठः ।

15. દંત્ય + ल
= ल् + ल

દા.ત. ◗ भगवत् + लीला = भगवल्लीला ।

16. હ્રસ્વસ્વર, मा અવ્યય કે ઉપસર્ગનો आ + छ्
= હ્રસ્વસ્વર, मा અવ્યય કે ઉપસર્ગનો आ + च्छ्

દા.ત.◗ अव + छिद्यन्ते = अवच्छिद्यन्ते । ◗ परि + छेद॰ = परिच्छेद॰
◗ मा + छिन्द्धि = माच्छिन्द्धि । ◗ आ + छिद्यन्ते = आच्छिद्यन्ते ।

17. દીર્ઘસ્વર + छ्
= દીર્ઘસ્વર + च्छ् વિકલ્પે થાય

દા.ત. ◗ लक्ष्मी + छाया = लक्ष्मीच्छाया / लक्ष्मीछाया ।

18. अ आ સિવાયના સ્વર કંઠ્ય કે र् + स्
= अ आ સિવાયના સ્વર કંઠ્ય કે र् + ष्

દા.ત.◗ वाक् + सु = वाक्षु । ◗ रामे + सु = रामेषु ।

19. પદાન્ત स् નો વિસર્ગ થાય છે. દા.ત. • शनैस् शनैस् = शनै शनै ।

20. પદાન્ત स् કે र् + અઘોષ કે શૂન્ય = વિસર્ગ + અઘોષ કે શૂન્ય — દા.ત • पुनर् + पुनर् = पुन· पुनः

21. र् + र् કે ढ् + ढ् આવે તો પૂર્વનો र् કે ढ् લોપાય અને તેની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. દા.ત. • पुनर् + रथेन = पुनारथेन ।

• लिढ् +ढि= लीढि ।• हरि· रक्षति = हरिर् + रक्षति = हरीरक्षति ।

22. सम्, परि, उप + कृ = सम्, परि, उप + स्कृ — • सम् + क्रियते = संस्क्रियते ।

• परि + कार· परिष्कारः

• उप + कार· उपस्कार· ।

આ નિયમ સર્વત્ર લાગુ પડતો નથી. દા.ત. • उपकार· ।

23. च् કે ज् + ૨૪માંનો ઘોષ વ્યંજન = ग् + ૨૪ માંનો ઘોષ વ્યંજન — દા.ત.• वाच् + भ्याम् = वाग्भ्याम् ।

24. च् કે ज् + અઘોષ વ્યંજન = क् + અઘોષ વ્યંજન — દા.ત. * वाच् + सु = वाक्षु ।

25. નામના પદના અંતે અનેક વ્યંજન આવે તો પ્રથમ વ્યંજન રહે બાકીના વ્યંજન લોપાય અને પ્રથમ વ્યંજનના સ્થાને સ્વવર્ગનો પ્રથમ કે તૃતીય વ્યંજન થાય છે.

દા.ત * मरुत् + स् = मरुत् કે मरुद् ।

26. उद् + स्था = उद् + था — દા.ત. * उद् + स्थाय = उद् + थाय = નિયમ પહેલાથી उत्थाय ।

27. એક જ પદમાં र् + क् ख् કે प् फ् = ष् + क् ख् કે प् फ्

દા.ત. * निर् + काश· = निष्काश ।* निर् + खनति = निष्खनति ।

* निर् + पद्यते = निष्पद्यते ।* निर् + फलम् = निष्फलम् ।

વિસર્ગ સંધિ

૧. अ + વિસર્ગ + अ કે ઘોષ = બંને મળીને ओ + अ કે ઘોષ — દા.ત * नरः + अटति = नरोऽटति ।

* नर· + गच्छति = नरो गच्छति ।

૨. अ + વિસર્ગ + अ સિવાયનો સ્વર = अ + વિસર્ગ નોલોપ+ अ સિવાયનો સ્વર — દા.ત.* नर + इच्छति = नर इच्छति ।

૩. आ + વિસર્ગ + સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન

= आ + વિસર્ગ લોપ + સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન

દા.ત. ☆ नरा अटन्ति = नरा अटन्ति ।

☆ नरा इच्छन्ति = नरा इच्छन्ति ।

☆ नरा: गच्छन्ति = नरा गच्छन्ति ।

NOTE :- र् કે મૂર્ધન્ય ष् ના સ્થાને વિસર્ગ થયેલ હોય તો ઉપરોક્ત ત્રણ નિયમ ન લાગે.પરંતુ र् કે ष् માં સ્વર ભળી જાય.

દા.ત.। ☆ पुन आगच्छति = पुनरागच्छति ।

૪. अ आ સિવાયનો સ્વર + વિસર્ગ + સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન

= अ आ સિવાયનો સ્વર + र् + સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન

દા.ત. ☆ हरि + गच्छति = हरिर्गच्छति ।

☆ हरिः + अटति = हरिरटति ।

૫. વિસર્ગ + च् छ्, ट् ठ्, त् थ् દા.ત.

= श् + च् छ् — ☆ राम: + चलति = रामश्चलति ।

ष् + ट् ठ् — ☆ राम: + टीकते = रामष्टीकते ।

स् + त् थ् — ☆ राम + तरति = रामस्तरति ।

૬ વિસર્ગ + श् ष् स् — દા.ત ☆ वाल + शम्यति

= વિકલ્પે श् ष् स् — = वालश्शाम्यति / वाल: शाम्यति ।

श् ष् स्

☆ वाल: + ष्ठिवति = वालष्ष्ठिवति / वाल: ष्ठिवति ।

☆ वाल + सृजति = वालस्सृजति / वाल: सृजति ।

૭ વિસર્ગ + श् ष् स् + અઘોષ વ્યંજન

= વિકલ્પે લોપ + श् ष् स् + અઘોષ વ્યંજન

અથવા श् ष् स् — દા.ત. ☆ नि: + स्पृहः = नि:स्पृह ।

☆ निस्पृह । ☆ निस्स्पृह: ।

૮ વાક્યમાં स भो, एष: + વ્યંજન — દા.ત. ☆ स + गच्छति

= વિસર્ગનોલોપ + વ્યંજન — = स गच्छति ।

☆ भो: + जना = भो जना । ☆ एष: + रमते = एष रमते ।

૯ વિસર્ગનો લોપ થયાપછી સંધિ થાય નહી

દા.ત ☆ रामः इच्छति = राम इच्छति ।

વિભક્તિની સમજુતી

પ્રથમા વિભક્તિ કર્તાને લાગે.
દ્વિતીયા વિભક્તિ કર્મને લાગે.
તૃતીયા વિભક્તિ કરણને લાગે.
ચતુર્થી વિભક્તિ સંપ્રદાનને લાગે.
પંચમી વિભક્તિ અપાદાનને લાગે.
છઠ્ઠી વિભક્તિ સંબંધને લાગે.
સપ્તમી વિભક્તિ અધિકરણને લાગે.
અને... અંતની વિભક્તિ સંબોધનમાં લાગે.

કોણ કરે છે ? = कः करोति ? **ગુજરાતી પ્રત્યય**

૧.	कः	કોણ ?	रमेशः		
૨.	किम्	શું ?	ઘટમ્	ને	(શૂન્ય)
૩.	केन	શેનાથી ?	हस्तेन	થી	(વડે, દ્વારા)
૪.	कस्मै	શા માટે ? (કોના માટે ?)	गृहाय	માટે	(વાસ્તે, સારુ, ખાતર.)
૫.	कस्मात्	શેમાંથી ?	मृत्पिंडात्	માંથી	(પાસેથી, ઉપરથી, નેલીધે.)
૬.	कस्य	કોનું ?	देवस्य	ની	(નો, ની, નુ,ના , રો,રી, રુ,રા)
૭.	कस्मिन्	ક્યાં ?	आपणे	માં	(નીચે, ઉપર, અંદર, વિષે, અંગે)

૧.ક્રિયાનો કર્તા.
૨.ક્રિયાનું કર્મ.
૩.ક્રિયાનું કરણ.
૪.ક્રિયાનું સંપ્રદાન
૫.ક્રિયાનું અપાદાન
૬. ક્રિયાનું અધિકરણ

← **આ છ કારક કહેવાય છે.**

NOTE :- I ક્રિયાપદને લીધે થતી વિભક્તિ તે **'કારક વિભક્તિ'** કહેવાય છે.

દા.ત. <u>वृक्षात्</u> पतति । <u>रथेन</u> गच्छति रमेशः ग्रामम् । <u>महेश</u> रामश्च गच्छतः ।

II ક્રિયાપદના સિવાયના પદને લીધે લાગતી વિભક્તિ ઉપપદવિભક્તિ કહેવાય. **દા.ત.** महेशः <u>रामेण</u> <u>सह</u> गच्छति ।

વાક્ય રચના કરવાના નિયમો

ધાતુના ક્યા અર્થમાં ↓	કઇ વિભક્તિ ? ↓	ઉદાહરણ ↓
૧. गम् વગેરે ધાતુમાં	જવાના સ્થાનને દ્વિતીય લાગે. ક્યારેક ચતુર્થી પણ લાગે છે.	ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति ।
૨. कथ् शंस् વગેરે ધાતુના અર્થમાં..	જે કહેવાનું હોય તેને દ્વિતીયા. જે ને કહેવાનું હોય તેને દ્વિતીયા. ચતુર્થી કે ષષ્ઠી લાગે.	नृपं, नृपाय, नृपस्य कथां कथयति
૩.शी आस् અને स्था ધાતુઓ	જો अधि ઉપસર્ગ સહિત હોય તો જે સ્થાને ક્રિયા થઇ હોય તે સ્થાનના નામને દ્વિતીયા લાગે.	शीलां अध्यासामहे ।
૪. आ + रुह् ધાતુ (આરોહરણ કરવાના અર્થમાં)	જ્યાં ચઢવાનું હોય તેને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે.	गिरिं आरोहति ।
૫. स्पृह् ધાતુ...	જેની સ્પૃહા હોય એને ચતુર્થી કે વિકલ્પે દ્વિતીયા પણ થાય.	मोदकाय स्पृहयति । मोदकं स्पृहयति ।
૬. प्रति + दा ધાતુના અર્થમાં	'...ના બદલામાં આપવું ' એ અર્થમાં આપવાની વસ્તુને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે અને.. બદલામાં લેવાની વસ્તુને પંચમી વિભક્તિ લાગે છે.	तैलेभ्यो माषान् प्रतियच्छति । (= તલના બદલામાં અડદ આપે છે.)

૭. दा (ત્રીજો ગણ) दा ('यच्छ्') વગેરે આપવાના અર્થવાળા ધાતુઓમાં..	જેને આપવાનું હોય એને ચતુર્થી. અનેજે વસ્તુ આપવાની હોય તેને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે.	ब्राह्णेभ्यो मोदकान् ददाति / यच्छति
૮. स्मृ વગેરે.સ્મરણ અર્થવાળા ધાતુઓમાં.	જેનું સ્મરણ હોય તેને દ્વિતીયા અથવા..છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગે.	मातरं मातुः वा स्मरति ।
૯. धृ (દેવાદાર હોવું અર્થમાં) ધાતુમાં...	દેવાદાર વ્યક્તિને પ્રથમા. લેણદાર વ્યક્તિને ચતુર્થી. અને દેવાની વસ્તુને દ્વિતીયા લાગે.	हरिः रामाय शतं ↓ ↓ દેવાદાર લેણદાર निष्कान् धारयति । ↓ દેવાની વસ્તુ.
૧૦. रुच् ધાતુમાં ↓ (ગમવાના અર્થમાં)	જેને ગમે= જે વ્યક્તિ ખુશ થાય તેને ચતુર્થી લાગે. અને.. જે વસ્તુ ગમે તેને પ્રથમા લાગે.	बालाय मोदकः रोचते।
૧૧. ईश् ધાતુના..	કર્મને દ્વિતીયા કે ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે.	प्रसवान् કે प्रसवानाम् ईष्टे।
૧૨.ક્રોધ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા અસૂયા આદિ અર્થ વાળા ધાતુઓમાં..	*જેના પર ક્રોધ વગેરે હોય એને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે. * ઉપર્સગ સહિત ધાતુ હોય તો દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે.અને.. * અજીવ વસ્તુ હોય તો સપ્તમી વિભક્તિ લાગે .	श्रेष्ठी किङ्कराय कुप्यति । श्रेष्ठी किङ्करं संकुप्यति । श्रेष्ठी कर्मणि कुप्यति ।

ધાતુના ક્યા અર્થ/પદના યોગમાં ↓	કઈ વિભક્તિ ? ↓	ઉદાહરણ ↓
૧. 'विना' અવ્યયના યોગમાં....	બીજી, ત્રીજી અથવા પંચમી વિભક્તિ લાગે.	धर्मं धर्मेण धर्मात् विना न मोक्ष ।
૨.ऋते (વિના) ના યોગમાં....	દ્વિતીયા અથવા પંચમી વિભક્તિ લાગે.	पुण्यं, पुण्यात् ऋते न जीवितम् ।
૩ अलं, किं, कृतम् વગેરે અવ્યયો...	તેનાથી સર્યુ એવા અર્થમાં વપરાયા હોય ત્યારે જેનાથી સર્યુ વગેરેને તૃતીયાવિભક્તિ લાગે.	अलं रुदितेन । किं जीवितेन । कृतं तेन ।
૪. શરીરના અવયવમાં	શરીરની ખોડ બતાવતા અવયવને તૃતીયા લાગે.	पादेन खञ्ज ।
૫.सह, सार्धम्, साकम्, ‚अमा અર્થમાં..	જેની સાથે હોય તે વ્યક્તિને તૃતીયા વિભક્તિ લાગે.	रामेण सह गच्छति ।
૬.धिक्, अन्तरा વગેરે અવ્યયના યોગમાં...	જેના પર ધિક્કાર આદિહોય તેને દ્વિતીયાવિભક્તિ લાગે.	धिक्! जालमम्। राममन्तरा न गच्छति
૭.तुल्य, सादृश्य વગેરે સમાનાર્થક શબ્દોના યોગમાં...	જેના તુલ્ય/સદંશ હોય તેને તૃતીયા કે ષષ્ઠી લાગે.	पित्रा, पितु. सदृशः । मात्रा, मातु तुल्यम् ।
૮. नम અવ્યયના યોગમાં...	જેને નમસ્કાર હોય એને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે.	नमस्तुभ्यम् । जिनाय नम. ।

૯.स्वस्ति,स्वधा, भद्रं स्वाहा અવ્યયના યોગમાં.	જેનું કલ્યાણ વગેરે ઈચ્છીએ તેનેચતુર્થી વિભક્તિ લાગે.	स्वस्ति संघाय । अग्नये स्वाहा ।
૧૦. હિતના યોગમાં...	જેનું હિત ઈચ્છીએ એને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે.	शिष्याय हितं इच्छति ।
૧૧. ઉત્પત્તિ અર્થમાં...	જ્યાંથી ઉત્પત્તિ હોય તેને પંચમી વિભક્તિ લાગે.	पंकात् जायते इति पंकजम् ।
૧૨.पृथक्, नाना, भिन्न, अन्य વગરેના યોગમાં	જેનાથી ભિન્ન હોય તેને પંચમી વિભક્તિ લાગે.	घटात् अन्य पटः
૧૩. भी, भय, વગેરે ભયવાચક અર્થમાં..	જેનાથી ભય હોય તેને પંચમી વિભક્તિ લાગે.	चौरात् भयं वर्तते । व्याघ्रात् भयम् ।
૧૪.श्रेष्ठ, प्रधान, प्रथम વગેરે અર્થમાં...	જેઓમાં શ્રેષ્ઠ, પ્રધાન વગેરે હોય એનેષષ્ઠી કે સપ્તમી લાગે. આને નિર્ધારણષષ્ઠી/સપ્તમી વિભક્તિ કહેવાય છે.	राम नृणां नृषु वा श्रेष्ठः।
૧૫.સ્નેહ, વિશ્વાસ વગેરે અર્થમાં...	જેના પર સ્નેહ આદિ હોય તેને સપ્તમી વિભક્તિ લાગે .	जामातरि स्निह्यति। मातु पुत्रे अतीवस्नेहो वर्तते ।

ઉપસર્ગ

- सम्, अव, प्र + स्था આત્મનેપદ બને. सतिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते ।
- आ + क्रम् (ઉઠવું/ઉગવું) આત્મનેપદ બને. सूर्य. आक्रमते ।
- वि + जि (=વિજય થવો) આત્મનેપદ બને. विजयते ।
- वि, आ, परि, उप + रम् પરસ્મૈપદ બને. विरमति, आरमति, परिरमति, उपरमति ।

★ ગુજરાતીમાં જે ક્રિયાને સહાયકારક 'દો' એવું ક્રિયાપદ લાગતું હોય તે ક્રિયાનું સંસ્કૃતમાં આજ્ઞાર્થ રૂપ વાપરવું અને એના ગૌણકર્મને પ્રથમા વિભક્તિ લગાડવી

દા.ત. મૂર્ખાઓને બબડવા દો = मूर्खा जल्पन्तु ।

સતિ સપ્તમી

• જ્યારે પહેલી ક્રિયાના આધાર પર બીજી ક્રિયા થતી હોય, ત્યારે પહેલી ક્રિયાના ધાતુનું વર્તમાન કૃદન્ત બનાવી તેના કર્તાનું વિશેષણ બનાવવું અને.. બંનેને સપ્તમી વિભક્તિ લગાડવી.

દા.ત. ★ दशरथे शासति सति जनः सुखी आसीत – अभवत् – बभूव..

અનાદર અર્થે ષષ્ઠી

• જ્યારે બીજી ક્રિયા પ્રથમ ક્રિયા પ્રત્યે અનાદર વ્યક્ત કરતી હોય, ત્યારે પ્રથમક્રિયાના વર્તમાન કૃદન્ત અને કર્તાને વિકલ્પે ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે.

દા.ત. गुरोः पश्यत (सत) शिष्योऽविनयमकरोत् ।

અથવા.. गुरौ पश्यति (सति) शिष्योऽविनयमकरोत् ।

<u>વાક્ય પ્રયોગ</u> ☛ ત્રણ પ્રકારના હોય છે.

૧. કર્તરિ પ્રયોગ. **૨. કર્મણિપ્રયોગ.** **૩. ભાવેપ્રયોગ.**

૧. કર્તરિ પ્રયોગ – જે વાક્ય પ્રયોગ કર્તાને મુખ્ય કરે તે કર્તરિપ્રયોગ કહેવાય.આ પ્રયોગમાં કર્તા પ્રથમા વિભક્તિમાં હોય, ક્રિયાપદ કર્તાને અનુસરે અને...ત્યારે કર્તાના વચન આદિ ક્રિયાપદને લાગે.

દા.ત. ※ जना घटं पश्यन्ति = **લોકો ઘડાને જૂએ છે.**

૨. કર્મણિપ્રયોગ–જે વાક્ય પ્રયોગ કર્મને મુખ્ય કરે તે કર્મણિપ્રયોગ. આ પ્રયોગમાં કર્મ પ્રથમામાં હોય અને ક્રિયાપદ કર્મને અનુસરે એટલે કે કર્મના વચનાદિ ક્રિયાપદને લાગે અને ત્યારે કર્તાને તૃતીયા લાગે.

દા.ત.※ जनै. घटः दृश्यते = **લોકો વડે ઘડો જોવાય છે.**

૩. ભાવે પ્રયોગ – જ્યાં ધાતુ અકર્મક હોય અથવા તો ધાતુના કર્મની વિવક્ષા ન હોય અને કર્તાની વિવક્ષા ગૌણ હોય ત્યાં ભાવે પ્રયોગ હોય.

દા.ત.※ अहं तिष्ठामि – मया स्थीयते ।

NOTE :–A ક્રિયાપદને કોણ પૂછવાથી જે જવાબ આવે તે કર્તા અને.... ક્રિયાપદને શું / કોને પૂછવાથી જે જવાબ આવે તે કર્મ.

B ક્રિયાપદ હંમેશા પ્રથમામાં જે શબ્દ હોય તેને (=પ્રથમાન્ત પદને) અનુસરે છે. એટલેકે પ્રથમામાં જે પદ હોય એના વચન અને પુરુષ ક્રિયાપદને હોય.

કર્મણિ પ્રયોગ

• મૂળ ધાતુ + य + આત્મનેપદી પ્રત્યયો = કર્મણિરૂપ.

દા.ત. ❖ गम् + य + ते = गम्यते ।

૧. કર્મણિ પ્રયોગમાં લાગતો 'य' પ્રત્યય અવિકારક છે. પરન્તુ દસમાં ગણના ધાતુમાં ગુણ/વૃદ્ધિ થાય છે. **દા.ત.** ❖ चुर्-चोर्यते । પરન્તુ ❖ बुध्-बुध्यते ।

૨. ધાતુના અંતે હ્રસ્વ इ उ હોય તો દીર્ઘ થાય છે.

દા.ત. ❖ नु → नूयते । ❖ जि → जीयते ।

૩. ધાતુના અંતે હ્રસ્વ ऋ હોય તો તેનો रि થાય છે.

દા.ત. ❖ मृ → म्रियते । ❖ कृ → क्रियते ।

૪. સંયુક્ત વ્યંજન પર હ્રસ્વ ऋ હોય ત્યારે अर् થાય છે.

દા.ત. ❖ स्मृ → स्मर्यते ।

૫. ऋ, जागृ ધાતુના ऋ નો પણ अर् થાય છે.

દા.ત. ❖ ऋ → अर्यते । ❖ जागृ → जागर्यते ।

૬. ધાતુના અંતે દીર્ઘ ॠ હોય તો ईर् થાય છે.

દા.ત. ❖ जॄ जीर्यते । ❖ तॄ → तीर्यते ।

૭. પરન્તુ જો દીર્ઘ ॠ ઓષ્ઠ્ય વ્યંજન કે व પર હોય તો ऊर् થાય છે.

દા.ત. ❖ पॄ पूर्यते । ❖ वॄ वूर्यते ।

૮. दा, धा (અંગવાળા) मा, स्था, गै, पा (पिब्) सो, हा (ત્રીજો ગણ પરસ્મૈપદ) આટલા ધાતુઓમાં કર્મણિમાં અંત્ય સ્વરનો દીર્ઘ ई થાય છે.

દા.ત. ❖ *दीयते* । ❖ *स्थीयते* । ❖ *धीयते* ।

૯. अञ्च्, अञ्ज्, भञ्ज्, रञ्ज्, सञ्ज्, स्वञ्ज्, दंश् ध्वंस् भ्रंश् स्रंश् ग्रन्थ् बन्ध् मन्थ् स्कन्द् स्तम्भ् इन्ध् उन्द् तृंह् આ ૧૮ ધાતુઓમાં અનુનાસિકનો લોપ થાય છે. **દા.ત.** ❖ अञ्च् अच्यते । ❖ अञ्ज् अज्यते ।

૧૦.वच्, यज्, वप्, वह्, वस्, वश्, वे, व्ये, ह्वे, श्वि, वद्, स्वप्, ज्या, व्यच्, प्रच्छ्, व्रश्च्, भ्रस्ज्, ग्रह्, व्यध् આ ૧૯ ધાતુઓમાં સંપ્રસારણ થાય છે.

સંપ્રસારણ એટલે ? य्वृत्

य्वृत् એટલે ? સ્વર સહિતના य् व् र् નો અનુક્રમે इ, उ, ऋ થાય છે.

દા.ત. ☆ वच् + य + ते = उच् + य + ते = उच्यते ।

☆ यज् + य + ते = इज् + य + ते = इज्यते ।

☆ प्रच्छ् + य + ते = प् + ऋ + च्छ् + य + ते = पृच्छ्यते ।

દ્વિકર્મક– • જે ધાતુના બે કર્મ હોય તે ધાતુ દ્વિકર્મક કહેવાય છે.

• ક્રિયાપદને કોને અને શું એ બે પ્રશ્ન પૂછવાથી જવાબ જૂદા જૂદા આવે તો એ ક્રિયાપદ દ્વિકર્મક કહેવાય.

દા.ત. ☆ 'नृपम् कथाम् कथयति' અહીં कथयति' = કહે છે. એ ક્રિયાપદ છે.

① શું કહે છે ? कथाम् कथयति । ② કોને કહે છે? नृपम् । તેથી અહીં कथाम् અને नृपम् આ બે કર્મ છે.

☆ गां पयः दोग्धि, देवदत्तं शतं जयति વગેરે દ્વિકર્મક પ્રયોગો છે.

કોને પૂછવાથી જે જવાબ મળે તે <u>ગૌણકર્મ</u>.
શું પૂછવાથી જે જવાબ મળે તે <u>મુખ્યકર્મ</u>.

દા.ત. 'गां पयः दोग्धि' અહીં <u>दोग्धि</u> ક્રિયાપદ છે.

શું દોહે છે ? पयः = દુધ દોહે છે. ← આ મુખ્ય કર્મ કહેવાય.

કોને દોહે છે ? गां= ગાયને દોહે છે. ← આ ગૌણ કર્મ કહેવાય.

☆ गोपालेन गौः पयः दुह्यते ← આ કર્મણિ પ્રયોગ થયો.

૧૧. नी, हृ कृष् वह् આ ધાતુ અને તેવા બીજાદ્વિકર્મક ધાતુઓનું ક્રિયાપદ વાક્યમાં વપરાયેલ હોય, અને વાક્યમાં બન્ને કર્મનો નિર્દેશ હોય તો કર્મણિપ્રયોગમાં મુખ્ય કર્મને પ્રથમા અને ગૌણકર્મને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે.

દા.ત. अजां ग्रामं नयति ← કર્તરિ પ્રયોગ
अजा ग्रामं नीयते ← કર્મણિ પ્રયોગ.

અહીં अजा મુખ્યકર્મ હોવાથી પ્રથમા વિભક્તિમાં.

૧૨. दुह्, याच्, पच् दण्ड्, रुध्, प्रच्छ्, चि, ब्रू, शास्, जि, मथ्, मुष्, તેમજ તેવા બીજા દ્વિકર્મક ધાતુઓના વાક્ય પ્રયોગમાં આવેલા બે કર્મોમાં ગૌણ કર્મ કર્મણિ પ્રયોગમાં પ્રથમામાં આવે છે.

દા.ત. 'दुह्' → गौ: पय: दुह्यते । 'याच्' → धनिक: धनं याच्यते ।
'जि' → शतं जीयते देवदत्त ।

૧૩. 'अस्' ધાતુનો 'भू' આદેશ થાય છે. દા.ત. → भूयते ।
'ब्रू' ધાતુનો वच् આદેશ થાય છે. દા.ત. → उच्यते ।
'घस्' ધાતુનો अद् આદેશ થાય છે. દા.ત. → अद्यते ।
'शी' ધાતુનો शय् આદેશ થાય છે. દા.ત. → शय्यते ।

૧૪. खन्, जन्, तन् આ ત્રણ ધાતુઓમાં વિકલ્પે न् નો લોપ થાય છે. અને ત્યારે अ નો आ થાય છે.

દા.ત. खन् → खन्यते અથવા खायते ।
जन् → जन्यते અથવા जायते ।
तन् → तन्यते અથવા तायते ।
→ આ રીતે બે પ્રકારે રૂપો થાય છે.

૧૫. કર્તરિથી કર્મણિ કરવું હોય ત્યારે કર્તાને તૃતીયા વિભક્તિ લાગે. અને કર્મને પ્રથમા વિભક્તિ લાગે. તેમજ ક્રિયાપદ કર્મને અનુસરે.

દા.ત. वयं शालां गच्छाम: = अस्माभि: शाला गम्यते ।

૧૬. કર્મણિથી કર્તરિ કરવું હોય ત્યારે કર્તાને પ્રથમા કર્મને દ્વિતીયા અને ક્રિયાપદ કર્તાને અનુસરે

દા.ત. अस्माभि: जिनेश्वरः पूज्यते = वयं जिनेश्वरं पूजयाम: ।

ભાવે પ્રયોગ
- *કર્તાને તૃતીયા વિભક્તિ લાગે.*
- *પ્રથમા વિભક્તિ કોઈનેય લાગે નહિં.*
- *ક્રિયાપદ તૃતીય પુરુષ એકવચનમાં વપરાય છે.*

અકર્મક ધાતુ કારિકા

लज्जा सत्ता-स्थिति-जागरणम्, वृद्धि-क्षय-दीप्तिमरणम् ।
शयन-क्रीडा रुचिदीप्त्यर्थः धातुगणमकमर्कमाहु: ॥ १ ॥

અર્થ – લજ્જા અર્થવાળા, સત્તા અર્થવાળા (भू વગેરે), સ્થિતિ અર્થવાળા, જાગૃતિ અર્થવાળા, વૃદ્ધિ – ક્ષય, દીપ્તિ, અને મરણ અર્થવાળા, શયન, ક્રીડા રુચિ વગેરે અર્થવાળા ધાતુઓ અકર્મક છે.

વાક્ય પ્રયોગમાં જે ક્રિયાપદને કોણ અને શું એ બન્ને પ્રશ્ન પૂછવાથી એક જ જવાબ મળે એ ક્રિયાપદ અકર્મક કહેવાય છે.

દા.ત. ☐ अश्वाः तिष्ठन्ति = अश्वै स्थीयते ।

☐ रमेश नृपो भवति = रमेशेन नृपेण भूयते ।

આવા વાક્ય પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ અકર્મક છે. એ વાત ઉપરોક્ત બે પ્રશ્ન પૂછવાથી જણાય છે.

☐ 'जनाः पश्यन्ति = जनै दृश्यते' આ સ્થળે दृश् ક્રિયાપદ સકર્મક હોવા છતાં કર્મની વિવક્ષા નથી.

વ્યંજનાંત નામો

પુલ્લિંગ / સ્ત્રીલિંગ નામોના રૂપો માટેના પ્રત્યયો

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા વિભક્તિ →	स्	औ	अस्
દ્વિતીયા વિભક્તિ →	अम्	औ	अस्
તૃતીયા વિભક્તિ →	आ	भ्याम्	भिस्
ચતુર્થી વિભક્તિ →	ए	भ्याम्	भ्यस्
પંચમી વિભક્તિ →	अस्	भ्याम्	भ्यस्
છઠ્ઠી વિભક્તિ →	अस्	ओस्	आम्
સપ્તમી વિભક્તિ →	इ	ओस्	सु
સંબોધન →	स्	औ	अस्

નપુંસકલિંગ ના પ્રત્યયો પ્રથમા-દ્વિતીયા વિભક્તિમાં → ० ई इ અને.....બાકીના પ્રત્યયો પુંલિંગ જેવા.

વ્યંજનાંતનામના પ્રત્યયોના ત્રણ વિભાગ થશે.

૧. પહેલા પાંચ પ્રત્યયો – स्, औ, अस्, अम् અને औ (૫)

૨. દ્વિતીયા બહુવચનથી માંડીને સ્વરાદિ(૯) પ્રત્યયો.

૩. વ્યંજનાદિ (૭) પ્રત્યયો.

૧ પહેલા પાંચ પ્રત્યય માટેના નિયમ

A પ્રથમ વિભક્તિ એક વચનનો પ્રત્યય લોપાય તથા શબ્દની અંતે રહેલા સંયુક્ત વ્યંજનના અંત્ય વ્યંજનનો પણ લોપ થાય.

દા.ત. ० मरुत् + स् = मरुत् ।० भगवत् + स् = भगवान्त् =भगवान् ।

B अत्, वत्, मत्, वस्, यस् અંતવાળા વિશેષણોમાં પહેલા પાંચ પ્રત્યયો અને સંબોધનમાં ઉપાંત્યે न् ઉમેરાય છે.

દા.ત. ० भगवत् + अस् = भगवन्तः । સંબોધનમાં भगवन् !
० धीमत् + अस् = धीमन्त । સંબોધનમાં धीमन् !
० श्रेयस् + अस् = श्रेयासः । સંબોધનમાં श्रेयन् !

C वत् मत् अस् इन् અંતવાળા નામોમાં પ્રથમા એકવચનમાં ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે. **દા.ત** ०भगवत् + स् = भगवान् ।
તેવીજ રીતે..... श्रीमान् । धीमान् । વગેરેમાં સમજવું.

D अन् यस् वस् અંતવાળા નામોમાં પહેલાં પાંચ પ્રત્યયો પૂર્વે ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

દા.ત. राजन् ➡ राजा, राजानौ, राजानः । राजानम्, राजानौ... ।
श्रेयस् ➡ श्रेयान्, श्रेयांसौ, श्रैयांसः । श्रेयांम्सम्, श्रेयांसौ.. ।
विद्वस् ➡ विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वांस· । विद्वांसम्, विद्वांसौ .. ।

E शास् जक्ष् चकास् दरिद्रा जागृ આ પાંચ ધાતુ તેમજ ત્રીજા ગણના ધાતુના વર્તમાન કૃદન્ત પુલ્લિંગનામોમાં न् લાગે નહિં.

દા.ત. शासत् ➡ शासत् शासतौ शासतः । शासतम्, शासतौ... ।
ददत् ➡ ददत् ददतौ ददतः । ददतम्, ददतौ.... ।

F महत् માં પહેલા પાંચ રૂપમાં ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

દા.ત. महत् ➡ महान्, महान्तौ, महान्त· । महान्तम्, महान्तौ.. ।

G પ્રથમા એકવચનના 'स्' પ્રત્યય પર છતાં શબ્દના આદ્ય व्, ग्, द् ના સ્થાને ક્રમશઃ भ्, घ्, ध् થાય.

દા.ત. बुध् ➡ भुत् । गुह् ➡ घुट् । दुह् ➡ धुक् ।

(૨) સ્વરાદિ પ્રત્યય માટેના નિયમ

૧.a अन् અંતવાળા નામોના अ નો સ્વ રાદિ પ્રત્યય પૂર્વે લોપ થાય છે. પરન્તુ अ ની પહેલાં સંયુક્ત म કે व વ્યંજન હોય તો अ લોપાય નહિં.

દા.ત. राजन् ➙ राजन् + अस् = <u>राज्ञ</u> ।
પરન્તુ...आत्मन् ➙ आत्मन् + अस् = <u>आत्मन</u> ।

b अन् અંતવાળા નામોના अ નો પુલ્લિંગ/સ્ત્રીલિંગમાં સપ્તમી એકવચન પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે લોપ થાય છે.

દા.ત. राजन् + इ = <u>राज्ञि</u> અથવા <u>राजनि</u> ।

૨.वस् અંતવાળા નામો માં સ્વરાદિ પ્રત્યય પૂર્વે वस् નો उस् થાય, અને આ उस् પૂર્વે इ હોય તો લોપાય.

દા.ત. विद्वस् ➙ विद्वस् + अस् = विदुष, विदुषा ઈત્યાદિ
सेदिवस् ➙ सेदिवस् + अस् = सेदुष, सेदुषा ઈત્યાદિ

૩ <u>વ્યંજનાદિ પ્રત્યય માટેના નિયમ</u>

વ્યંજનાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે....

૧. अन् इन् અંતવાળા નામોમાં અંત્ય न् લોપાય.

દા.ત. राजन् + भ्याम् = राजभ्याम् ।

૨. वस् અંતવાળા નામોમા स् નો द् થાય છે.

દા.ત. विद्वस् + भ्याम् = विद्वद्भ्याम् ।

૩.अस् અંતવાળાનામોમાં स् નો ओ થાય છે.

દા.ત. मनस् + भ्याम् = मनोभ्याम् ।

બાકીના स् અંતવાળા નામોમાં स् નો र् થાય છે.

દા.ત. चक्षुस् + भ्याम् = चक्षुर्भ्याम् ।

૪. તાલવ્ય વ્યંજન અંતવાળા નામોમાં તાલવ્ય વ્યંજનનો અને दिश् ના श् નો क् કે ग् થાય છે.

દા.ત. वाच् + भ्याम् = वाग्भ्याम् ।

वाच् + सु = वाक्षु । दिश् + भ्याम् = दिग्भ्याम् ।

પરન્તુ...

राज् विश् द्विष् માં ट्, ड् અને द्रुह् मुह् स्नुह् स्निह् માં क्, ग् અને ट्, ड् થાય. તેમજ उपानह् માં त् द् થાય.

૫. અંત્ય વ્યંજનમાં થતા ફેરફાર (વ્યંજન થી શરુ થતા પ્રત્યય પૂર્વે)

वाच्	➡	वाक् – वाग् ।	राज्	➡	राट्–ड् ।
पयोमुच्	➡	पयोमुक् – ग् ।	सृज्	➡	सृट्–ड्
भिषज्	➡	भिषक् – ग् ।	लिह्	➡	लिट्–ड्
स्रज्	➡	स्रक् – ग् ।	तुरासाह्	➡	तुरासाट्– ड् ।
दिश्	➡	दिक् – ग् ।	विश्ववाह्	➡	विश्ववाट् – ड् ।
दृश्	➡	दृक् – ग् ।	त्विष्	➡	त्विट् – ड् ।
स्पृश्	➡	स्पृक् – ग् ।	विश्	➡	विट् – ड् ।
मृश्	➡	मृक् – ग् ।	प्रच्छ्	➡	प्रट् – ड् ।
उष्णिह्	➡	उष्णिट् – ड् ।	देवेज्	➡	देवेट् – ड् ।
भृज्ज्	➡	भृट् – ड् ।	सुवृश्च्	➡	सुवृट् – ड् ।
उपानह्	➡	उपानद् – त् ।			

ડબલ ફેરફાર

मुह् ➡ गुक्–ग् તેમજ मुट्–ड् । नश् ➡ नक्–ग्–नट् – ड् ।
स्निह् ➡ स्निक्–ग् તેમજ स्निट्–ड् । तक्ष् ➡ तक्–ग्–तट् – ड् ।
स्नुह् ➡ स्नुक्–ग् તેમજ स्नुट्–ड् । द्रुह् ➡ ध्रुक्–ग्–ध्रुट् – ड् ।

૬. श् અંતવાળા (विश्) छ् અંતવાળા (प्रच्छ्) તથા वश्च् (वृश्च्), भ्रस्ज् (भृस्ज्), सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज् આટલા શબ્દોમાં અંત્ય વ્યંજનનો ष् થાય છે. અને આ ष् નો ट्, ड् થાય છે. **દા.ત.** विश् ➡ विष् – विट् – विड् ।

નપુંસક રૂપ બનાવવાનાં નિયમ

૧. 'न्' કારાંત સિવાયના નામોને પ્રથમા બહુવચન અનેદ્વિતીયા બહુવચનમાં ઉપાંત્યે न् ઉમેરાય છે.

દા.ત. जगत् ➡ जगत् + इ = जग + न् + त् + इ = जगन्ति ।
श्रेयस ➡ श्रेयस् + इ = श्रेयास् + इ (નીચેના નિયમથી ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ) श्रेया + न् + स् + इ = श्रेयांसि ।
विद्वस् ➡ विद्वा + न् + स् + इ = विद्वांसि ।

૨. 'न्' કારાંત સિવાયના નામોમાં પ્રથમા બહુવચનનો ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે. દા.ત. ♣ नामन् ➡ नामा + न् + इ = नामानि ।

૩. 'अत' અંતવાળા વર્તમાન કૃદન્તમાં પ્રથમા / દ્વિતીયા વિભક્તિના દ્વિવચન અને બહુવચનમાં ઉપાંત્યે 'न्' ઉમેરાય છે. દા.ત.

♣ गच्छत् ➡ गच्छत् + ई=गच्छ + न् + त् + ई = गच्छन्ती ।

♣ गच्छत् ➡ गच्छत् + इ=गच्छ + न् + त् + इ = गच्छन्ति ।

પરન્તુ... 'यात्' 'पात्' વગેરે બીજા ગણના અને છઠ્ઠા ગણના વર્તમાન કૃદન્તમાં પ્રથમા/દ્વિતીયા વિભક્તિના દ્વિવચનમાં વિકલ્પે न् ઉમેરાય છે.

દા.ત. ♣ यात् ➡ याती અથવા यान्ती । (બીજો ગણ)

♣ विशत् ➡ विशती અથવા विशन्ती । (છઠ્ઠો ગણ)

૪. ત્રીજા ગણના અને जागृ (जाग्रत्) આદિ પાંચ બીજા ગણના વર્તમાન કૃદન્તમા પ્રથમા/દ્વિતીયા વિભક્તિના દ્વિવચનમાં न् ઉમેરાય નહિ અને.. બહુવચનમાં વિકલ્પે ઉમેરાય.

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
દા.ત. ♣ दा (ત્રીજો ગણ)	ददत्,	ददती,	ददति के ददन्ति ।
♣ शास् ➡	शासत्,	शासती,	शासति के शासन्ति ।

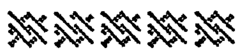
<u>સ્ત્રીલિંગ રૂપ માટેના નિયમ</u>

૧.વ્યંજનાન્ત વિશેષણોનું નપુંસક પ્રથમા વિભક્તિ દ્વિવચનનું રૂપ એ સ્ત્રીલિંગનું અંગ બને પછી 'नदी' પ્રમાણે રૂપ કરવા.

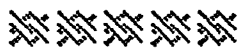
	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
દા.ત. ♣ भगवत् ➡	भगवती,	भगवत्यौ,	भगवत्य ।
♣ विशत् ➡	विशती के विशन्ती,	विशत्यौ विशन्त्यौ	विशत्य के विशन्त्य ।

૨. उ કારાંત અને ऋ કારાંત વિશેષણોમાં દીર્ઘ ई ઉમેરી પછી 'नदी' જેવા રૂપ કરવા દા.ત. ♣ वहु + ई = वह्वी

♣ कर्तृ + ई = कर्त्री

કૃદન્ત વિભાગ

કૃદન્ત એટલે ? ધાતુને પ્રત્યય લાગીને બનતું નામ જે અધુરો અર્થ જણાવે.

દા.ત. ખાવાને, રમીને, લખતો વગેરે...

કૃદન્ત

(૧) અવ્યય રૂપ કૃદન્ત — **(૨) વિશેષણ રૂપ કૃદન્ત**

	૧ હેત્વર્થ કૃદન્ત	૨. સંબંધકભૂતકૃ૦	૩. કર્મણિભૂત કૃ	૪. વર્તમાન કર્તરિ પરસ્મૈ	આત્મને
પ્રત્યય	तुम्	त्वा	त	अत्	मान
અર્થ	**વાને**	**ઈને.**	**...લો**	**તો**	
વિશેષ	વિકારક	અવિકારક.	અવિકારક.	બીજી બુકના	
ફેરફાર	ગુણ/વૃદ્ધિ	સંપ્રસારણ.	સંપ્રસારણ.	ધાતુઓમાં માન ના	
દૃષ્ટાંત ↓	સેટ્માં इ	સેટ્માં इ	સેટ્માં इ	બદલે આન લાગે	
'नी'	नेतुम् ।	नीत्वा ।	नीतः ।	नयत् ।	नयमान।
'वस्'	वसितुम् ।	उषित्वा ।	उषितः ।	वसत् ।	
'श्रु'	श्रोतुम् ।	श्रुत्वा ।	श्रुतः ।	शृण्वत् ।	ईक्षमाणः।
'कृ'	कर्तुम् ।	कृत्वा ।	कृत ।	कुर्वत् ।	कुर्वाणः ।
'चुर्'	चोरयितुम्।	चोरयित्वा ।	चोरितः ।	चोरयत् ।	मन्यमानः।

	૫. વર્તમાનકર્મણિકૃદન્ત	૬. કર્તરિભૂત કૃદન્ત
પ્રત્યય →	मान	तवत्
અર્થ →	**..આતો**	.. ..
સ્વરૂપ →	વિશેષણ	વિશેષણ
દૃષ્ટાંત →	नीयमाणः ।	नीतवत् ।

દસમા ગણના ધાતુઓ માટે

* ચાલુ અંગ + इ + तुम् = હેત્વર્થકૃદન્ત દા.ત. दारयितुम् ।
* ચાલુ અંગ + इ + त्वा = સંબંધકભૂત કૃદન્ત દા.ત. दारयित्वा ।
* ગુણ/વૃદ્ધિ + इ + त = કર્મણિભૂત કૃદન્ત દા.ત. दारित ।
* કર્મણિભૂત કૃદન્ત + वत् = કર્તરિભૂત કૃદન્ત દા.ત. दारितवत् ।
* અંગ + अत / मान = વર્તમાનકૃદન્ત દા.ત. दारयत् । दारयमाण ।
* કર્મણિઅંગ + मान = કર્મણિ વર્તમાન કૃદન્ત દા.ત. दार्यमाण ।

સંબંધકભૂત કૃદન્ત त्वा

૧. કર્મણિ પ્રયોગમાં જે ધાતુઓમાં સંપ્રસારણ થાય તે ધાતુઓમાં અહીં પણ સંપ્રસારણ થાય. દા.ત 'वस्' → उषित्वा ।

૨. ઉપસર્ગવાળા ધાતુને તથા 'च्वि' પ્રત્યયાન્ત ધાતુઓને त्वा ના બદલે य લાગે. પરન્તુ જો ઉપસર્ગવાળા ધાતુને અંતે હ્રસ્વ સ્વર હોય તો त्य લાગે. દા.ત. अनुभूय । शुक्लीभूय । विजित्य ।

૩. દસમા ગણના ઉપસર્ગવાળા ધાતુમાં માત્ર ગુણ/વૃદ્ધિ કરીને 'य' કે 'त्य' લગાડવો. દા.ત. वि + दृ = विदार्य ।

કર્મણિભૂત કૃદન્ત त

A. સંબંધકભૂત કૃદન્તની જેમ સંપ્રસારણ થાય. 'वस्' → उषित ।

B. કર્મનું વિશેષણ બને તેથી કર્મના લિંગાદિ લાગે.

દા.ત. रामेण घटा कृता ।

C. ગત્યર્થક ધાતુ, पिव्, भुज् અને અકર્મક ધાતુઓનું કર્મણિભૂત કૃદન્ત કર્તરિભૂત કૃદન્ત તરીકે પણ વપરાય.

દા.ત.	કર્તરિ	કર્મણિ
	o राम ग्राम आच्छत्	रामेण ग्रामो अगम्यत
	o राम ग्राम गत	रामेण ग्राम गत
	o राम ग्राम गतवान्	

D. કર્મણિભૂત કૃદન્ત ભાવે પ્રયોગમાં નપુંસક એકવચનમાં વપરાય.

દા.ત. बाल सुप्त = बालेन सुप्तम् ।

E. દસમાં ગણમાં માત્ર ગુણવૃદ્ધિ થાય. દા.ત. 'चुर्' → चोरित. ।

વર્તમાન કર્તરિ કૃદન્ત ➜ अत् (પરસ્મૈ) मान (આત્મને)

૧. તૃતીય પુરુષ બહુવચનના રૂપમાંથી अन्ति (પરસ્મૈપદ) अन्ते (આત્મનેપદ) કાઢી તેના સ્થાને ક્રમશ: अत् અને मान લાગે છે.

દા.ત. नयन्ति नय + अत् = नयत् । वन्दन्ते वन्द + मान॰ =वन्दमान॰ ।

વર્તમાન કર્મણિ કૃદન્ત ➜ मान

૧. કર્મણિ વર્તમાનકાળ તૃતીય પુરુષ બહુવચનના રૂપમાંથી अन्ते કાઢી मान લગાવવાથી બને. **દા.ત.** नीयन्ते ➜ नीय + मान॰ = नीयमान॰ ।

૨.કર્મનુ વિશેષણ બને. કર્તાને તૃતીયા વિભક્તિ લાગે.

દા.ત. हरिणा नीयमान घट पश्यति હરિવડે લઈ જવાતા ઘડાને જુએ છે.

કર્તરિભૂત કૃદન્ત ➜ तवत्

૧. કર્તાનું વિશેષણ બને. તેથી કર્તાના લિંગાદિ લાગે.

દા.ત. राम घटान् अकरोत् = राम घटान् कृतवान् ।

૨. પુલ્લિંગમાં ➜ कृतवत् તેના રૂપ भगवत् પ્રમાણે થાય.

નપુંસકલિંગમાં ➜ कृतवत् તેના રૂપ जगत् પ્રમાણે થાય.

સ્ત્રીલિંગમાં ➜ कृतवती તેના રૂપ नदी પ્રમાણે થાય.

૩. કર્મણિભૂત કૃદન્તને वत् લગાડવાથી પણ બને. **દા.ત.** कृत + वत् =कृतवत् ।

વિધ્યર્થ કૃદન્ત ➜ तव्य, अनीय, य ।

तव्य, ➜ ૧. ગુણ થાય. **દા.ત.** कृ ➜ कर्तव्यम् ।

૨. સેટ્માં इ લાગે **દા.ત.** रक्ष् ➜ रक्षितव्यम् ।

૩. દસમાં ગણમાં ગુણ/વૃદ્ધિ પૂર્વક अय લાગી इ લાગે **દા.ત** घुष् ➜ घोषयितव्यम् ।

अनीय ➜ ૧.ગુણ થાય **દા.ત.** कृ ➜ करणीय॰ ।

૨. દસમા ગણમાં યથાયોગ્ય ગુણ/વૃદ્ધિ. **દા.ત.** घुष् ➜ घोषणीय॰ ।

य ➜ I आ નો ए થાય. **દા.ત.** दा ➜ देयम् ।

II ऋ ની વૃદ્ધિ થાય. **દા.ત.** कृ ➜ कार्यम् ।

III इ / उ નો ગુણ થાય. **દા.ત.** नी ➜ नेयम् । कु ➜ कव्यम् ।

IV ओ નો अव् થાય. દા.ત. भू ➜ भो = भव्यम् ।

V ઉપાંત્ય इ / उ નો ગુણ થાય. **દા.ત.** भुज् ➜ भोज्यम् ।

VI અંત્ય च् નો क्, ज् નો ग् થાય. ઉપાંત્ય अ ની વૃદ્ધિ થાય. **દા.ત.** पच् ➜ पाक्यम् ।

१. વિધ્યર્થ કૃદન્ત કર્મનું વિશેષણ બને. કર્તાને તૃતીયા કે ષષ્ઠી લાગે.

દા.ત. मया इद कर्तव्यम् / मम इद कर्तव्यम् (મારે આ કરવા યોગ્ય છે.)

२. વિધ્યર્થકૃદન્ત ભાવે અને કર્મણિ પ્રયોગમાં આવે. દા.ત. मया स्यातव्यम् ।

तृ અને अक પ્રત્યય

° ક્રિયા કરનાર અર્થમાં ધાતુ પર तृ અથવા अक પ્રત્યય લાગે છે.

° तृ પ્રત્યય પૂર્વે ગુણ અને अक પ્રત્યય પૂર્વે ગુણ/વૃદ્ધિ થાય.

°'नी' नेतृ । नायक ।	रक्ष् रक्षितृ । रक्षक ।	'कृ' कर्तृ । कारक ।
'वृध्' वर्धितृ । वर्धक ।	गम् गन्तृ । गमक ।	हन् हन्तृ । घातक ।

★ तृ / अक પ્રત્યય લાગે ત્યારે તે ધાતુના કર્મને ષષ્ઠી લાગે.

દા.ત. राम जनान् नयति = राम जनाना नेता । (नेतृ)

साघु राग हन्ति = साघु रागस्य हन्ता । (हन्तृ)

★ સ્ત્રીલિંગમાં तृ + ई લાગે. દા.ત.नी नी + तृ + ई = नेत्री ।

અને... अक ના બદલે इका લાગે. દા.ત. नी + इका = नायिका ।

Note :- तृ પ્રત્યય પૂર્વે સેટ્માં इ લાગે છે. દા.ત. रक्षितृ ।

<u>ભાવ કૃદન્ત</u> ધાતુના અર્થનો સૂચક કૃદન્ત ભાવકૃદન્ત દા.ત. गम् (જવું) गमन (જવું) ।

પ્રત્યય ➾ अन	अ	ति	
ફેરફાર ➾ વિકારક	વિકારક	અવિકારક	કેટલાક ધાતુમાં अ પૂર્વે
લિંગ ➾ નપુંસક	પુલિંગ	સ્ત્રીલિંગ	च्-ज् નો क्-ग् થાય છે.
રૂપ ➾ गमनम् ।	गम ।	गति ।	અને ઉપાંત્ય अ ની વૃદ્ધિ
पोपणम् ।	पोप ।	पुष्टि ।	થાય છે. દા.ત. पच् ➡ पाक ।

त्वा, ति અને त પ્રત્યય પર છતાં यम् रम् नम् गम् हन् मन् तन् क्षण् क्षिण् ऋण् અને वन् ધાતુમાં અનુનાસિક નો લોપ થાય છે.

પ્રત્યય ➾	त्वा	ति	त
ધાતુ ↓	સંબંધકભૂત કૃ૦	ભાવકૃદન્ત	કર્મણિભૂતકૃ૦.
'गम्'	गत्वा	गति	गत
'मन्'	मत्वा	मति	मत

Note:- ભાવકૃદન્તના કેટલાક સ્થાને કર્તાને અને કેટલાક સ્થાને કર્મને ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે. દા.ત. रामस्य गमनम् ➾ કર્તાને ષષ્ઠી

नगरस्य रक्षणम् ➾ કર્મને ષષ્ઠી.

દ્વિતીય બુકના નિયમો

પહેલી બુકના ગણોના અનિયમિત રૂપો

ધાતુ ➡	गुप्	धूप्	विच्छ्	पण्	पन्
ગણ ➡	૧	૧	૬	૧	૧
પદ ➡	પરસ્મૈ	પરસ્મૈ	પરસ્મૈ	પરસ્મૈ	પરસ્મૈ
અર્થ ➡	છુપાવવું	તપાવવું	જવું	વખાણવુ	સ્તુતિ કરવી
રૂપ ➡	गोपायति	धूपायति	विच्छायति	पणायति	पनायति

° આટલા ધાતુઓમાં કર્ત્તરિ ચાર કાળમાં નિત્ય आय લાગે.

અને... કર્ત્તરિ છ કાળ, કર્મણિ, પ્રેરકમાં વિકલ્પે आय લાગે.

દા.ત. 'गोपायति'.. ....ઇત્યાદિ.

છ કાળમાં➡ 'गुप्' गोपायिता અથવા गोपिता ।

કર્મણિમાં➡ गोपाय्यते / गुप्यते। પ્રેરકમાં➡ गोपाययति / गोपयति ।

° पण् અને पन् ધાતુને આત્મને પદમાં आय લાગે નહિં. દા.ત. पणते । पनते ।

૨. भ्राश्	भ्लाश्	भ्रम्	क्रम्	क्लम्	त्रस्	लष्	ष्ठिव्
પ્રકાશવું.	પ્રકાશવું.	ભમવું	ચાલવું.	કંટાળવું.	ગભરાવું.	ઇચ્છવું .	થુકવું.

यस्	सम् + यस्	आ+ चम्	} આ (૧૧) ધાતુઓ, પહેલા તથા ચોથા ગણના છે.
કષ્ટદેવું	પ્રયાસ કરવો	આચમન કરવું	

દા.ત. भ्राशते – भ्राश्यते । भ्लाशते – भ्लाश्यते । संयसति – संयस्यति ।

૩. अक्ष्, तक्ष् પહેલા તથા પાંચમા ગણના છે.

દા.ત. अक्षति – अक्ष्णोति । तक्षति – तक्ष्णोति ।

૪. त्रुट् (તુંટવું, કાપવું) પરસ્મૈપદી ચોથા તથા છઠ્ઠા ગણનો છે.

દા.ત.त्रुटयति – त्रुटति ।

૫. युज्, पृच्, सृ, वृज्, वृ, जृ, रिच्, तप्, तृप्, दृप्, अर्ह આ (૧૧) ધાતુ પહેલા અને દશમા ગણના છે. દા.ત. योजति – योजयति । વગેરે.....

૬. क्रम्, क्लम्, आ+चम्, ष्ठिव् આ ચાર ધાતુનો ઉપાંત્ય સ્વર પરસ્મૈપદમાં દીર્ઘ થાય.દા.ત.क्रामति – क्राम्यति । क्लामति –क्लाम्यति । વગેરે...

७. शम्	तम्	दम्	श्रम्	मद्	भ्रम्	क्षम्
શાંત થવું	થાકી જવું	દમનકરવું	થાકવું	ભૂલકરવી.	ભમવું.	માફ કરવું

૭. ચોથા ગણના સાત ધાતુઓના ઉપાંત્ય સ્વર પરસ્મૈપદમાં દીર્ઘ થાય છે.

દા.ત. शम् ➡ शाम्यति । भ्रम ➡ भ्राम्यति ।

૮.दश् (પરસ્મૈ) सञ्ज (પરસ્મૈ) स्वञ्ज (આત્મને) रञ्ज् (ઉભયપદી)

આટલા ધાતુઓમાં અનુનાસિક લોપાય દા.ત. दशामि । सजति ।

૯.लुप्, लिप्, खिद्, कृत्, पिश्, सिच्, विद्, मुच्, આ (૮) છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓમાં ચાર કાળના પ્રત્યયોમાં ધાતુની વચ્ચે અનુનાસિક ઉમેરાય છે.

દા.ત. लुप् ➡ लुम्पति । लिप् ➡ लिम्पति –ते । सिच् ➡ सिञ्चति ।

૧૦. નીચેના ધાતુઓમાં સૂચિત આદેશ થાય.

ध्मा	घ्रा	म्ना	ऋ	सृ	यम्	दा
धमति	जिघ्रति	मनति	ऋच्छति	धावति	यच्छति	यच्छति
ફૂંકવું	સુંઘવું	વિચારવું.	જવું .	દોડવું	કાબુમાંરાખવું	.આપવું.

शद्	व्यध्	भ्रस्ज्	व्रश्च्	मस्ज्	सस्ज्
शीयते	विध्यति	भृज्जति–ते	वृश्चति	मज्जति	सज्जति–ते ।
નાશપામવું	. વિંધવું	ભુંજવું	કાપવું.	ડૂબવું.	તૈયાર થવું.

૧૧. 'गुह' ધાતુનો 'उ' ચાર કાળમાં સર્વત્ર દીર્ઘ થાય. બાકીના છ કાળમાં સ્વરાદિ વિકારક પ્રત્યય લાગે ત્યારે દીર્ઘ થાય.દા.ત. गूहति । अगूहत् ।

૧૨. છઠ્ઠા ગણના'अ' ની પહેલાં હ્રસ્વ કે દીર્ઘ 'इ–उ'નો इय् उव् થાય.

દા.ત. रि ➡ रियति । नू ➡ नुवति ।

धू ➡ धुवति ।

૧૩. દશમા ગણના तन्त्र्, चित्, भर्त्स्, मन्त्र्, तर्ज् विद्, दंश् વગેરે ધાતુઓ માત્ર આત્મનેપદી છે. બીજા પ્રાયઃ ઉભયપદી છે.

દા.ત. तन्त्र् ➡ तन्त्रयते । चित् ➡ चेतयते । भर्त्स् ➡ भर्त्सयते ।

૧૪.सो, शो, दो छो ચોથા ગણના ધાતુમાં 'ओ' નો લોપ થાય છે.

દા.ત. सो ➡ स्यति । शो ➡ श्यति ।

दो ➡ द्यति । छो ➡ छयति ।

૧૫. ધાતુંમાં રહેલ દીર્ઘ ॠ નો અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે (હ્રસ્વ) इर् થાય.
અને... ઓષ્ઠ્ય કે 'व' વ્યંજન પર (હ્રસ્વ) उर् થાય.

દા.ત. कॄ (છઠ્ઠો ગણ) ➡ किरति ।

इर् કે उर् + અવિકારક વ્યંજન
= દીર્ઘ इर् કે उर् + અવિકારક વ્યંજન

દા.ત. कॄ + य (કર્મણિનો) + ते = कीर्यते ।
पॄ + य + ते = पूर्यते ।

૧૬. ધાતુમાં હ્રસ્વ इ કે उ પર અંતે... व् + અવિકારક વ્યંજન
= દીર્ઘ ई કે ऊ + અંતે व् + અવિકારક વ્યંજન

દા.ત. सिव् (૪ થો ગણ) ➡ सिव् + य + ति =सीव्यति ।

૨, ૩, ૫, ૭, ૮, તથા ૯ માં ગણ માટેના કાળના પ્રત્યયો

° ઉપરોક્ત છ ગણના ચાર કાળના પરસ્મૈ/આત્મને પ્રત્યયો પ્રાય: પૂર્વોક્ત ૬, ૪, ૬, ૧૦ ગણના પ્રત્યયોને સમાન છે.છતાં તેમાં જે ફેરફાર છે તેને ☐ આવા ચોરસ બોક્ષમાં લખ્યા છે

° જે પ્રત્યયો વિકારક છે તેને ◯ આવા વર્તુળ આકારમાં લખ્યા છે.
જે પ્રત્યયોની નીચે ═══ આવું કરેલ છે. તે પ્રત્યયો માત્ર ત્રીજા ગણના ધાતુ અને બીજા ગણના शास् जक्ष् આદિ પાંચ ધાતુઓ માટેના છે.

પ્રત્યયો

વર્તમાનકાળ

પરસ્મૈ | આત્મને

	પરસ્મૈ એકવચન	પરસ્મૈ દ્વિવચન	પરસ્મૈ બહુવચન	આત્મને એકવચન	આત્મને દ્વિવચન	આત્મને બહુવચન
પ્રથમપુરૂષ ➡	(मि)	वस्	मस्	ए	वहे	महे
દ્વિતીયપુરૂષ ➡	(सि)	थस्	थ	से	[आथे]	ध्वे
તૃતીય પુરૂષ ➡	(ति)	तस्	अन्ति/अति	ते	[आते]	[अते]

હ્યસ્તનભૂતકાળના પ્રત્યયો

પરસ્મૈ આત્મને

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમપુરૂષ ➡	अम्	व	म	इ	वहि	महि
દ્વિતીયપુરૂષ ➡	स्	तम्	त	थास्	आथाम्	ध्वम्
તૃતીયપુરૂષ ➡	त्	ताम्	अन्/उस्	त	आताम्	अत

આજ્ઞાર્થના પ્રત્યયો

પ્રથમપુરૂષ ➡	आनि	आव	आम	ऐ	आवहै	आमहै
દ્વિતીયપુરૂષ ➡	हि	तम्	त	स्व	आथाम्	ध्वम्
તૃતીયપુરૂષ ➡	तु	ताम्	अन्तु/अतु	ताम्	आताम्	अताम्

વિધ્યર્થના પ્રત્યયો

પ્રથમપુરૂષ ➡	याम्	याव	याम	ईय	ईवहि	ईमहि
દ્વિતીયપુરૂષ ➡	यास्	यातम्	यात	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
તૃતીયપુરૂષ ➡	यात्	याताम्	युस्	ईत	ईयाताम्	ईरन्

દ્વિતીય બુકના છ ગણ માટેના સામાન્ય નિયમો

૧. અંગને અંતે इ કે उ + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય.

= इय् કે उव् + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય.

દા.ત. आप् + आनु + अन्ति = आप्नुवन्ति ।

૨. અનેક સ્વરી અંગને અંતે અસંયુક્ત વ્યંજન પર હ્રસ્વ કે દીર્ઘ इ કે उ હોય તો તે इ કે ई નો इय् ના બદલે य् થાય છે.

અને उ કે ऊ નો उव् ના બદલે व् થાય છે.

દા.ત. विभी + अति = विभ्यति । निनी + इव = निन्यिव ।

जुहु + अति = जुह्वति । चिनु + अन्ति = चिन्वन्ति ।

પાંચમો / આઠમો ગણ

પાંચમા ગણની નિશાની ➡ नु

નિયમો *આઠમા ગણની નિશાની ➡ उ*

I મિ આદિ વિકારક પ્રત્યયો લાગતા અંત્ય उ નો ગુણ ओ થાય છે.

દા.ત. चि ➡ चिनोमि। अचिनवम् । चिनवानि । तन् ➡ तनोमि ।

II. આ બંને (૫-૮) ગણના ધાતુના અંગમાં અસંયુક્ત વ્યંજન પર....

उ + वादि-मादि પ્રત્યય તો उ નો વિકલ્પે લોપ થાય.

દા.ત. 'चि' ➡ चिन्व./ चिनुवः । चिन्म / चिनुम. ।

III. આ બંને (૫-૮) ગણમાં અસંયુક્ત અંગ ઉપર 'हि' નો લોપ થાય છે.

દા.ત. 'चि' ➡ चिनु । तन् ➡ तनु ।

IV. 'कृ' (૮મો ગણ)નું અંગ

° વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે 'करो' થાય **દા.ત.** करोमि । अकरवम् । करवाणि।

° અવિકારક वादि-मादि-यादि પ્રત્યય પૂર્વે कुर् થાય.

દા.ત. कुर्वः । कुर्मः । कुर्याम् । कुर्याव ।

શેષ અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે 'कुरु' થાય **દા.ત** कुरुथ । कुरुत. ।

નવમો ગણ *ગણની નિશાની ➡* ना, नी, न्

° વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે 'ना' **દા.ત.** ज्ञा (जा) ➡ जानामि ।

° અવિકારક વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પૂર્વે 'नी' **દા.ત.** जानीव. ।

° અવિકારક સ્વરાદિ પ્રત્યય પૂર્વે 'न्' **દા.ત.** जानन्ति ।

નિયમો

૧. ली, लू, धू, पू અને દીર્ઘ 'ॠ' કારાંત ધાતુમાં સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

દા.ત. 'ली' ➡ लिनाति । 'लू' ➡ लुनाति । 'गॄ' ➡ गृणाति ।

૨. ધાતુની વચ્ચે રહેલો અનુનાસિક લોપાય.

દા.ત. 'बन्ध्' ➡ बध्नाति । स्तम्भ् ➡ स्तभ्नाति ।

3. વ્યંજનાન્ત ધાતુમાં આજ્ઞાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચનમાં 'नीहि' ના.. બદલે 'आन' લાગે. **દા.ત.** ग्रह् (गृह्) ➡ गृहाण ।

સાતમો ગણ   ગણની નિશાની ➜ न, न्

° ગણની નિશાની ધાતુના સ્વર અને અંત્ય વ્યંજનની વચ્ચે લાગે.

★ વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે न (સ્વર સહિત) દા.ત. रुणत्ति ।

★ અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે न् (સ્વર રહિત) દા.ત. रुन्ध्व ।

૧. ધાતુનો અનુનાસિક લોપાય દા.ત. भञ्ज् ➜ भनक्ति ।

અને.... વ્યંજન વિકારક પ્રત્યયમાં 'तृंह्' ધાતુને न ના બદલે णे લાગે.

દા.ત. तृंह् ➜ तृंह् + मि = तृणेह्मि ।

પરન્તુ અવિકારક પ્રત્યયમાં तृंह्व । तृंह्म । ⟵ (?)

બીજો ગણ

(૧) दा, रा, भा, मा, पा, या, ला ख्या, प्सा, श्रा, स्ना વગેરે आ કારાંત ધાતુમાં હ્યસ્તનભૂતકાળ ત્રીજો પુરુષ બહુવચનમાં અંત્ય आ + अन् ના બદલે વિકલ્પે ' उस्' લાગે છે. દા.ત. दा ➜ अदु अदान्

(૨) अस् (હોવું-થવું)

A ધાતુમાં અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે अ લોપાય. દા.ત. स्व. । स्म ।

B ધાતુ અંતે स् + स् કે ध् થી શરુ થતાં પ્રત્યયો તો ધાતુનો ' स् ' લોપાય.

દા.ત. अस् + सि = असि । असे ।

अस् + ध्वे = ध्वे } અહીં અવિકારક પ્રત્યય હોઈ
अस् + स्व = स्व } अ નો લોપ થયેલ છે.

C પરસ્મૈમાં હ્યસ્તનભૂતકાળ બીજો/ત્રીજો પુરુષ એકવચનના ' स् ' 'त्' પ્રત્યયના બદલે ક્રમશ: 'ईस्' 'ईत्' થાય છે. દા.ત. आसी । आसीत् ।

D પરસ્મૈ. આજ્ઞાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચનનું ' एधि ' રૂપ થાય છે.

અને... આત્મને.વર્તમાનકાળ પ્રથમ પુરુષ એકવચનનું ' हे ' રૂપ થાય છે.

(૩) 'इ' (જવું) પરસ્મૈપદ ના વર્તમાનકાળ ત્રીજો પુરુષ બહુવચનમાં 'यन्ति' રૂપ થાય છે. આજ્ઞાર્થ ત્રીજો પુરુષ બહુવચનમાં 'यन्तु' રૂપ થાય છે.

(૪) अधि + इ (આત્મને. ભણવું) માં इ નો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે 'इय्' થાય. હ્યસ્તનભૂતકાળમાં ' इ ' ની વૃદ્ધિ કરતા પહેલાં 'इय्' કરવો.

દા.ત. अधि + इ + इ

= अधि + इय् + इ = अधि + एय् + इ = अध्यैयि ।

(૫) यु, नु, स्तु रु આ હ્રસ્વ उ કારાંત ધાતુ + વિકારક વ્યંજનાદિ પ્રત્યય
= ગુણના બદલે વૃદ્ધિ + વિકારક વ્યંજનાદિ પ્રત્યય

દા.ત. 'नु' ➡ नौमि । नौषि । नौति ।

(૬) 'स्तु' અને 'रु' ધાતુને વ્યજન વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે (દીર્ઘ) 'ई' લાગે. અને.. ત્યારે વૃદ્ધિના બદલે ગુણ થાય. તથા વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે પણ વિકલ્પે 'ई' લાગે.

દા.ત. स्तु ➡ स्तौति કે स्तवीति ।'रु' ➡ रौति કે रवीति ।

	વિકારક	અવિકારક
વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પૂર્વે અંગ ➡	स्तौ કે स्तवी	स्तु કે स्तुवी
સ્વરાદિ પ્રત્યય પૂર્વે અંગ ➡	स्तव्	स्तुव्

(૭) 'शी' (આ. પ. સૂવું) ધાતુનું બધા પ્રત્યયો પર 'शे' અંગ થાય.

દા.ત. शये शेवहे... । તેમજ તૃતીય પુરુષ બહુવચન ના
अते अत अताम् ના બદલે ક્રમશઃ रते रत रताम् પ્રત્યયો લાગે.

દા.ત. शेरते ।अशेरत । शेरताम् ।

(૮) A 'ब्रू' ધાતુમાં વર્તમાનકાળ પરસ્મૈપદમાં પાંચ વધારાના રૂપ થાય.

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
દ્વિતીયપુરુષ ➡	ब्रवीसि आत्थ	ब्रूथः आहथुः	
તૃતીયપુરુષ ➡	ब्रवीति आह	ब्रूतः आहतुः	ब्रुवन्ति आहुः ।

B વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ધાતુમાં દીર્ઘ ई ઉમેરાય છે.

દા.ત. ब्रू + ति = ब्रू + ई + ति = ब्र + व् + ई + ति=ब्रवीति ।

(૯) 'सू' (આત્મનેપદ) માં આજ્ઞાર્થના બધા પ્રત્યયો અવિકારક છે.

દા.ત. सुवै सुवावहै सुवामहै ।

(૧૦) अन्, जक्ष्, श्वस्, स्वप्, रुद् માં વિધ્યર્થ સિવાયના વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પૂર્વે 'इ' ઉમેરાય. દા.ત. रोदिति । जक्षिति ।
પરન્તુ... હ્યસ્તનભૂતકાળમાં स् ના બદલે अस् કે ईस् અને 'त्' ના બદલે 'अत्' કે 'ईत्' પ્રત્યય લાગે.

દા.ત. अरोद કે अरोदीः । अरोदत् કે अरोदीत् ।

(૧૧) A हन् + धूट् અવિકારક પ્રત્યય હોય તો....

हन् નો न् લોપાય. દા.ત. हन् + थस् = हथ ।

B हन् + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય હોય તો.. 'हन्' નો अ લોપાય.

અને... ह् નો घ् થાય છે. દા.ત. हन् + अन्ति = हन् + अन्ति = घ्नन्ति ।

C તથા આજ્ઞાર્થમાં हन् + हि નું जहि રૂપ થાય.

(૧૨) 'ईश्' 'ईड्' (આત્મને) + વર્તમાન. से / ध्वे તથા આજ્ઞાર્થના

स्व કે ध्वम् પ્રત્યય તો ધાતુની મધ્યમાં इ ઉમેરાય.

દા.ત. ईश् + इ + से = ईशिषे । ईश् + इ + स्व = ईशिष्व ।

ईश् + इ + ध्वे = ईशिध्वे । ईश् + इ + ध्वम् = ईशिध्वम् ।

(૧૩) मृज् + વિકારક પ્રત્યય = ગુણને બદલે વૃદ્ધિ થાય. દા.ત. मार्ज्मि ।

मृज् + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય = વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય.

દા.ત. मृज् + अन्ति = मार्जन्ति मृजन्ति ।

(૧૪) 'वश्' + બધા અવિકારક પ્રત્યયો તો અંગ 'उश्' થાય.

દા.ત. उश्व । उश्म ।

(૧૫) शास् + વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય.

= शिष् + વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય.

દા.ત. शास् + वस् = शिष् + वस् = शिष्व ।

(૧૬) I शास्, जक्ष्, चकास्, दरिद्रा, जागृ અને विद् ધાતુમાં

अन् ના બદલે उस् લાગે. દા.ત. अशासु । अजक्षु । अजागरुः ।

II विद् સિવાયના પાંચ ધાતુમાં 'अन्ति' 'अन्तु' ને બદલે...'अति' 'अतु' લાગે.

દા.ત. शासति । शासतु । जाग्रति । जाग्रतु । चकासति । चकासतु ।

પરન્તુ.... 'विद्' માં विदन्ति । विदन्तु ।

(૧૭) शास् + हि = शाधि ।

चकास् + हि = चकाधि चकाद्धि ।

(૧૮) दरिद्रा + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય તો आ નો લોપ. દા.ત. दरिद्रति ।

दरिद्रा + વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય તો आ ના બદલે इ લાગે.

દા.ત. दरिद्रित. ।

વ્યંજન વિકારક પ્રત્યયમાં ➡ दरिद्राति ।

(૧૯) A विद् ના આજ્ઞાર્થ રૂપમાં વિકલ્પે विदाम् + कृ ના આજ્ઞાર્થ રૂપ લાગે.

ઉદા.ત.

वेदानि विदांकरवाणि ।	वेदाव विदांकरवाव ।	वेदाम विदांकरवाम ।

B 'विद्' ના વર્તમાન કાળનારૂપ વિકલ્પે પરોક્ષ પ્રત્યયો લગાડીને થાય. તેમાં એકવચનના પ્રત્યયો વિકારક જાણવા.

'विद्' ના વર્તમાન ના પરોક્ષ પ્રત્યયવાળા રૂપો

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમ પુરૂષ →	वेद	विद्व	विद्म ।
દ્વિતીય પુરૂષ →	वेत्थ	विदथु	विद ।
તૃતીયપુરૂષ →	वेद	विदतु	विदुः ।

સામાન્ય નિયમો (૨ ૪=૩૩- અનુનાસિક - અંતઃસ્થ = 'धूट्')

૧. અંતે ह् + ૨૪ કે શૂન્ય = ढ् + ૨૪ કે શૂન્ય

ઉદા.ત. लिह् + सि = लिढ् + सि = लेढ् + सि ।

૨. ढ् કે ष् + स् = क् + स्

ઉદા.ત. लेढ् + सि = लेक् + षि = लेक्षि ।

('अ आ' સિવાયનો સ્વર, કંઠ્ય, કે र् + स् તો स् નો ष् થાય.)

૩. વર્ગીય ચોથો + त અને थ થી શરૂ થતા પ્રત્યય
= વર્ગીય ચોથો + ध થી શરૂ થતા પ્રત્યય

ઉદા.ત. लेढ् + ति = लेढ् + धि, लेढ् + ढि = लेढि ।

लिढ् + थस् = लिढ् + धस्, लिढ् + ढस् = लीढः ।

(વ્યંજન સંધિ નિયમ મુજબ ढ् + ढ् તો પૂર્વનો ढ् લોપાય અને... પૂર્વનો હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.)

૪. એકસ્વરી ધાતુના આરંભે 'द्' અને અંતે ह् + ૨૪ કે શૂન્ય હોય,
તો ह् નો घ् + ૨૪ કે શૂન્ય હોય.

દા.ત. दुह् ➡ दुह् + सि = दोह् + सि = दोघ् + सि

૫. એક સ્વરી ધાતુના પ્રારંભે ब् ग् द् અંતે વર્ગીય ચોથો + स् ध्व કે શૂન્ય
= ધાતુના પ્રારંભે ત્રીજાનો ચોથો અંતે વર્ગીય ચોથો + स् ध्व, કે શૂન્ય

(એટલે કે ब् – ग् – द् ના સ્થાને भ् – घ् – ध् થાય છે.)

દા.ત. दोघ् + सि = धोक् + सि = धोक्षि ।

૬. પદની અસિદ્ધ અવસ્થામાં ૨૮ + વર્ગીય ત્રીજો કે ચોથો
= સ્વવર્ગનો ત્રીજો + વર્ગીય ત્રીજો કે ચોથો.

દા.ત. दुह् + थस् = दुघ् + थस् = दुघ् + धस् = दुग् + धस्

(૨૮ એટલે... ૩૩ – ૫ અનુનાસિક.) = दुग्ध ।

અહી ૨૮ માં જો श् ष् स् હોય તો ક્રમશ: ज् ड् द् થાય છે.

દા.ત. चक्ष् + ध्वे = चक्ष् + ध्वे
= चड् + ध्वे = चड्ढ्वे ।

૭. ધાતુના અંગના અંતે વ્યંજન + ભૂતકાળના स् त् પ્રત્યય હોય તો તે
स् त् નો લોપ. દા.ત. अहन् + स् = अहन् । अहन् + त् =अहन् ।

૮. પદાન્તે અનુનાસિક સિવાયનો વ્યંજન = એ વર્ગનો પહેલો અથવા ત્રીજો
વ્યંજન અનેજો પદાન્તે ' ष्' હોય તો તેનો 'ट्' કે 'ड्' થાય.

દા.ત. अमार्ज् + स् त् = अमार्ष् + = अमार्ट् – ड् ।

૯. व्रश्च्, सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज् + ૨૪ કે શૂન્ય
તથા श्, छ् અંતવાળા ધાતુઓ
= અંત્ય વ્યંજનનો ष् + ૨૪ કે શૂન્ય

દા.ત. सृज् + त (કર્મણિ ભૂત કૃદન્ત) = सृष् + त = सृष्ट ।

૧૦. I અંગના અંતે स् + स् પ્રત્યય
= त्, द्, : + 0
} દા.ત. 'शास्'
अशात्, अशाद्, अशा :

II અંગના અંતે द् + स् પ્રત્યય
= त्, द् ; + 0
} દા.ત. 'विद्'
अवेत्, अवेद्, अवे ।

III અંગના અંતે स् + त् પ્રત્યય
= त् द् + 0
} દા.ત. 'शास्'
अशात्, अशाद् ।

૧૧.જોડાક્ષરમાં આદ્ય स् के क् + ૨૪ કે ૦ આવે તો

स्, क् નો લોપ + ૨૪ કે ૦

દા.ત. • चक्ष् + से =चष् + से

= चक् + से = चक् + षे =चक्षे ।

• चक्ष् + ते = चष् + ते

= चष् + टे = चष्टे ।

૧૨. બીજી બુકના ... છ ગણમાં ધાતુ અંતે ૨૪ + આજ્ઞાર્થ हि

= ૨૪ + धि

દા.ત.लिह् ☛ लिह् + हि = लिढ् + धि = लिढ् + ढि = लीढि ।

૧૩. स् + धादि પ્રત્યય } દા.ત. 'आस्'

= ૦ + धादि પ્રત્યય } आस् + ध्वे = आध्वे ।

NOTE :- આ સામાન્ય નિયમો ધાતુ સાધિત નામોના રૂપો વખતે પણ પ્રાય: લાગે છે.

ત્રીજો ગણ

૧. ત્રીજા ગણના ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ (અભ્યાસ) કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ધાતુનો આદ્ય વ્યંજન સ્વર સહિત બેવડાય અને જો આદ્ય એકલો સ્વર હોય તો એ સ્વર બેવડાય છે.

દા.ત. दा ☛ दादा । निज् ☛ निनिज् । इष् ☛ इइष् ।

૨. <u>નવા આવેલા દ્વિરુક્તમાં સ્તા ફેરફારો</u>

(A) વર્ગીય બીજાનો પહેલો થાય. દા.ત. फल् ☛ फफल् पफल् ।

વર્ગીય ચોથાનો ત્રીજો થાય. દા.ત. घा ☛ घाघा दाघा ।

(B) કંઠ્યનો તેટલામો જ તાલવ્ય થાય. ह નો ज થાય

દા.ત .खन् ☛ खखन्, कखन् = चखन् । हा ☛ हाहा, जाहा ।

(C) દીર્ઘ સ્વરનો હ્રસ્વસ્વર અને ऋ નો अ થાય છે.

દા.ત.दादानुं ददा । जाहा नुं जहा । कृ ☛ कृकृ, चृकृ, चकृ ।

(D) સંયુક્ત વ્યંજનમાં માત્ર પ્રથમ અક્ષરની દ્વિરુક્તિ થાય. પણ જો પ્રથમ અક્ષર ઉષ્માક્ષર હોય અનેબીજો અક્ષર અઘોષ હોય તો અઘોષની દ્વિરુક્તિ થાય.

દા.ત. ह्री ☛ हीह्री – जीह्री ।

स्पर्ध ☛ पस्पर्ध । स्वन् ☛ सस्वन् ।

(E) मा, हा (આ. જવુ) भृ, पृ, पृ तथा ऋ ના દ્વિરુક્તમાં સ્વરનો હ્રસ્વ इ થાય છે.

દા.ત. मा ➡ मामा मिमा । भृ ➡ भृभृ–बृभृ–बिभृ । ऋ ➡ ऋऋ–इऋ ।

हा ➡ हाहा–जहा–जहा–जिहा । पृ ➡ पृपृ पिपृ ।

(F) પૂર્વમાં રહેલ દ્વિરુક્તિના 'इ' અને 'उ' પછી કોઈ પણ વિજાતીય સ્વર આવે તો અનુક્રમે 'इ', 'उ' નો 'इय्', 'उव्' થાય છે.

દા.ત. इऋ इयृ । નિયમ (E) થી इऋ થયેલઅને (F) થી इ નો इय् થયો

(G) निज्, विज्, विष्, ધાતુની દ્વિરુક્તિમાં इ નો ए થાય અને સ્વરાદિ વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ધાતુના ઉપાંત્ય इ નો ગુણ ન થાય

દા.ત. निज् निनिज् = नेनिज् + मि = नेनेज्मि, नेनिज्व, नेनिज्म ।

સ્વરાદિ વિકારક પ્રત્યયમાં ➡ अनेनिजम् ।

૩ તૃતીય પુરુષ બહુવચનના अन्ति અને अन्तु પ્રત્યયના બદલે अति અને अतु પ્રત્યય લાગે दा ➡ ददति । ददतु ।

૪. હ્યસ્તનભૂતકાળ તૃતીય પુરુષ બહુવચન ના 'अन्' પ્રત્યયના બદલે 'उस्' પ્રત્યય લાગે. उस् લાગતા પહેલા आ નો લોપ અને હ્રસ્વ કે દીર્ઘ इ, उ, ऋ નો ગુણ થાય. દા.ત भी ➡ बिभी – अबिभे + उस् = अबिभयु ।

૫. मा, हा (આત્મનેપદ) + વ્યંજન અવિકારકમાં ધાતુના आ નો ई થાય. અને... સ્વરાદિ અવિકારકમાં आ નો લોપ થાય છે.

દા.ત. વ્યંજન અવિકારકમાં मा ➡ मामा ममा मिमा + वहे = मिमीवहे ।

સ્વરાદિ અવિકારકમાં मा ➡ मिमा + अते = मिमते ।

૬. I हा (પરસ્મૈ જવું) + વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય

= हा ના आ નો વિકલ્પે इ/ई + વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત. हा ➡ जहा + वस् = जहिव / जहीव ।

II વિધ્યર્થ તથા સ્વરાદિ અવિકારક માં हा નો आ લોપાય છે.

દા.ત. વિધ્યર્થમાં ➡ जहा + यात् = जह्यात् ।

સ્વરાદિ અવિકારકમાં ➡ जहा + अति = जहति ।

III આજ્ઞાર્થ બીજો પુ૦ એ૦ વ૦ માં ત્રણ રૂપો થાય जहाहि, जहिहि, जहीहि ।

૭. भी + વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય

भि કે भी + વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત. 'भी' बिभी + वस् = बिभिव बिभीव । પરન્તુ बिभेति ।

८. A दा,धा + બધા અવિકારક પ્રત્યય

= અંત્ય आ નો લોપ + અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત. 'दा' ददा + वस् = दद्वः । धा दधा + वस् = दध्व ।

B આજ્ઞાર્થ બીજો પુ० એકવ० માં 'दा' નું 'देहि' અને 'धा' નું 'धेहि' રૂપ થાય.

C 'दा' નું અંગ ददा + અવિકારક स्, ध्व, त्, थ् પ્રત્યય

= दत् + અવિકારક स्, ध्व, त्, थ પ્રત્યય

દા.ત. ददा + थस् = दत्थः । ददा + ध्वे = दद्ध्वे ।

ददा + से = दत्से । ददा + ते = दत्ते ।

D 'धा'નું અંગ दधा + અવિકારક स् ध्व्, त् थ् પ્રત્યય

= धत् + અવિકારક स् ध्व्, त् थ् પ્રત્યય

દા.ત. दधा + थस् = धत्थ । दधा + से = धत्से ।

दधा + ध्वे = धद्ध्वे । दधा + ते = धत्ते ।

ગણકાર્ય રહિત છ કાળ /અર્થ

અહીં ધાતુના ત્રણ ભાગ પાડવામા આવ્યા છે.

। સેટ્ = જેને 'इ' ઉમેરાય.

।। અનિટ્ = જેને 'इ' ન ઉમેરાય.

।।। વેટ્ = જેને 'इ' વિકલ્પે ઉમેરાય.

ધાતુ – ૧ <u>સ્વરાંત ધાતુ.</u> **૨. <u>વ્યંજનાન્ત ધાતુ</u>**

૧. સ્વરાંત ધાતુ– A અનેક સ્વરી તમામ ધાતુઓ સેટ્ છે.

B સેટની કારિકામાં બતાવેલા એક સ્વરી ધાતુઓ સેટ્ છે.

C બાકીના એકસ્વરી ધાતુઓ અનિટ્ છે.

૨. વ્યંજનાંત ધાતુ – A કારિકામાં બતાવેલા અનિટ્ છે.

B બાકીના બધાય સેટ્ છે.

સ્વરાન્ત સેટ્ કારિકા

• ऊदृदन्तैर्यौति–रु–क्ष्णु–शी–स्नु–नु–क्षु–श्वि–डीङ्–श्रिभिः ।

वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

અર્થ - દીર્ઘ ऊ ॠ કારાંત તથા यु, रु, क्ष्णु, शी, स्नु, नु,क्षु, श्वि, डी, श्रि,वृ, वृ (ગણ ૯/૫ પરસ્મૈ) અને विना एकाच (= એક સ્વરી વિનાના = અનેક સ્વરી) સ્વરાંત ધાતુઓ સેટ્ છે.

વ્યંજનાન્ત અનિટ્ કારિકા

• शक्लृ–पच्–मुचि–रिच्–वच्–विच् । सिच्–प्रच्छि–त्यज्–निजिर्भज ।
भञ्ज्–भुज्–भ्रस्ज्, मस्जि–यज्–युज्।रुज्–रञ्ज्–विजिर्–स्वञ्जि–सञ्ज्–सृज ॥ १ ॥

• अद्–क्षुद्–खिद्–छिद्–तुदि–नुद । पद्–भिद्–विद्यतिर्विनद् ।
शद्सदी–स्विद्यति स्कन्दि । हदी–क्रुध्–क्षुधि–वुध्यती ॥ २ ॥

• वन्धियुधि–रुधी–राधि,व्यध्–शुध्–साधि–सिध्यति ।
मन्य–हन्–आप्–क्षिप्–छुपि–तप् ,तिपस्,तृप्यति–दृप्यती ॥ ३ ॥

• लिप्–लुप्–वप्–शप्–स्वप्–सृपि–यभ्–रभ्–लभ्–गम्–नम्–यमो रमि ।
क्रुशिर्–दंशि–दिशी–दृश्–मृश्–रिश्–रुश्,–लिश्–विश्–स्पृश–कृषि ॥४॥

• त्विष्–तुष्–द्विष्–दुष्–पुष्य्–पिष्–विष्–शिष्–शुष्–श्लिष्यतो घसि ।
वसतिर्–दह्–दिहि–दुहो–नह्–मिह्–रुह्–लिह्–वहिस्तथा ॥ ५ ॥

अनुदात्ता – हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ।

અર્થ - [क्] शक्. [च्] पच्, मुच्, रिच्, विच्, वच्, सिच्
[छ्] प्रच्छ्, [ज्] त्यज्, निज्, भज्, भञ्ज्, भुज्, भ्रस्ज्, मस्ज्, यज्, युज्, रुज्, रञ्ज्, विज्, स्वञ्ज्, सञ्ज्, सृज्. [द्] अद्, क्षुद्, खिद्, छिद्, तुद्, नुद्, यद्, भिद्, विद्, शद्, सद्, स्विद्, स्कन्द्, हद्
[ध्] क्रुध्, क्षुध्, वुध्, वन्ध्, युध्, रुध्, राध्, व्यध्, शुध्, साध्, सिध्,
[न्] मन्, हन्, [प्] आप्, क्षिप्, छुप्, तप्, तिप्, तृप्, दृप्, लिप्, लुप्, वप्, शप्, स्वप्, सृप् [भ्] यभ्, रभ्, लभ्.
[म्] गम्, नम्, यम्, रम् [श्] क्रुश्, दश्, दिश्, दृश्, मृश्, रिश्, रुश्, लिश्, विश्, स्पृश्. [ष्] कृष्, त्विष्, तुष्, द्विष्, दुष्, पुष्, पिष्, विष्, शिष्, शुष्, श्लिष्. [स्] घस्, वस्. [ह्] दह्, दिह्, दुह्, नह्, मिह्, रुह्, लिह्, वह् ।

ઉપરોક્ત (102) વ્યંજનાંત (हलन्त) ધાતુઓ અનિટ્ (अनुदात्त) છે

વેટ્ ધાતુની કારિકા

• स्वरति सूयते सूते, पञ्चमे नवमे च धूञ् ।
तनक्ति वृश्चतिश्चान्ता, वनक्तिश्च तनक्तिना ॥ १ ॥
• मार्ष्टि मार्जीति जान्तेपु दान्तौ क्लिद्यति स्यन्दते ।
रध्यति सेधति धान्तौ पान्ता पञ्चैव कल्पते ॥ २ ॥
• गोपायतिस्तृप्यतिश्च त्रपते दृप्यतिस्तथा ।
मान्तौ क्षाम्यति क्षमतेऽश्नुते क्लिश्नाति नश्यति ॥ ३ ॥
• शान्तास्त्रयोऽथाक्षतिश्च निष्कुष्णातिश्च तक्षति ।
त्वक्षतिश्च षकारान्ता ह्यथ हान्ताश्च गाहते ॥ ४ ॥
• पदद्वये गूहतिश्च ऋकारोपान्त्यगर्हते ।
तृहति तृंहति द्रुह्यतयो वृहति मुह्यति ॥ ४ ॥
• स्तृहति स्निह्यति स्नुह्यत्येते वेट्काहि धातव ।
(अजन्ताना तु थल्येव वेट् स्यादन्यत्र सर्वदा ॥ ६ ॥)

स्वरान्त वेट् • स्वृ, • सू (गण 4 आत्मने), • सू (गण 2 आत्मने)
° धू – (ગણ પાંચ. ઉભ. પદી હલાવવું.) ° धू –(ગણ નવ. ઉભ. પદી હલવું કે હલાવવું.) –

व्यजनान्त वेट् (33) [च्] तञ्च्, व्रश्च्, [ज्] अञ्ज् तञ्ज्, मृज्,
[द्] क्लिद्, स्यन्द्, [ध्] रध्, सिध्, [प्] क्लृप्, गुप्, तृप्,
त्रप्, दृप्, [म्] क्षम्, [श्] अश्, क्लिश्, नश्, [क्ष्] अक्ष्,
निस् + कुष्, तक्ष्, त्वक्ष्, [ह्] गाह्, गुह्, गर्ह्, तृह्,
द्रुह्, वृह्, मुह्, स्तृह्, स्निह्, स्नुह्.

શ્વસ્તન ભવિષ્યકાળ આદિ ચારના પ્રત્યયો

શ્વસ્તનભવિષ્યકાળ

परस्मै			आत्मने		
तास्मि	तास्वः	तास्वः ।	ताहे	तास्वहे	तास्महे ।
तासि	तास्थ.	तास्थ ।	तासे	तासाथे	ताध्वे ।
ता	तारौ	तारः ।	ता	तारौ	तार. ।

સામાન્ય ભવિષ્યકાળ

परस्मै			आत्मने		
स्यामि	स्याव	स्याम ।	स्ये	स्यावहे	स्यामहे ।
स्यसि	स्यथ	स्यथ ।	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे ।
स्यति	स्यत	स्यन्ति ।	स्यते	स्येते	स्यन्ते ।

આશીર્વાદાર્થ

यासम्	यास्व	यास्म ।	सीय	सीवहि	सीमहि ।
याः	यास्तम्	यास्त ।	सीष्ठा	सीयास्थाम्	सीध्वम् ।
यात्	यास्ताम्	यासुः ।	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन् ।

ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ

स्यम्	स्याव	स्याम ।	स्ये	स्यावहि	स्यामहि ।
स्य	स्यतम्	स्यत ।	स्यथा	स्येथाम्	स्यध्वम् ।
स्यत्	स्यताम्	स्यन्	स्यत	स्येताम्	स्यन्त।

• આશીર્વાદના પરસ્મૈપદી પ્રત્યયોને છોડીને બાકીના બધા પ્રત્યયો વિકારક છે. અને ત્યાં ગુણનો નિયમ લાગે છે.

• स् અને त् થી શરૂ થતા પ્રત્યયોની પૂર્વે...

I સેટ્ ધાતુને નિત્ય 'इ' લાગે.

II વેટ્ ધાતુને વિકલ્પે 'इ' લાગે.

III અનિટ્ ધાતુને 'इ' ન લાગે.

• ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ અને અદ્યતનમાં હ્યસ્તન ભૂતકાળની જેમ ધાતુની પૂર્વે अ આવે. સ્વરાદિ ધાતુ હોય તો આદ્ય સ્વરની વૃદ્ધિ થાય.
ઉપસર્ગસહિત ધાતુ હોય તો બંનેની વચ્ચે अ લાગે.

દા.ત. अगमिष्यम् ।

છ કાળના સામાન્ય નિયમ

૧. ધાતુના અંતે ए ऐ ओ औ હોય તો તેનો आ થાય.

દા.ત. धे ➡ धाता શ્વસ્તન. । धास्यति સામાન્ય. ।

अधास्यत् ક્રિયાતિ.। अधात् અદ્યતન.। धेयात् આશી.

गै ➡ गाता । ग्लै ➡ ग्लाता । शो ➡ शाता ।

આ પ્રમાણે અન્ય કાળમાં પણ आ કરીને રૂપો કરવા.

૨.मि मी दी માં વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે आ થાય.

અને.... ली માં વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે आ થાય.

દા.ત. मि (ગણ પાંચ.આ૦ ફેંકવું) = माता । दी (ગણ ચારઆ૦ નષ્ટ થવુ) = दाता

ली-(ગણ ૫/૪ આ૦ ચોંટવું) = लाता કે..लेता ।

मी - (ગણ ૯ ઉ૦ હિંસા કરવી)= माता ।

અન્ય કાળમાં પણ 'आ' કરવો

૩.A દશમા ગણ સિવાયના નવે ગણના મૂળ ધાતુ પર જ સમાન રીતે છ કાળનું કાર્ય થાય. અર્થાત્ ગણની નિશાની લાગે નહિં.

B દશમા ગણના ધાતુને ગુણ - વૃદ્ધિ સહ'अय' લાગે.

૪. गुप् धूप् આદિમાં વિકલ્પે आय લાગે. गोपिष्यति । गोपायिष्यति ।

ऋत् માં વિકલ્પે ईय् લાગે.

कम् માં વિકલ્પે દશમાં ગણની જેમ રૂપ થાય.

દા.ત. कामयाचक्रे - चकमे । कामयिष्यते - कमिष्यते ।

૫. (૧) अस् નો भू આદેશ થાય. भविता । भविष्यति । अभूत् । अभविष्यत् ।

(૨) ब्रू નો वच् આદેશ થાય. वक्ता । वक्ष्यति । उवाच । अवोचत् ।

(૩) भ्रस्ज् નો भ्रज्ज् કે भर्ज् આદેશ થાય. દા.ત. भ्रष्टा । भर्ष्टा

૬. सृज् અને दृश् + વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય } દા.ત.स्रष્टा ।

= स्रज् અને द्रश् + વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય } અને...द्रष्टा

પરન્તુ જયારે સેટ્ નો 'इ' લાગે ત્યારે अर् થાય છે.

દા.ત. ससृज् + इ + थ = ससर्जिथ ।

૭. 'दरिद्रा' નો 'आ' લોપાય પણ અદ્યતનમાં વિકલ્પે आ લોપાય.

દા.ત. दरिद्रिष्यति । अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत् ।

૮. 'मृ' ધાતુ અદ્યતન અને આશીર્વાદાર્થ સિવાય પરસ્મૈપદી બને मर्तास्मि ।

૯. 'ग्रह्' ધાતુને પરોક્ષ સિવાય જયાં સેટ્ નો इ લાગવાનો હોય ત્યાં બધેય દીર્ઘ ई લાગે. દા.ત. ग्रहीता ।

૧૦. આશીર્વાદાર્થનો सीध्वम् પરોક્ષનો ध्वे અને અદ્યતનના ध्वम् પ્રત્યય પૂર્વે.

I ધાતુના અંતે अ કે आ સિવાયનો સ્વર હોય તો ध् નો ढ् થાય છે.

II પરન્તુ જો તેની પૂર્વે इ હોય અને इ ની પહેલા અંતસ્થા કે ह् હોય તો ध् નો વિકલ્પે ढ् થાય છે. દા.ત. कृ + ध्वे = चकृढ्वे ।

वृ + वे = ववरिढ्वे - ववरिध्वे ।

૧૧. द्रुह्, मुह्, स्नुह् स्निह् (वेट्) + ૨૪ કે ૦ તો ह् નો घ् કે ढ् થાય + ૨૪ કે ૦ દા.ત. 'द्रुह्'- द्रोग्धा, द्रोढा, द्रोहिता ।

૧૨. 'नह्' + ૨૪ કે શૂન્ય = नध् + ૨૪ કે શૂન્ય દા.ત. नह् + ता = नद्धा । ननह् + थ = ननध् + थ = ननद्ध ।

૧૩. 'अज्' નો વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર વિકલ્પે 'वी'આદેશ થાય છે.

પરન્તુ.. 'य' થી શરુ થતા પ્રત્યય પર નિત્ય 'वी' આદેશ થાય છે.

દા.ત. अजिता - वेता । अज् + यात् = वीयात् ।

૧૪. ઉપાંત્ય હ્રસ્વ ऋ વાળા અનિટ્ ધાતુ + અઘોષ વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય આવે તો 'ऋ' નો વિકલ્પે 'अर्' કે 'र्' થાય.

પરન્તુ.. सृज् दृश् ધાતુમાં નિત્ય 'र्' થાય છે.

દા.ત. दृप् + थ = दद्रप्थ । ददर्पिथ । ददर्प्थ ।

૧૫. 'मस्ज्' અને 'नश्' + અઘોષ વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય આવે તો સેટ્નો इ ન લાગે અને ત્યારે ધાતુમાંના अ પછી न् ઉમેરાય.

દા.ત. मस्ज् + ता = मङ्क्ता । પરોક્ષમાં ➜ ममज्ञ ।

नश् + ता = नंष्टा કે नशिता । પરોક્ષમાં➜ नश् + थ = ननंष्ट ।

૧૫. चक्ष् નો ख्या અને क्शा આદેશ થાય. પરોક્ષમાં વિકલ્પે થાય.

દા.ત. ख्याता । क्शाता । પરોક્ષમાં ➜ चचक्षे ।

તેમજ પરસ્મૈપદમાં चख्यौ આત્મનેપદમાં –चख्ये ।

પરસ્મૈપદમાં – चक्शौ । આત્મનેપદમાં चक्शे ।

૧૬. 'ऊर्णु' ને 'इ' લાગે ત્યારે વિકલ્પે ગુણ થાય. દા.ત. ऊर्णविता ऊर्णुविता ।

१७. A कुट्, स्फुट्, त्रुट्, स्फुर्, नु, धू આટલા છઠ્ઠા ગણના ધાતુ તથા
कु, गुज्, कुच्, मुज्, गुर्, छुर्, पुट्, लुट् આટલા ધાતુઓમાં
I પરોક્ષ પ્રથમ અને તૃતીય પુરુષ એકવચનના अ પ્રત્યય પૂર્વે...
II પ્રેરક 'अय' ની પૂર્વે.....
III અને... અદ્યતન કર્મણિ તૃતીય પુરુષ એકવચન 'इ' પ્રત્યય પૂર્વે.. ગુણ અને વૃદ્ધિ થાય છે.

દા.ત. कुट् + अ = चुकोट । कुट् +अय + ति = कोटयति ।
અદ્યતનમાં ➡ कुट् + इ = कोट् + इ = अकोटि ।

B બાકીના વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે.... ગુણ/વૃદ્ધિ ન થાય.

દા.ત.'कुट्' कुटिता । कुट् + थ = चुकुटिथ ।

C પરોક્ષ પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં અંત્ય સ્વરની વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય.
ગુણ ન થાય , તથા ઉપાંત્યસ્વરનો માત્ર ગુણ થાય.

દા.ત. 'कुट्' ➡ कुट् + अ = चुकोट અથવા चुकुट ।
'नु' ➡ नु + अ = नुनाव અથવા नुनुव ।
'कु' ➡ कु + अ = चुकाव અથવા चुकुव ।

१८. 'विज्' (ગણ ૬ આ૦/૭ પ૦/૩ ઉ૦) ધાતુને इ લાગે ત્યારે ગુણ ન થાય.
દા.ત. विज् + इ + ता = विजिता । પરોક્ષમાં विविजे / विवेज।

१९. रभ्-लभ् માં પરોક્ષ તથા ચાર કાળ છોડી સ્વરાદિ પ્રત્યય પર 'न्' નો આગમ થાય. દા.ત. 'रभ्' ➡ रम्भिता । 'लभ्' ➡ लम्भिता ।

२० I अधि + इ + ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ તથા અદ્યતનના પ્રત્યય.
= अधि + गी + ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ તથા અદ્યતનના પ્રત્યય.
અહી 'गी' આદેશ વિકલ્પે થાય. અને ત્યારે ગુણ ન થાય.

દા.ત. अधि + अ + गी + स्त = अध्यगीष्ट अध्यैष्ट ।
अधि + अ + गी + स्यत = अध्यगीष्यत अध्यैष्यत ।

II પરોક્ષ વગેરે કાળમાં 'इ' નો 'गा' થાય છે. 'गा' થયા પછી કાળના પ્રત્યય અવિકારક ગણવા.દા.ત. अधि + गा + ए = अधिजगे ।

२१. कृत्, चृत्, छृद्, तृद्, नृत् આટલા સેટ્ ધાતુઓને અદ્યતનસિવાયના સાદિ પ્રત્યયો પર વિકલ્પે इ લાગે. દા.ત. कर्तिष्यति / कर्त्स्यति ।

૨૨. 'वृ' ધાતુ તથા દીર્ઘ ॠ કારાંત ધાતુઓને પરોક્ષ ભૂતકાળ તથા આશીર્વાદ અને પરસ્મૈપદ અદ્યતન ભૂતકાળ સિવાયના રૂપોમાં વિકલ્પે દીર્ઘ 'ई' લાગે.

દા.ત. वृ → वरीता / वरिता । પરોક્ષમાં → ववरिथ ।

कॄ → करीता / करिता । આશીર્વાદમાં → वरिषीष्ट ।

શ્વસ્તન ભવિષ્યકાળ

૧. इष्, रुष्, रिष्, सह्, लुभ् આ પાંચ ધાતુમાં શ્વ૦ ભવિ૦ ના પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પે 'इ' લાગે. 'इष्' → इष् + ता = एषिता કે एष्टा ।

'लुभ्' → लुभ् + ता = लोभिता કે लोब्धा ।

૨.सह्, वह् ધાતુમાં જ્યારે ह् નો ढ् થાય અને તે ढ् નો પછીના ढ् પર લોપ થાય ત્યારે પૂર્વના अ નો ओ થાય છે.

દા.ત. 'सह्' → सह् + ताहे = सढ् + धाहे = सढ् + ढाहे = सोढाहे અથવા सहिताहे । वह् → वोढास्मि ।

૩.क्लृप् (આત્મનેપદ વેટ્) ધાતુ વિકલ્પે પરસ્મૈપદ બને છે. અને ત્યારે 'इ' ન લાગે. દા.ત. क्लप्तास्मि । कल्पिताहे कल्प्ताहे ।

સામાન્ય ભવિષ્ય અને ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ

૧.हन् અને હ્રસ્વ ऋ કારાંત અનિટ્ ધાતુ સેટ્ બને તેથી 'इ' લાગે.

દા.ત. 'हन्' → हनिष्यति । अहनिष्यत् ।

'कृ' → करिष्यति ।अकरिष्यत्। 'स्वृ' → स्वरिष्यति । अस्वरिष्यत् ।

૨.गम्, इ નો આદેશ गम् તથા अधि + इ (સ્મરણ કરવું) માં 'इ' લાગે.

દા.ત. गम् → गमिष्यति । अगमिष्यत् ।अधि + इ = अधिजिगमिषति ।

(ઈચ્છાદર્શકમાં પણ इ લાગે. દા.ત. गम् → जिगमिषति)

૩.क्लृप्, वृत्, वृध्, शृध्, स्यन्द्, આ પાંચ ધાતુ વિકલ્પે પરસ્મૈપદી બને. અને ત્યારે 'इ' ન લાગે. દા.ત. 'क्लृप्' → कल्प्स्यति । अकल्प्स्यत् ।

આત્મનેપદમાં → कल्प्स्यते – कल्पिष्यते । अकल्प्स्यत । अकल्पिष्यत ।

NOTE ઉપરોક્ત પાંચ ધાતુ ઈચ્છાદર્શકમાં પણ વિકલ્પે પરસ્મૈપદ બને છે.

દા.ત क्लृप् → चिकल्पिषते – चिक्लृप्सते = चिक्लृप्सति ।

૪ ધાતુના અંતે स् + સાદિ પ્રત્યય = त् + સાદિ પ્રત્યય

દા.ત. वस् + स्यति = वत् + स्यति = वत्स्यति ।

આશીર્વદાર્થ

પરસ્મૈપદ

૧. બધાય પ્રત્યયો અવિકારક છે તથા સેટ્ ધાતુને પણ 'इ' ન લાગે.

દા.ત. चि ➡ चियात् । भू ➡ भूयात् ।

૨. કર્મણિના નિયમો લાગે.**દા.ત.** कृ ➡ क्रियात् ।

૩. दा, धा, मा, स्था, गै, पा, सो, हा આટલા ધાતુઓમાં અંત્યસ્વરનો 'ए' થાય. **દા.ત.** दा ➡ देयात् । गै ➡ गेयात् ।

૪. સંયુક્ત પર આ કારાંત ધાતુના આનો વિકલ્પે 'ए' થાય.

દા.ત. 'ग्लै' ➡ ग्लेयात् – ग्लायात् ।'घ्रा' ➡ घ्रेयात् – घ्रायात् ।

૫. शास् નું शिष्यात् । हन् નું वध्यात् । ऋ નું अर्यात् ।

पा (૨ ગણ)નું पायात् । पा (૧ ગણ)નું पेयात् । આ પ્રમાણે રૂપ થાય છે.

૬. દશમાં ગણના ધાતુમાં માત્ર ગુણ/વૃદ્ધિ થાય છે. **દા.ત.** 'मृष्' ➡ मर्ष्यात्

આત્મનેપદ

૧. A I વેટ્ ધાતુઓ II દીર્ઘ ॠ કારાંત ધાતુ

III સંયુક્તપર હ્રસ્વ ऋ કારાંત તથા

IV वृ ધાતુને વિકલ્પે इ લાગે. અને.. ત્યારે ગુણ થાય.

દા.ત. 'सू' ➡ सविषीष्ट–सोषीष्ट । 'तॄ' ➡ तरिषीष्ट–तीर्षीष्ट ।

'स्तॄ' ➡ स्तरिषीष्ट–वृषीष्ट । 'वृ' ➡ वरिषीष्ट–वृषीष्ट ।

B 'इ'ન લાગે ત્યારે હ્રસ્વ/દીર્ઘ 'ॠ' કારાંત ધાતુમાં અંત્ય 'ऋ' નો તેમજ અન્ય ધાતુઓમાં ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ ન થાય.

દા.ત. स्मृ ➡ स्मृषीष्ट–स्मरिषीष्ट ।भुज् ➡ भुक्षीष्ट । कृ ➡ कृषीष्ट ।

C ગુણ ન થાય ત્યારે દીર્ઘ ॠ નો इर्–उर् થાય છે.

દા.ત. स्तॄ ➡ स्तरिषीष्ट – स्तीर्षीष्ट ।

૨. દશમા ગણના ધાતુમાં ગુણ/વૃદ્ધિ ઉપરાંત अय પણ લાગે.

દા.ત. 'मृष्' ➡ मर्षयिषीष्ट ।

પરોક્ષભૂતકાળ

પરસ્મૈ			આત્મને		
(अ)	व	म	ए	वहे	महे
(थ)	अथुस्	अ	से	आथे	ध्वे
(अ)	अतुस्	उस्	ए	आते	इरे

• વર્તુળ○ માં આપેલા ત્રણ પ્રત્યયો વિકારક છે બાકીના પંદર અવિકારક છે.

નિયમો :- ૧ પરસ્મૈપદના...

I પ્રથમ પુરૂષ એકવચનમાં વિકલ્પે અંત્ય કોઈપણ સ્વરની અને ઉપાંત્ય अ ની વૃદ્ધિ થાય. અને વિકલ્પે અંત્ય સ્વર તથા ઉપાંત્ય હ્રસ્વસ્વર નો ગુણ થાય.

દા.ત. 'कृ' ➡ चकार–चकर ।

II દ્વિતીયપુરૂષ એકવચનમાં અંત્ય કોઈપણ અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય.

દા.ત. 'कृ' ➡ चकर्थ ।

III તૃતીયપુરૂષ એકવચનમાં અંત્ય કોઈપાણ સ્વરની અને ઉપાંત્ય अ ની નિત્ય વૃદ્ધિ થાય. તથા ઉપાંત્ય હ્રસ્વસ્વરનો ગુણ થાય. દા.ત. 'बुध्' ➡ बुबोध ।

૨. ત્રીજા ગણની જેમ દ્વિરુક્તિના નિયમ લાગે.

દા.ત. 'कृ' ➡ चकार । ⬅ અહીં દ્વિરુક્ત क નો च થયો.

૩. વ્યંજન થી શરુ થતા પ્રત્યયની પહેલા સેટ્ તથા અનિટ્ ધાતુને અવશ્ય 'इ' લાગે. વેટ્ ધાતુને વિકલ્પે 'इ' લાગે.

દા.ત. 'बुध्' ➡ बुबुध् + इ + व = बुबुधिव ।

बुबुध् + इ + थ = बुबोधिथ ।

વેટ્ ધાતુમાં 'मुह्' ➡ मुमुह् + इ + व = मुमुहिव मुमुह्व ।

અપવાદ:-

I कृ, सृ, भृ, वृ, स्तु, द्रु, स्रु, श्रु આ ધાતુઓને 'इ' ન લાગે. દા.ત. चकृव ।

II હ્રસ્વ ऋ કારાંત અનિટ્ ધાતુને थ પ્રત્યય પૂર્વે 'इ' ન લાગે.

દા.ત. 'मृ' ➡ममर्थ । 'स्तृ' ➡ तस्तर्थ ।

III સ્વરાંત અનિટ્, વચ્ચે अ વાળા વ્યંજનાન્ત અનિટ્, તથા સૃજ્-દૃશ્ માં
થ પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે इ લાગે.

દા.ત. 'नी' ➡ निनयिथ – निनेथ । 'शक्' ➡ शेकिथ – शशक्थ ।
'सृज्' ➡ ससर्जिथ – सस्रष्ठ ।

IV स्वृ, सू (૨,૪ ગણ)धू (૫,૯ ગણ) વેટ્ હોવા છતાં થ પૂર્વે જ વિકલ્પે 'इ' લાગે
અન્યત્ર નિત્ય इ લાગે. દા.ત.'स्वृ' ➡ सस्वरिथ–सस्वर्थ । सस्वरिव ।
'धू' ➡ दुधविथ–दुधोथ । दुधुविव ।

V ऋ, व्ये, अद्, घस्, वे, सम् + कृ આટલા ધાતુને થ પ્રત્યય પૂર્વે 'इ'
લાગે. દા.ત. ऋ ➡ आरिथ ।

• 'वृ' ધાતુને થ પૂર્વે વિકલ્પે લાગે. દા.ત. वृ ➡ ववरिथ–ववर्थ ।

૪. દ્વિરુક્તિ વગેરેમાં થતા ફેરફાર

I દ્વિરુક્ત इ,उ + વિજાતીય સ્વર = इय्, उव् + વિજાતીય સ્વર

દા.ત.'इ' ➡ इइ + अ = इऐ + अ = इय् + ऐ + अ = इयाय ।

II દ્વિરુક્ત इ उ + સજાતીય સ્વર
= બંને મળીને દીર્ઘ ई ऊ દા.ત. 'इष्' ➡ ईषिव ।

III इ (જવું) માં સ્વરાદિ અવિ૦ પૂર્વે દ્વિરુક્ત इ દીર્ઘ થાય. દા.ત. ईयिव ।

IV ધાતુને અંતે અસંયુક્ત વ્યં૦ પર इ કે ई + સેટ્નો इ + અવિ૦ પ્રત્યય
= य् + સેટ્નો इ + અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત.'इ' ➡ इ + इ + व = इइ + इव
= ईय् (નિયમ III થી દીર્ઘ થયો) + इव =ईयिव ।
'नी' ➡ निनी + इव = निन्यिव ।

૫.A आ કારાંત ધાતુને પ્રથમા અને તૃ૦ પુ૦ એ૦ વ૦ ના अ ને બદલે औ પ્રત્યય લાગે

B 'आ' કારાંત ધાતુ + સેટ્ इ કે સ્વરાદિ પ્રત્યય = आ નો લોપ

દા.ત.'दा' ➡ ददा + अ = ददा + ओ = ददौ ददिव, ददु. ।
'धा' ➡ दधौ ।

૬.I દીર્ઘ ॠ કારાંત, સંયુક્ત પર હ્રસ્વ ऋ કારાંત, તથા ऋच्छ् અને जागृ
આટલા ધાતુઓને બધા પ્રત્યયો પર ગુણ થાય.

દા.ત.'कॄ' ➡ कॄ + इव = चकरिव । 'ऋ' ➡ आरिव ।
'ऋच्छ्' ➡ आनर्च्छिव । 'जागृ' ➡ जजागरिव । 'स्वृ' ➡ सस्वरिव ।

II પરન્તુ शॄ दॄ पॄ આ ત્રણ ધાતુમાં અવિ૦ પ્રત્યયો પર વિકલ્પે ગુણ ન થાય. અને ત્યારે દીર્ઘ 'ॠ'નો હ્રસ્વ 'ऋ' થાય.

દા.ત. शॄ ➡ शशॄ + अथुस् = शशृ + अथुस् = शश्रथु ।
ગુણ થાય ત્યારે शशरथु । વ્યંજન પ્રત્યય પર शशॄ + व = शश्रिव અને शशरिव ।

૭. ધાતુના આદેશ થયેલા અંગ.

- भू નું बभूव દા.ત. बभूव बभूविव... ।
- जि નું जिगि દા.ત.जिगाय–जिगय ।
- हि નું जिघि દા.ત. जिघाय–जिघय ।
- चि નું चिचि } દા.ત. चिचाय–चिचय ।
  चिकि } દા.ત. चिकाय–चिकय ।
- अधि + ई નું अधिजगा દા.ત अधिजगे ।
- ऊर्णु નું ऊर्णुनु उर्णुनाव· ऊर्णुनव ।
- दी નું दीय् દા.ત. दिदीये ।
- दे નું दिगि દા.ત. दिग्ये ।
- द्युत् નું दिद्युत् દા.ત. दिद्युते ।
- प्यै નું पिपी દા.ત. पिप्ये ।
- अद् નું अद् } દા.ત. आद ।
  घस् } जघास – जघस ।

थ પ્રત્યય પર નિત્ય इ લાગે દા.ત. जघसिथ ।

૮. गम्, हन्, जन्, खन्, घस् + સ્વરાદિ અવિકારક તથા સેટ્નો इ + વ્યં૦ અવિ૦ પ્રત્યય = ધાતુનો अ લોપાય.

દા.ત. ધાતુ	અંગ	વ્યં૦ પ્ર૦ રૂપ	સ્વર પ્ર૦ રૂપ
गम् ➡	जग्म्	जग्मिव ।	जग्मु ।
जन् ➡	जज्ञ्	जज्ञिवहे ।	जज्ञिरे ।
खन् ➡	चख्न्	चख्निव ।	चख्नु· ।
घस् ➡	जक्ष्	जक्षिव ।	जक्षु· ।
हन् ➡	जघ्न्	जघ्निव ।	जघ्नु ।

૯. ધાતુ અંતે म् + व કે म } દા.ત. क्षम् चक्षम् + व = चक्षण्व ।
= ण् + व કે म } इ લાગે ત્યારે चक्षमिव ।

एत्व થવાના નિયમો

૧. બે સાદા (= અસંયુક્ત) વ્યં૦ ની વચ્ચે अ હોય અને દ્વિરુક્તિમાં જો વ્યંજન બદલાય નહિં તો, તેવા ધાતુના अ નો અવિકારક પ્રત્યય તેમજ इथ પ્રત્યય પૂર્વે ए થાય. અને ત્યારે દ્વિરુક્તિ ન થાય.

દા.ત. 'पच्' ➡ प् + ए + च् + इ + व = पेचिव ।
प् + ए + च् + इ + थ = पेचिथ – पपक्थ ।

૨. तॄ फल्, भज्, त्रप्, राध् ધાતુમાં પણ 'ए' થાય છે.

દા.ત. तॄ ➡ ततार–ततर, तेरिव, । फल् ➡ फेलिव ।
त्रप् ➡ त्रेपिव, त्रेपिम ।

૩. जॄ भ्रम्, त्रस्, फण्, राज्, भ्राज्,भ्राश्, भ्लाश्, स्यम्, स्वम्, स्वन्,
આટલા ધાતુઓમાં વિકલ્પે ए થાય છે.

દા.ત. 'जॄ ➡ जजरिव – जेरिव । भ्रम् ➡ वभ्रमिव – भ्रेमिव ।

૪. श्रन्थ्, ग्रन्थ्, दम्भ् આ ધાતુમાં બધાય પ્રત્યયો પૂર્વે વિકલ્પે ए થાય. અને ત્યારે અનુનાસિક લોપાય **દા.ત.** श्रन्थ् ➡ श्रेथ – शश्रन्थ । श्रेथिव –शश्रन्थिव ।

૫. शस्, दद् અને व થી શરુ થતા ધાતુમાં 'ए' ન થાય

દા.ત. 'शस्' ➡ शशास / शशस, शशसिव... । वम् ➡ ववाम ।

સંપ્રસારણ નિયમ

° કર્મણિની જેમ પરોક્ષમાં પણ સંપ્રસારણ થાય છે.

વિશેષ નિયમો

૧ I વિકારક પ્રત્યયો પૂર્વે ધાતુની દ્વિરુક્તિ થયા પછી દ્વિરુક્તિમાં સંપ્રસારણ થાય. સંયુક્ત વ્યં૦ હોય તો આખા સંયુક્ત વ્યંજનની દ્વિરુક્તિ કરી પછી સંપ્રસારણ કરવું.

દા.ત. यज् ➡ ययज् + अ = इयाज કે इयज । स्वप् ➡ सुष्वाप કે सुष्वप ।

II અવિકારક પ્રત્યયો પર સંપ્રસારણ થયા પછી દ્વિરુક્તિ થાય .

દા.ત. स्वप् ➡ सुप् – सुषुप् = सुषुपिव सुषुपिम ।

२. प्रच्छ्, भ्रस्ज्, व्रश्च, આ ત્રણ ધાતુમાં સંપ્રસારણ ન થાય.

ઉદા.ત. 'प्रच्छ्' ➜ पप्रच्छ, पप्रच्छिव, पप्रच्छिम ।

૩.व्यज्-व्यध् ધાતુમાં 'वि' ની દ્વિરુક્તિ થાય.

ઉદા.ત.व्यच् ➜ विव्याच-विव्यच । विविचिव-विविचिम ।

व्यध् ➜ विव्याध-विव्यध, विविधिव, विविधिम ।

૪હ્વે ધાતુ + તમામ પ્રત્યય = हू + તમામ પ્રત્યય

ઉદા.ત. ह्वे ➜ जुहु + अ = जुहाव કે जुहव ।

૫શ્વિ નો વિકલ્પે शु થાય.

ઉદા.ત. शुशाव - शुशव, કે शिश्वाय - शिश्वय ।

૬. 'वे' ધાતુનો વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે उवय्

અને અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ऊय्, ऊव् કરીને રૂપો કરવા.

ઉદા.ત. वे ➜ वे + अ = उवय् + अ = उवाय, उवय ।

वे + व = ऊय् + व = ऊयिव ।

અથવા ऊव् + व = ऊविव ।

અથવા તો 'वे' નો બધાય પ્રત્યયો પર 'वा' કરીને રૂપ કરવા

ઉદા.ત. वे ➜ वे + अ = वा + अ = ववा + अ

= ववा + औ = ववौ । वे + व = ववा + इ + व

= वव् + इ + व = वविव ।

૭.I व्ये + વિકારક પ્રત્યય = विव्या + વિકારક પ્રત્યય } ઉદા.ત. व्ये ➜ विव्याय ।

II व्ये + અવિકારક પ્રત્યય = विवी + અવિકારક પ્રત્યય } ઉદા.ત. व्ये ➜ विव्यिव, विव्यिम ।

न् આગમ થવાના નિયમો

૧(I) अ થી શરુથતા અને અંતે સંયુક્ત વ્યંજનવાળા ધાતુમાં,

(II) 'ऋ' થી શરુ થતા ધાતુમાં, અને (III) 'अश्' (૫ ગ. આ.) ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ પછી न् લાગે છે. તેમજ દ્વિરુક્તિ માં अ હોય તો आ થાય છે.

ઉદા.ત. 'अर्द्' ➜ अअर्द् = अ + न् + अर्द् + अ

= आ + न् + अर्द् + अ = आनर्द ।

ऋज् ➡ अऋज् = अ + न् + ऋज् + ए
= आ + न् + ऋज् + ए = आनृजे ।
'अश्' ➡ अअश् नुं आनशे ।

२ रध्, रभ् + સ્વરાદિ પ્રત્યય } દા.ત. रध् ➡ ररन्ध ।
= વચ્ચે 'न्' લાગે + સ્વરાદિ પ્રત્યય } जभ् ➡ जजम्भे ।

<u>અપવાદ</u> 'रध्' માં અદ્યતનમાં 'इ' લાગે ત્યાં 'न्' ન લાગે.
પરન્તુ પરોક્ષમાં લાગે.દા.ત. ररन्धिव ।

आम् યુક્ત પરોક્ષ

I દ્વિરુક્તિ ન થાય. II आम् વિકારક છે. III ધાતુના અંત્ય કોઈપણ અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ.પરન્તુ દસમાં ગણના ધાતુને ગુણ/વૃદ્ધિ પૂર્વક'अय्' લાગે પછી 'आम्' લાગે. IV' आम् 'લાગ્યા પછી . कृ, भू, अस् ના પરોક્ષ રૂપ લાગે.

आम् નીચેના ધાતુઓને લાગે

૧.अ–आ સિવાયના દીર્ઘ સ્વરથી શરુ થતા ધાતુને
દા.ત. ईश् ➡ ईश् + आम् + चक्रे = ईशाञ्चक्रे ।

૨.'ऋच्छ्' સિવાયના અંતે સંયુક્ત વ્યંજનવાળા अ સિવાયના હ્રસ્વસ્વરથી શરુ થતા ધાતુને. દા.ત.'इन्ध्' ➡ इन्ध् +आम् + चक्रे = इन्धाञ्चक्रे ।

૩. I દશમા ગણના ધાતુને II પ્રેરક ધાતુને III ઈચ્છાદર્શક ધાતુને
IV નામ સાધિત ધાતુને અને.. V. અનેક સ્વરી ધાતુને आम् લાગે છે.
દા.ત. I 'कथ' ➡ कथयाचकार । II 'दाप् (दापयति)' दापयाचकार ।
III 'जिज्ञास्' ➡ जिज्ञासाञ्चकार । IV पुत्रीय ➡ (पुत्रीयति)–पुत्रीयाञ्चकार ।
पुत्रीयावभूव । V 'चकास्' ➡ चकासाञ्चकार ।

૪. दय्, अय्, आस्, कास्, ધાતુમાં 'आम्' અવશ્ય લાગે.
દા.ત दय्' ➡ दयाचक्रे । 'अय्' ➡ अयाञ्चक्रे ।
'आस्' ➡ आसाञ्चक्रे । 'कास्' ➡ कासाञ्चक्रे ।

૫. कम् ધાતુને વિકલ્પે લાગે. દા.ત. कामयाम्वभूव – चकमे ।

૬. उष्. विद्, जागृ, ऋत्, दरिद्रा આટલા ધાતુમાં વિકલ્પે લાગે.
પરન્તુ विद् માં ગુણ ન થાય.

દા.ત. 'उप्' ➡ ओपाचकार । उवोप ।

विद् ➡ विदाञ्चकार । विवेद । जागृ ➡ जागरामास, जजागार, जजागर ।

ऋत् ➡ आनर्त । दरिद्रा ➡ ददरिद्रौ – दरिद्राञ्चकार ।

૭. गुप्, धुप्, विच्छ्, पण्, पन् ધાતુમાં 'आय' લાગે ત્યારે आम् યુક્ત થાય.

દા.ત. गुप् ➡ गोपायामास – जुगोप ।

૮. भी, ह्री, भृ, हु આટલા ત્રીજા ગણના ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ થાય પછી

आम् વિકલ્પે લાગે. દા.ત. 'भी' ➡ बिभयाचकार बिभाय–बिभय ।

'ह्री' ➡ जिह्रयाचकार । जिह्राय–जिह्रय ।

'भृ' ➡ बिभराचकार–बभार । 'हु' ➡ जुहवाचकार । जुहाव–जुहव ।

૯. 'ऊर्णु' મા आम् ન લાગે. દા.ત. ऊर्णुनाव – ऊर्णुनव ।

૧૦.'अस्' ના સામાન્ય રીતે રૂપ થતા નથી. भू ના થાય છે. आम् યુક્ત પરોક્ષમાં

લગાડવા માટે 'अस्' ના નીચે મુજબ રૂપ થાય છે.

आस	आसिव	आसिम ।
आसिथ	आसतु	आस ।
आस	आसतु	आसु ।

૧૧. પરસ્મૈપદી ધાતુને कृ. भृ, अस् ના પરોક્ષ પરસ્મૈપદ રૂપ લાગે.

અને આત્મનેપદી ધાતુને 'कृ' ના આત્મનેપદ ના રૂપો લાગે.

'भू','अस्' ના પરસ્મૈપદ ના રૂપો લાગે.

કર્મણિ પરોક્ષ ° ઉપરોક્ત બધા નિયમ લાગ્યા પછી આત્મને પદના પ્રત્યયો લગાડવા. દા.ત. 'पच्' ➡ पेचे ।

અદ્યતન ભૂતકાળ

° ૨૪ કલાકની અંદરના ભૂતકાળ માટે વપરાય.

° અદ્યતનમાં તમામ ધાતુઓ સાત પ્રકારમાં વિભાજિત થયેલ છે.

(૧) ૧.લો પ્રકાર – આ પ્રકાર માત્ર પરસ્મૈપદ છે इ (गा), स्था, पा, भू, दा, धा (दा धा અંગવાળા दे,दो,धे વગેરે પણ) આ ધાતુઓ અવશ્ય તથા घ्रा, धे, शो, सो, छो વિકલ્પે પ્રથમ પ્રકારમાં આવે.

(૨) ૨જો પ્રકાર– ख्यातीर्यंती વાળી કારિકાના પરસ્મૈ, આત્મને કે ઉભયપદી ધાતુઓ અવશ્ય આવે. તથા 'श्वयति जीर्यति' કારિકાના ધાતુઓ વિકલ્પે આવે.

અને વિકલ્પે જથા/ પમાં માં જાય. તથા 'रुचिर्धुटिरुटि' કારિકાના આત્મનેપદી (૨૫) ધાતુઓ આ પ્રકારમાં સમાવેશ પામે છે.

(૩) ૩જો પ્રકાર– દશમાં ગણના ધાતુ , અનેક સ્વરી ધાતુ, કેટલાક સાધિત ધાતુ, અને... कम्, श्रि, द्रु, स्रु ધાતુ **અવશ્ય** આવે.

તથા... धे, श्वि આ બે ધાતુ વિકલ્પે આવે.

(૪) ૪થો પ્રકાર– ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારમાં નહિં આવેલા આ કારાંત ધાતુ, તથા यम्, रम् (वि.आ परि ઉપર્સગ સહિત) અને नम् ધાતુ આવે. આ પ્રકાર માત્ર પરસ્મૈપદી છે.

NOTE : यम् ધાતુ उप કે उद् ઉપસર્ગ યુક્ત હોય તો જથા પ્રકારમાં આવે.

(૫) ૭મો પ્રકાર– 'दृश्' ધાતુને છોડીને श्, स्, ष् અને ह् અંતમા હોય, અને अ–आ સિવાયનો સ્વર ઉપાંત્યે હોય તેવા અનિટ્ ધાતુ આ પ્રકારમાં આવે.

I 'दृश्' ધાતુ ચોથા પ્રકારમાં અવે છે. II मृश्, स्पृश्, कृष् (૧ પ./૬ઉ.) વિકલ્પે આવે.

(૬) ૪થો પ્રકાર– ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકારમાં ન આવેલા તમામ અનિટ્ ધાતુઓ આવે.

(૭) ૫મો પ્રકાર– ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકારમાં ન આવેલા તમામ સેટ્ ધાતુઓ આવ

પ્રથમ પ્રકાર

પ્રત્યય

अम्	व	म
स	तम्	त
त्	ताम्	उस्

(૧) આ પ્રકારના ધાતુના આત્મને પદી રૂપ ચોથા યા પાંચમા પ્રકાર પ્રમાણે થાય.

(૨) भू ધાતુના કર્મણિ રૂપ પાંચમાં પ્રકાર પ્રમાણે થાય.

(૩) दा, धा, स्था અને अधि + इ ના રૂપ ચોથા પ્રકાર પ્રમાણે.

(૪) 'उस्' પ્રત્યય પૂર્વે ધાતુના आ નો લોપ થાય. स्था ➡ अस्थुः ।

(૫) भू ધાતુમાં 'उस्' ના બદલે 'अन्' લાગે છે. અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પૂર્વે 'व्' ઉમેરાય છે. દા.ત.'भू' ➡ अ + भू + व् + अन् = अभूवन् ।

(૬) 'इ' ધાતુનો 'गा' આદેશ થાય છે. દા.ત. 'इ' अगात् ।

દ્વિતીય પ્રકાર

પરસ્મૈ			આત્મને		
अम्	व	म	इ	वहि	महि
स्	तम्	त	थाः	इथाम्	ध्वम्
त्	ताम्	अन्	त	इताम्	अन्त

૧. 1. દરેક ધાતુ પર अ લાગ્યા બાદ પ્રત્યય લાગે.

દા.ત. क्रुध ➡ अ + क्रुध् + अ + त् = अक्रुधत् ।

2. 'अ' થી શરુ થતાં પ્રત્યય પર આ'अ' લોપાય.

દા.ત. 'क्रुध्'➡ अ + क्रुध् + अ + अम् = अक्रुधम् ।

3. 'व' અને 'म' પ્રત્યય પર 'अ' નો 'आ' થાય છે.

દા.ત. क्रुध् ➡ अक्रुधाव । अक्रुधाम ।

૨.I ધાતુના સ્વરની ગુણ કે વૃદ્ધિ ન થાય.દા.ત. अक्रुधम् ।

પરન્તુ... II દીર્ઘ-હ્રસ્વ 'ऋ' કારાંત તથા 'दृश्' ધાતુમાં ગુણ થાય છે.

દા.ત. 'ऋ' ➡ आरम् । 'सृ' ➡ असरत् । 'दृश्' ➡ अदर्शत् ।

૩. ધાતુના ઉપાંત્ય અનુનાસિકનો લોપ થાય છે. દા.ત. भ्रंश् ➡ अभ्रशत् ।

૪. ધાતુનાં થતા આદેશ

ધાતુ	આદેશ	ઉદાહરણ
• अस्(૪ ગણ)➡	अस्थ्	आस्थत् ।
• ख्या ➡	ख्य	अख्यत् ।
• पत् ➡	पप्त	अपप्तत् ।
• वच् ➡	वोच्	अवोचत् ।
• शास् ➡	शिष्	अशिषत् ।
• श्वि ➡	श्व	अश्वत् ।
• ह्वे ➡	ह्व	अह्वत्-त ।

૫. ધાતુના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારમાં થતા રૂપ.

°लिप्, सिच्, ह्वे આત્મનેપદી ધાતુના રૂપ બીજા/ચોથા પ્રકાર પ્રમાણે થાય.

દા.ત. लिप् ➡ अलिपत – अलिप्त ।

°शक् આત્મનેપદી રૂપ ચોથા/પાંચમા પ્રકાર જેવા થાય.

દા.ત. अशकिष्ट । अशक्त ।

° विद् આત્મનેપદી રૂપ ચોથા/પાંચમાં પ્રકાર જેવા થાય.

દા.ત. अवेदिष्ट । अवित्त ।

° विष् આત્મનેપદી રૂપ સાતમાં પ્રકાર જેવા થાય. દા.ત. अविक्षत ।

° लुप् આત્મનેપદી રૂપ ચોથા પ્રકાર જેવા થાય. દા.ત. अलुप्त ।

ख्यातीर्यती કારિકાના ધાતુઓ

• ख्या, ऋ, सृ, ह्वे, शक्, उच्, मुच्, वच्, सिच्, लुट्, पत्, क्लिद्, क्ष्विद्, मद्, विद्, शद्, सद्, स्विद्, ऋध्, क्रुध्, क्षुध्, गृध्, रध्, शुध्, सिध्, आप्, कुप्, गुप्, दिप्, युप्, रुप्, लिप्, लुप्, सृप्, क्षुभ्, तुभ्, नभ्, लभ्, क्लम्, क्षम्, गम्, तम्, दम्, भ्रम्, शम्, श्रम्, सम्, कृश्, नश्, भृश्, भ्रश्, वृश्, तुष्, तृष्, दुष्, विष्, पुष्, प्लुष्, रिष्, रुष्, विष्, वुष्, व्युष्, शिष्, शुष्, हष्, अस्, कुस्, घस्, जस्, तस्, दस्, वस्, विस्, व्युस्, मस्, मुस्, यस्, वस्, विस्, वुस्, शास्, द्रुह्, मुह्, स्निह्, स्नुह् ।

• કુલ (૮૭) ધાતુઓ છે. • અવશ્ય દ્વિતીય પ્રકારમાં આવે છે.

श्वयतीजीर्यति કારિકાના ધાતુઓ

• श्वि, जॄ, गृच्, ग्लुच्, ग्लुञ्च, म्रच्, म्लुच्, रिच्, विच्, शुच्, निज्, युज्, विज्, स्फुट्, चुत्, च्युत्, भ्रुत्, श्चुत्, श्च्युत्, क्षुद्, छिद्, छृद्, तृद्, वुन्द्, भिद्, रुद्, स्कन्द्, वुध्, रुध्, तृप् दृप्, स्तम्भ्, दृश्, श्लिष्, घुष्, उह्, तुह्, दुह्, वृह् ।

• કુલ ૩૯ ધાતુઓ છે. • વિકલ્પે દ્વિતીય પ્રકારમાં આવે છે.

रुचि-र्घुटि કારિકાના ધાતુઓ

• रुच्, घुट्, रुट्, लुट्, लुठ्, द्युत्, वृत्, श्वित्, श्विद्, स्यन्द्, मिद्, स्विद्, वृध्, शृध्, क्लृप्, क्षुभ्, तुभ्, नभ्, शुभ, स्रंभ्, भ्रश्, भ्रंश्, ध्वंस्, भ्रंस्, स्रंस् ।

• કુલ (૨૫) ધાતુઓ છે. • બીજા પ્રકારમાં પરસ્મૈ પદમાં આવે છે.

તૃતીય પ્રકાર

• પ્રત્યયો બીજા પ્રકાર મુજબ.

૧ I દ્વિરુક્તિ થાય. II ધાતુને अ લાગે.

III ધાતુના અંત્ય इ, उ નો ક્રમશઃ इय्, उव्, થાય છે.

દા.ત. श्रि ➡ अशिश्रियम् ।

IV ધાતુના અંત્ય ओ નો લોપ થાય છે. **દા.ત.** द्रु ➡ अदुद्रुवम् ।

૨ 1. દશમાં ગણના તથા પ્રેરક ધાતુના અંગમાંથી अय નો લોપ થાય છે.

દા.ત. 'भू' ➡ भावयति = भाव् બને.

2 દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય. દા.ત. भाव् = भव् જો એમાં ए , ऐ હોય તો 'इ' થાય. અને... ओ औ હોય તો उ થાય. પછી દ્વિરુક્તિ થાય.
દા.ત. 'चुर्' ➔ चोरय - चोर् - चुर् - चुचुर्
3. અભ્યાસ પછીનો વર્ણ લઘુ હોય તો અભ્યાસના अ નો इ થાય. (લઘુ=પોતે હ્રસ્વ સ્વર હોય અને પછી સંયુક્ત વ્યંજન ન હોય તો ગુરુ-પોતે દીર્ઘ હોય અથવા પછીનો વ્યંજન સંયુક્ત હોય તો હ્રસ્વ પણ ગુરુ બને.)
દા.ત. भव् ➔ बभव् बिभव् ।
4 અભ્યાસની આગળ કે પાછળ ગુરુ સ્વર ન હોય અથવા અભ્યાસનો સ્વર ગુરુ ન હોય તો અભ્યાસનો સ્વર દીર્ઘ થાય. દા.ત. बिभव - बीभव - अबीभवत् ।
પરન્તુ 'एज्' ➔ एजज्-ऐजिजत् અહિં દીર્ઘ ન થાય
'स्पन्द्' ➔ पस्पन्द् अपस्पन्दत् અહી પછીનો સ્વર ગુરુ હોવાથી નિયમ ત્રણ અને પોતે ગુરુ હોવાથી નિયમ ચોથો લાગશે નહિં.
स्खल् = चस्खल = अचिस्खलत् ।
5 સ્વરાદિ ધાતુમાં પછીના વ્યંજનની સ્વર સહિત દ્વિરુક્તિ કરવી.
દા.ત. 'अट्' ➔ आटिटत् ।
ि સ્વરાદિ ધાતુમાં સ્વર પછીનો વ્યંજન સંયુક્ત હોય અને તેમાં પ્રથમ વર્ણ न्, द्, र्, व् હોય તો તેની દ્વિરુક્તિ ન કરતા પાછળના વ્યંજન ની દ્વિરુક્તિ કરવી.દા.ત.'अर्ह्' ➔ अर्हह् अर्जह् अर्जिह् = आर्जिहत् ।
'उब्ज्' ➔ औब्जिजत् । 'उन्द्' ➔ उन्दद्-उन्दिद् = औन्दिदत् ।
6 હ્રસ્વ/દીર્ઘ 'उ' અંતે હોય તેવા ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ પછી अ કે आ અંતે હોય તેવા ઔષ્ઠ્ય, અંતસ્થ કે ज् વ્યંજન હોય તો અભ્યાસનો 'उ' ન થતા इ થાય.એ સિવાયના उ કારાંત ધાતુમાં અભ્યાસનો સ્વર 'उ' થાય.
દા.ત. 'कु' ➔ कावय-काव-कव-चकव = अचूकवत् ।
'नू' ➔ अनूनवत् । પરન્તુ 'भू' ➔ अबीभवत् ।
'पू' ➔ अपीपवत् । 'लू' ➔ अलीलवत् ।
અપવાદ स्रु, श्रु, द्रु, प्रु, प्लु, च्यु ધાતુમાં વિકલ્પે इ કે उ થાય છે.
દા.ત. 'स्रु' ➔ असिस्रवत् । असुस्रवत् ।
'श्रु' ➔ श्राव्-श्रव्-शश्रव् = अशिश्रवत् । अशुश्रवत् ।

7. अ નો 'इ' થવાના અપવાદો

I कथ्, वर्, शठ्, रच्, स्पृह्, सूच्, मृग्, ध्वन्, अर्थ्, पार्, गद्, वण्, शप्

આટલા ધાતુઓમાં अ નો इ વગેરે ફેરફાર ન થાય.

દા.ત. 'कथ्' ➡ अचकथत् । 'ध्वन्' ➡ अदध्वनत् । 'वर्' ➡ अववरत् ।

II स्मृ, दृ, त्वर्, प्रथ्, म्रद्, स्तॄ स्पृश् ધાતુના દ્વિરુક્તિમાં अ નો इ ન થાય. તેમજ સ્વર દીર્ઘ પણ ન થાય. દા.ત. 'स्मृ ➡ असस्मरत् ।

'दृ' ➡ अददरत् । 'म्रद्' ➡ अमम्रदत् ।

III गण् ધાતુમાં વિકલ્પે ફેરફાર થાય. દા.ત. अजीगणत् । अजगणत् ।

IV वेष्ट्, चेष्ट् ધાતુમાં વિકલ્પે 'इ' લાગે.

દા.ત. 'वेष्ट्' ➡ अववेष्टत् – अविवेष्टत् ।

8 भ्राज्, भाष्, भास्, दीप्,जीव्, मील्, पीड्, कण्, चण्, रण्, वण्, भण्, श्रण्, हठ्, ह्वे, लुप्, लुट्, लुठ्, વગેરે ધાતુઓમાં ઉપાંત્ય સ્વર વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે. દા.ત 'भ्राज्' ➡ अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् ।

9. शास्, एज्, काश्, क्रीड्, क्षीव्, खाद्, खेल्, ढौक्, ताय्, दाश्, देव्, नाथ्, प्रोद्, वाघ्, याच्, योघ्, राघ्, राज्, लाघ्, लेप्, लोक्, लोच्, वेप्, वेल्, श्लाघ्, श्लोक्, सेक्, सेव्, हेष्, सेव्, सार्, वास्, निवास्, વગેરે ધાતુઓમાં ઉપાંત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

દા.ત. 'शास्' ➡ अशशासत् । एज् ➡ एजिजत् ।

10 ह्वे, स्वप् માં સંપ્રસારણ થાય. 'श्वि' માં વિકલ્પે સંપ્રસારણ થાય.

દા.ત. अशिश्वयत् । अशूशवत् । अजूहवत्–अजुहावत् ।

11 ધાતુના ઉપાંત્ય હ્રસ્વ 'ऋ' નો ગુણ વિકલ્પે ન થાય. અર્થાત્ હ્રસ્વ 'ऋ' વિકલ્પે કાયમ રહે. અને દીર્ઘ ॠ વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

દા.ત. 'वृत्' ➡ वर्तय् = वर्त કે वृत् ।

દ્વિરુક્તિ થતા ववर्त् કે वृवृत् થાય. ववर्त अववर्तत् । वृवृत् ववृत् विवृत् = अवीवृतत् । 'कृत्' ➡ कीर्त अचिकीर्तत् । કે कृत् अचीकृतत् ।

12 આદેશ થઈને થતા રૂપો

° पा નું अपीप्यत् । ° स्था નું પ્રેરક स्थापय થઈને अतिष्ठिपत् ।

° घ्रा નું अजिघ्रपत् । अजिघ्रिपत् ।

° अधि + इ (ભણવું) નું अध्यापिपत् । अध्यजीगपत् ।

° अधि + इ (યાદ રાખવું) નું अध्यजीगमत् । °ईर्ष्य નું ऐर्षिष्यत्-ऐर्ष्यियत् ।
° ऊर्णु નું और्णूनवत् । °चकास् નું अचीचकासत् – अचचकासत् ।
° द्युत નું अदुद्युतत् । ° स्फुर् નું अपुस्फुरत् ।

ચતુર્થ પ્રકાર

પ્રત્યયો

પરસ્મૈ			આત્મને		
सम्	स्व	स्म	सि	स्वहि	स्महि
सी	स्तम्	स्त	स्था	साथाम्	ध्वम्
सीत	स्ताम्	सु	स्त	साताम्	सत

પંચમ પ્રકાર

પ્રત્યયો

પરસ્મૈ			આત્મને		
इषम्	इष्व	इष्म	इषि	इष्वहि	इष्महि
ई	इष्टम्	इष्ट	इष्ठा	इषाथाम्	इध्वम्
ईत्	इष्टाम्	इषु ।	इष्ट	इषाताम्	इषत

ચતુર્થ / પંચમ પ્રકારના સામાન્ય નિયમ

(૧) અન્ય પાંચ પ્રકારમાં ન આવેલા વેટ્ ધાતુઓ વિકલ્પે અહીં આવે.
(૨) સંયુક્ત વ્યંજન પર હ્રસ્વ/દીર્ઘ ऋ કારાંત वृ, धू ધાતુ વિકલ્પે આવે.
(૩) तृप्–दृप् દ્વિતીય પ્રકારમાં પણ આવે.
(૪) दा, धा, स्था આત્મનેપદમાં ચોથા પ્રકારમાં અને પરસ્મૈપદમાં પાંચમા પ્રકારમાં. (૫) 'हन्' પરસ્મૈપદી, आ + हन् આત્મનેપદી અહીં આવે.
NOTE :- પરસ્મૈપદ પાંચમાં પ્રકારમાં हन् નો આદેશ 'वध्' અને આત્મનેપદમાં વિકલ્પે 'वध्' થાય છે.
(૬) स्तु, क्रम् આત્મનેપદી ચોથા પ્રકારમાં આવે.
(૭) स्तु, सू, धू, अञ्ज्, धातु ધાતુ પરસ્મૈપદમાં પાંચમા પ્રકારમાં આવે.

ચતુર્થ પ્રકારના નિયમ

પરસ્મૈપદી

(૧) ધાતુના સ્વરની વૃદ્ધિ થાય.

દા.ત. 'कृ' ➡ अकार्षीत् । 'नी' ➡ अनैषीत् । 'रञ्ज्' ➡ अराक्षित् ।

(૨) ૨૪ અને હ્રસ્વ સ્વર પછી 'स्त', 'स्थ' થી શરુ થતા પ્રત્યયનો 'स्' લોપાય.

દા.ત. अहन् + स्तम् = अहतम् । अहन् + स्था = अहस्था.

(૩) 'हन्' નો અનુનાસિક લોપાય. अहत (આત્મનેપદ)

(૪) कृष + सीत् = अकार्क्षीत् – अक्राक्षीत् રૂપ થાય.

આત્મનેપદી

૧. ધાતુના અંત્ય હ્રસ્વ/દીર્ઘ 'इ'–'उ'નો ગુણ થાય. એ સિવાય ક્યાંય ગુણ ન થાય. અંત્ય દીર્ઘ ॠ નો 'इर्' 'उर्' થાય છે.

દા.ત. चि ➡ चि + स्त = अचेष्ट । स्तॄ ➡ स्तॄ + स्त = अस्तीर्ष्ट ।

૨. दा, घा અંગવાળા ધાતુ તથા 'स्था' ધાતુના અંત્ય સ્વરનો (=आ નો) 'इ' થાય અને ગુણ ન થાય.

દા.ત. सम + स्था = समस्थिपि । घा ➡ अधिपि । दा ➡ अदित ।

૩ गम् તથા उप + यम् માં વિકલ્પે અનુનાસિક લોપાય.

દા.ત. सम + गम् = समगस्त/समगत । उप + यम् = उपायत/उपायस्त

પરન્તુ उद् + यम् માં અવશ્ય લોપાય. उद् + यम् ➡ उदायत / उपायस्त ।

૪. હ્રસ્વ સ્વર, અનુનાસિક કે र् પછી 'स्त' અને 'स्था' પ્રત્યયનો 'स्' લોપાય.

દા.ત. दा ➡ अदित ।

૫. ધાતુના અંત્ય હ્રસ્વ ऋનો તથા ઉપાંત્ય સ્વરનો ગુણ ન થાય.

દા.ત. 'भृ' ➡ अभृष्ट । भिद् ➡ अभित्त ।

૬. दीप्, जन्, वुध्, पुर्, ताय्, प्याय् ને વિકલ્પે અને पद् ને નિત્ય તૃતીયપુરુષ એકવચનમાં 'स्त' ના બદલે 'इ' લાગે. ત્યારે વૃદ્ધિનો નિયમ લાગે.

દા.ત. वुध् ➡ अवोधि । पद् ➡ अपादि ।

પંચમ પ્રકારના નિયમ

પરસ્મૈપદી ૧. ધાતુના અંત્ય સ્વરની અને 'वद्, व्रज्' તથા 'र्' 'ल्' અંતવાળા ધાતુના ઉપાંત્ય अ ની વૃદ્ધિ થાય છે. **દા.ત.** लू ➡ अलौ + ईत् = अलावीत् ।

वद् ➡ अवादित् । चर् ➡ अचारीत् ।

૨.ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે. जागृ–शिव માં અંત્ય પણ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

जागृ ➜ अजागरीत् । कृत् ➜ अकर्तीत् । वुध् ➜ अवोधीत् ।

૩. र्, ल् સિવાયના વ્યંજનાન્ત વ્યંજનાદિ ધાતુના ઉપાંત્ય अ ની વિકલ્પે વૃદ્ધિ.

દા.ત. गद् ➜ अगदीत् – अगादीत् ।

<u>**અપવાદ**</u> - I ह्, म्, य् અંતવાળા તથા क्षण्, वध्, जन्, श्वस्, कुट्, हस्, चट्, चत्, चद्, पथ्, मथ्, ह्लस्, लग्, આટલા ધાતુમાં વૃદ્ધિ ન થાય. वध् ➜ अवधीत् ।

૪. ऊर्णु માં વિકલ્પે સ્વર ફેરફાર ન થાય. વિકલ્પે ગુણ/વૃદ્ધિ થાય.

દા.ત. और्णुविषम्, और्णाविषम्, और्णविषम् ।

આત્મનેપદી

૧. અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વર નો ગુણ થાય

'लू' ➜ अलविष्ट । 'मुद्' ➜ अमोदिष्ट ।

૨. 'दरिद्रा' નો आ વિકલ્પે લોપાય. अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् ।

૩. दीप्, जन्, पूर्, प्याय्, ताय् ધાતુને વિકલ્પે હ્રસ્વ इ લાગે. ત્યારે વૃદ્ધિના નિયમ લાગે. **દા.ત.** दीप् ➜ अदीपि–अदीपिष्ट ।

૪.तन्, मन्, वन्, सन्, क्षण्, क्षिण्, ऋण्, घृण्, तृण्, (૮ માં ગણના न्, ण् કારાંત) ધાતુઓનો અનુનાસિક દ્વિતીય/તૃતીય પુરુષ એકવચનના પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે લોપાય. અને... તે 'इष्ठा', 'इष्ट' પ્રત્યયના સ્થાને ક્રમશ: 'थास्'– 'त' પ્રત્યય લાગે છે. **દા.ત.**तन् ➜ अतनिष्ठा । अतथा /अतनिषिष्ट / अतत ।

૫.ऊर्णु માં વિકલ્પે ગુણ થાય. और्णुविषि કે और्णविषि ।

ષષ્ઠ પ્રકાર

આ પ્રકાર માત્રપરસ્મૈપદી છે.

પ્રત્યય

सिषम्	सिष्व	सिष्म
सी	सिष्टम्	सिष्ट
सीत्	सिष्टाम्	सिषु

કેટલાક ધાતુના રૂપો

- यम् ➜ अयसिषम्, अयसिष्व – म.. ।
- नम् ➜ अनसिषम्, अनसिष्व – म.. ।
- वि + रम् ➜ व्यरसिषम् सिष्व म.... ।
- मि /मी ➜ अमासिषम् सिष्व .. म... ।
- ली ➜ अलासिषम् सिष्व म ..। • शो ➜ अशासिषम् सिष्व ..म... ।

' સપ્તમપ્રકાર

પરસ્મૈપદ			આત્મનેપદ		
सम्	साव	साम	सि	सावहि	सामहि
स	सतम्	सत	सथा	साथाम्	सध्वम्
सत्	सताम्	सन्	सत	साताम्	सन्त

1. दिह् – दुह् – लिह् – गुह् આત્મનેપદમાં હોય ત્યારે

(A) પ્રથમ પુરુષ દ્વિવચન (B) દ્વિતીય પુરુષ એકવચન / બહુવચન અને

(C) તૃતીય પુરુષ એક વચનના પ્રત્યયોમાંથી 'स' નો વિકલ્પે લોપ થાય.

દા.ત. 'दिह्' → अधिक्षावहि અથવા अदिह्वहि । अधिक्षथा । अदिग्धा । अदिक्षध्वम् / अधिग्ध्वम् । अधिक्षत / अदिग्ध ।

અદ્યતન કર્મણિ

૧. તમામ ધાતુના રૂપો માત્ર ચોથા પાંચમાં અને સાતમાં પ્રકારમાં થાય. સાતમાં પ્રકારના ધાતુ માટે સાતમો પ્રકાર. બાકીના અનિટ્ ધાતુ માટે ચોથો પ્રકાર અને સેટ્ ધાતુ માટે પાંચમો પ્રકાર. આ બધામાં આત્મનેપદ રૂપ એ જ અદ્યતન કર્મણિ રૂપ.

૨. તૃતીય પુરુષ એક વચનમાં માત્ર 'इ' પ્રત્યયો લાગે ત્યારે [A] ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય અને અંત્ય સ્વર તથા ઉપાંત્ય 'अ' ની વૃદ્ધિ થાય.

દા.ત. 'तुद्' → अतोदि । पठ् → अपाठि ।

અપવાદ कम्, चम्, आ + चम्, रम्, नम्, गम् वम् આટલા ધાતુને છોડીને 'अम्' અંતવાળા તથા वध्, जन् ધાતુમાં ગુણ વૃદ્ધિ ન થાય.

દા.ત. 'कम्' નું → अकामि । जन् → अजनि । क्षम् → अक्षमि ।

[B] આ કારાંત અંગવાળા ધાતુમાં 'य' ઉમેરાય **દા.ત.** पा → अपायि ।

[C] દસમાં ગણમા ગુણ વૃદ્ધિ થાય પણ ગણની નિશાની ન લાગે

દા.ત. चुर् → अचोरि । पीड् → अपीडि ।

૩. કેટલાક ધાતુના રૂપો.

गुप् → अगोपि / अगोपायि । मृज् → अमार्जि । 'इ' → अगायि ।
'अधि + इ' → अध्यायि / अध्यगायि । हन् → अघानि ।

સંખ્યા વાચક શબ્દ

1 एक थी नवदशन् સુધીના સંખ્યા વાચક શબ્દો વિશેષણ બને. અને વચન/વિભક્તિ વિશેષ્ય પ્રમાણે લાગે.
એક થી चतुर् શબ્દમાં લિંગ પણ વિશેષ્ય પ્રમાણે થાય.

દા.ત. • चत्वारो घटा, तिस्र स्त्रिय । • चत्वारि कुलानि ।

2 पञ्चन् થી नवदशन् સુધીના સંખ્યા વાચક શબ્દોના રૂપ ત્રણેય લિંગમાં એક સરખા થાય છે.

3 एकोनविशति વગેરે સંખ્યા વાચક શબ્દો યા તો વિશેષણ બને યા તો સ્વયં વિશેષ્ય બને, અને જે વસ્તુની એ સંખ્યા હોય, તે વસ્તુને ષષ્ઠી વિભક્તિ બહુવચન લાગે. દા.ત. विशति घटा । અથવા घटाना विशति ।

4 विशति થી પછીના બધાય સંખ્યા વાચક શબ્દો સ્ત્રીલિંગમાં છે. અને એક વચનમાં રૂપ થાય. પરન્તુ... જ્યારે વિશના બે-ત્રણ વગેરે જોડકા હોય ત્યારે દ્વિવચન કે બહુ વચન પણ લાગે.

દા.ત. • ब्राह्मणाना द्वे विशती ।• ब्राह्मणाना तिस्र विशतय ।

5 (A) विशति, षष्टि, सप्तति, अशीति, नवति, कोटि ના રૂપ मति પ્રમાણે થાય.
દા.ત. विशति, विशतिम्, विशत्या ઈત્યાદિ... कोटिः कोटिम् .. વગેરે.
(B) त्रिशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत् ના રૂપો सरित् સ્ત્રીલિંગ પ્રમાણે થાય છે.
દા.ત. • त्रिशत्, त्रिशतौ, त्रिशत ।
(C) शत, सहस्र, लक्ष વગેરે શબ્દોના રૂપો वन (નપુંસક) પ્રમાણે થાય
દા.ત. • शतम् ।• सहस्रम् ।• लक्षम् ।

6 एक, द्वि, વગેરે સંખ્યા विशति વગેરે શબ્દની પહેલા લખવાથી ૨૧, ૨૨, ૨૩ વગેરે સંખ્યા બને છે. દા.ત. • एकविशति = ૨૧ • एकत्रिशत् = ૩૧
પરન્તુ द्वि નો द्वा, त्रि નો त्रयस् અને अष्टन् નો अष्टा આદેશ થાય છે.
આ આદેશ ૧ विशति અને त्रिशत् શબ્દ પર અવશ્ય થાય..
દા.ત. • द्वाविशति । • त्रयोविशतिः । • अष्टाविशतिः ।
૨ चत्वारिशत् થી नवति સુધી વિકલ્પે થાય.
દા.ત. • द्वाचत्वारिशत् – द्विचत्वारिशत् । • त्रयश्चत्वारिशत् – त्रिचत्वारिशत् ।
૩ તથા.. अशीति અને शत વગેરે પર ન થાય.
દા.ત. • द्वयशीति । • त्र्यशीति । • द्विशतम् । • त्रिशतम् ।

સંખ્યા વાચક શબ્દો

१	एक	६	षष्	११	एकादशन्	१६	षोडशन् ।
२	द्वि	७	सप्तन्	१२	द्वादशन् ।	१७	सप्तदशन् ।
३	त्रि	८	अष्टन्	१३	त्रयोदशन्	१८	अष्टादशन् ।
४	चतुर्	९	नवन्	१४	चतुर्दशन् ।	१९	नवदशन् एकोनविंशति ।
५	पञ्चन्	१०	दशन्	१५	पञ्चदशन् ।	२०	विंशति ।

एक, द्वि, त्रि વગેરેના રૂપો

પું૦	સ્ત્રી૦	પું૦	સ્ત્રી૦	પું૦
एक ।	एका ।	द्वौ ।	द्वे ।	त्रयः ।
एकम् ।	एकाम् ।	द्वौ ।	द्वे ।	त्रीन् ।
एकेन ।	एकया ।	द्वाभ्याम् ।	द्वाभ्याम्	त्रिभि ।
एकस्मै ।	एकस्यै ।	द्वाभ्याम् ।	द्वाभ्याम्	त्रिभ्य· ।
एकस्मात् ।	एकस्या· ।	द्वाभ्याम् ।	द्वाभ्याम्	त्रिभ्य.।
एकस्य ।	एकस्या ।	द्वयो ।	द्वयो·	त्रयाणाम् ।
एकस्मिन् ।	एकस्याम् ।	द्वयो ।	द्वयो	त्रिषु !
एक !	एके !	द्वौ ।	द्वे	त्रय· !

સ્ત્રી૦	પું૦	સ્ત્રી૦
तिस्र ।	चत्वारः ।	चतस्र ।
तिस्र ।	चतुर ।	चतस्र ।
तिसृभि· ।	चतुर्भि ।	चतसृभि· ।
तिसृभ्यः ।	चतुर्भ्यः ।	चतसृभ्य· ।
तिसृभ्य· ।	चतुर्भ्य· ।	चतसृभ्य· ।
तिसृणाम् ।	चतुर्णाम् ।	चतसृणा ।
तिसृषु ।	चतुर्षु ।	चतसृषु ।
तिस्र· !	चत्वार !	चतस्र· !

નપુંસકમાં રૂપો

एकम्	द्वे ।	त्रीणि ।
एकम्	द्वे ।	त्रीणि ।
	સંબોધન →	त्रीणि ।

चतुर् → चत्वारि

चत्वारि

एक વગેરેના બાકીના રૂપો પુંલિંગ પ્રમાણે કરવા

पञ्चन्	षष्	अष्टन् (अष्टा)	दशन्
↓	↓	↓ ↓	↓
पञ्च ।	षट् ।	अष्ट – अष्टौ ।	दश ।
पञ्च ।	षट् ।	अष्ट – अष्टौ ।	दश ।
पञ्चभि॰ ।	षड्भि॰ ।	अष्टभि॰–अष्टाभि॰ ।	दशभि॰ ।
पञ्चभ्य॰ ।	षड्भ्य॰ ।	अष्टभ्य॰–अष्टाभ्य॰ ।	दशभ्य॰ ।
पञ्चभ्य॰ ।	षड्भ्य॰ ।	अष्टभ्य॰–अष्टाभ्य॰ ।	दशभ्य॰ ।
पञ्चानाम् ।	षण्णाम् ।	अष्टानाम् ।	दशानाम् ।
पञ्चसु ।	षट्सु ।	अष्टसु – अष्टासु ।	दशसु ।
पञ्च ।	षट् ।	अष्ट – अष्टौ ।	दश ।

Note - a सप्तन्, नवन् ના રૂપ पञ्चन् પ્રમાણે કરવા.

b दशन् પ્રમાણે एकादशन् થી नवदशन् સુધીના રૂપો કરવા.

સંખ્યા પૂરક

- એક, બે, વગેરે સંખ્યાવાચક કહેવાય
- પહેલો, બીજો, વગેરે સંખ્યાપૂરક કહેવાય

સંખ્યાવાચક	સંખ્યાપૂરક
↓	↓
एक	प्रथम, अग्रिम, आदिम ।
द्वि, त्रि	द्वितीय, तृतीय ।
चतुर्	चतुर्थ, तुर्य, तुरीय ।
पञ्चन्–षष्	पञ्चम, षष्ठ ।

Note
↓
A
सप्तन् થી दशन् સુધીના શબ્દમાં न् નો લોપ કરી म લગાડવાથી સંખ્યાપૂરક બને.

દા.ત. सप्तन् → सप्तमः ।

B एकादशन् થી नवदशन् માં न् લોપ કરવાથી સંખ્યાપૂરક બને.

દા.ત. एकादशन् एकादश ।

C 1 विंशति થી ઉપરની સંખ્યામાં 'तम' પ્રત્યય લગાડવાથી સંખ્યાપૂરક બને. દા.ત. विंशतितम॰ । त्रिंशत्तम । एकत्रिंशत्तम॰ ।

2. विशति વગેરે શબ્દો સામાસિક પદમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે અંત્ય ति કે त्
નો લોપ કરી अ લગાડવાથી સંખ્યા પૂરક બને.તથા.. विशति વગેરેનો
અસમાસમાં પણ વિકલ્પે આ રીતે થાય.

દા.ત. एकविशति ☞ एकविश एकविशतितम ।

द्विचत्वारिंशत् ☞ द्विचत्वारिश – द्विचत्वारिंशत्तम ।

विश., त्रिश, चत्वारिश पञ्चाश ।

3. षष्टि થી માંડી તમામ સંખ્યાપૂરકમાં નિત્ય तम પ્રત્યય લાગે.

☞ षष्टितम । शततम ।

4. સંખ્યા પૂરક વિશેષણ બને છે. તેથી..પુંલિંગ માં देव પ્રમાણે રૂપો થાય.
નપુંસક માં वन પ્રમાણે રૂપો થાય.

Note:-૧ પ્રથમા વિભક્તિ બહુ વચન પુંલિગમાં प्रथमाः / प्रथमे રૂપ થાય.
૨. द्वितीय/तृतीय ના ત્રણે લિંગમાં વિકલ્પે सर्व (સર્વનામ) પ્રમાણે રૂપ થાય છે.
(આ વિકલ્પ માત્ર ૪ થી ૭ વિભક્તિના એક વચનમાં છે.)

द्वितीय ના પું૦ રૂપો માત્ર એકવચનમાં થાય છે.

પુંલિંગ રૂપો		સ્ત્રીલિંગ રૂપ	
द्वितीयाय द्वितीयस्मै	द्वितीयस्य द्वितीयस्य	द्वितीयायै, द्वितीयस्यै,	द्वितीयाया द्वितीयस्याः
द्वितीयात् द्वितीयस्मात्	द्वितीये द्वितीयस्मिन्	द्वितीयाया द्वितीयस्या	द्वितीयायाम् द्वितीयस्याम्

5 <u>સ્ત્રીલિંગ રૂપ</u>

૧. प्रथम થી तृतीय સુધીના તથા तुर्य,तुरीय (चतुर्थ ના પર્યાર્યવાચી શબ્દો)
સંખ્યાપૂરક શબ્દને आ લગાડીને माला પ્રમાણે રૂપ કરવા

દા.ત. प्रथमा, प्रथमे, प्रथमा । द्वितीया, द्वितीये, द्वितीया ।

૨. चतुर्थी,થી માંડી ઉપરના સંખ્યા પૂરક શબ્દમાં दीर्घ ई લગાડી नदी
પ્રમાણે રૂપો કરવા. દા.ત. चतुर्थी, पञ्चमी ।

વાર અર્થ

૧. <u>વાર અર્થ</u> A. એકવાર . બેવાર બહુવાર.

B. સંસ્કૃત ભાષામાં આ અર્થ જણાવવા માટે સંખ્યાવાચક શબ્દ પર कृत्वस् પ્રત્યય લગાડાય છે. શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ કરવો. આ ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય બને છે. **દા.ત.** પાંચવાર = पञ्चकृत्व ।

C. एक થી चतुर् સુધીમાં નીચે પ્રમાણે ક્રિયા વિશેષણ બને.

દા.ત. • एक ☞ सकृत् । • द्वि ☞ द्विः ।
• त्रि ☞ त्रिः । • चतुर् ☞ चतुः

૨. • यद् ☞ यावत = જેટલું.
• तद् ☞ तावत् = તેટલું.
• एतद् ☞ एतावत् = આટલું.
• कि ☞ कियत् = કેટલું.

આ यावत् વગેરે વિશેષણ પણ બને છે. માટે ત્રણે લિંગમાં એના રૂપો થાય છે. भगवत् જેવા રૂપો જાણવા

પુંલિગમાં ☞ यावान् यावन्तौ यावन्त ।
સ્ત્રીલિંગમાં ☞ यावती यावत्यौ यावत्य ।
નપુંસકમાં ☞ यावत् यावती यावन्ति । ઈત્યાદિ રૂપો કરવા.

यावत् વગેરેને कृत्वस् લગાડવાથી જેટલી વાર, તેટલીવાર વગરે અર્થમાં ક્રિયા વિશેષણ બને છે.
• यद् ☞ यावत्कृत्वः = જેટલીવાર..
• तद् ☞ तावत्कृत्व = તેટલીવાર
• एतद् ☞ एतावत्कृत्व = એટલીવાર
• कि ☞ कियत्कृत्व = કેટલીવાર

અનિયમિત નામના રૂપ

° પ્રત્યયો વ્યંજનાન્તનામ પ્રમાણે

गोपा **પુંલિંગ ગોવાળ**

१	गोपा	गोपौ	गोपाः ।
२	गोपाम्	गोपौ	गोप ।
३	गोपा	गोपाभ्याम्	गोपाभि ।
४	गोपे	गोपाभ्याम्	गोपाभ्य ।
५	गोप	गोपाभ्याम्	गोपाभ्यः ।
६	गोपः	गोपो	गोपाम् ।
७	गोपि	गोपोः	गोपासु ।
સં०	गोपाः ।		

गोपा શબ્દની જેમ विश्वपा, धूम्रपा, शङ्खध्मा, सोमपा, वलदा, વગેરે આ કારાંત પુંલ્લિંગના રૂપો કરવા.

२. માત્ર અસમાસિત पति શબ્દના રૂપ

पति – સ્વામી. પુંલિંગ.

१	पति·	पती	पतयः ।
२	पतिम्	पती	पतीन् ।
३	पत्या	पतिभ्याम्	पतिभि· ।
४	पत्ये	पतिभ्याम्	पतिभ्यः ।
५	पत्यु	पतिभ्याम्	पतिभ्य· ।
६	पत्यु·	पत्यो·	पतीनाम् ।
७	पत्यौ	पत्यो·	पतिषु ।

સં० पते !

3. श्री → લક્ષ્મી. સ્ત્રી०

१.	श्रीः	श्रियौ	श्रियः ।
२.	श्रियम्	श्रियौ	श्रियः ।
३.	श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः ।
४.	श्रिये–श्रियै	श्रीभ्याम्	श्रीभ्य. ।
५.	श्रिय·–श्रिया·	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः ।
६.	श्रिय· श्रिया·	श्रियोः	श्रियाम्–श्रीणाम्
७.	श्रियि–श्रियाम्	श्रियोः	श्रीषु ।

સં० श्रि !

આ પ્રમાણે धी, भ्रू વગેરે ધાતુ સાધિત સ્ત્રીલિંગ
નામના તથા सुधी, (સ્ત્રીલિંગ) ના રૂપ કરવા.

૪.सखि ના પહેલાં છ રૂપ ☞ सखा, सखायौ, सखायः ।
सखायम्, सखायौ, सखीन् ।
બાકીના રૂપ पति શબ્દ પ્રમાણે.

૫. स्त्री ના રૂપ

१	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः ।
२	स्त्रियम्–स्त्रीम्	स्त्रियौ	स्त्रियः / स्त्रीः ।
३	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः ।
४	स्त्रियै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः ।
५	स्त्रिया·	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्य. ।
६	स्त्रिया·	स्त्रियो·	स्त्रीणाम् ।
७	स्त्रियाम्	स्त्रियो·	स्त्रीषु ।

स्त्रि !

६. अवी, तरी, तन्त्री, लक्ष्मी, તથા प्रधी વગેરે દીર્ઘ ई કારાંત શબ્દોને પ્રથમા એકવચનમાં स् નિત્ય લાગે. અર્થાત્ વિસર્ગ કાયમ રહે. બાકીનારૂપો नदी પ્રમાણે થાય.
अवीः। अव्यौ, अव्यः । ઇત્યાદિ...

૭ सुधी પું० શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળો

१	सुधी·	सुधियौ	सुधियः ।
२	सुधीम्	सुधियौ	सुधिय ।
३	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभि. ।
४	सुधिये	सुधीभ्याम्	सुधीभ्य. ।
५	सुधिय.	सुधीभ्याम्	सुधीभ्य. ।
६	सुधिय·	सुधियो·	सुधियाम् ।
७	सुधियि	सुधियो.	सुधीषु ।

सुधि – सुधी !

નપું૦ લિંગમાં સુધિ (હ્રસ્વ) થઇ વારિ જેવા રૂપ થાય.

દા.ત. સુધિ, સુધિની, સુધીનિ ।

તૃતીય વિ૦ એ૦ વ૦ થી સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર વિકલ્પે પુંલ્લિંગ જેવા રૂપ થાય.

દા.ત. સુધિના કે સુધિયા ।

૮.I પ્રથમાન્ત સિવાયની વિભક્તિથી જેનો વિગ્રહ થઇ શકે તેવા સમાસ થયેલા. તથા II પૂર્વપદમાં નામ કે ઉપસર્ગ હોય III ઉત્તરપદ ધાતુ સાધિત નામહોય અને IV તે શબ્દ અસંયુક્ત પર इ, ई કે उ, ऊ કારાન્ત હોય તો.. સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર તે इ,ई કે उ,ऊ નો ક્રમશઃ य्, व् થાય. દા.ત. प्रधी, प्रध्यौ प्रध्य ।

સ્ત્રીલિંગમાં नदीवत् થાય. પ્ર૦ વિ૦ એ૦ વ૦ માં વિસર્ગ થાય દા.ત. प्रधी ।

જો ઉપરોક્ત મુજબ સામાસિક પદ ન હોય અથવા સંયુક્ત પર इ,ई કે उ,ऊ કારાંત શબ્દ હોય તો...इ, ईનો इय्, उ, ऊ નો उव् થાય.

તથા... वर्षाभू, पुनर्भू ને છોડીને भू અંતવાળા શબ્દોમાં પણउव् થાય છે.

દા.ત અસામાસિક પદમાં ➜ नी नियौ, निय ।

સંયુક્ત પર ➜ सुश्री, सुश्रियौ, सुश्रिय ।

वर्षाभू – દેડકો પુંલિંગ

१.	वर्षाभू	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्व
२.	वर्षाभ्वम्	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्व
३.	वर्षाभ्वा	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभि
४.	वर्षाभ्वे	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्य
५.	वर्षाभ्व·	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्य
६.	वर्षाभ्व	वर्षाभ्वो·	वर्षाभ्वाम्
७.	वर्षाभ्वाम्	वर्षाभ्वो	वर्षाभूषु
८.	वर्षाभू !		

९. स्वयभू – પુ૦

स्वयभू.	स्वयभुवौ	स्वयंभुवः ।
स्वयभुव	स्वयभुवौ	स्वयंभुवः ।
स्वयभुवा	स्वयभूभ्याम्	स्वयभूभिः ।
स्वयभुवे	स्वयभूभ्याम्	स्वयभूभ्य ।
स्वयभुव.	स्वयभूभ्याम्	स्वयभूभ्य. ।
स्वयभुव	स्वयभुवो·	स्वयभुवा ।
स्वयभुवि	स्वयभुवोः	स्वयभूषु ।
स्वयभू !		

१०. पपी – સૂર્ય પુંલિંગ.

पपी	पप्यौ	पप्य
पपीम्	पप्यौ	पपीन्
पप्या	पपीभ्याम्	पपीभि·
पप्ये	पपीभ्याम्	पपीभ्य
पप्य	पपीभ्याम्	पपीभ्य.
पप्य	पप्यो	पप्याम्
पप्यि	पप्योः	पपीषु
पपी!		

આ રીતે ययी વગેરે દીર્ઘ ई કારાંતના રૂપ કરવા

૧૧. क्रोष्टु શિયાળ પું૦

१. क्रोष्टा	क्रोष्टारौ	क्रोष्टारः
२. क्रोष्टारम्	क्रोष्टारौ	क्रोष्टून्
३. क्रोष्ट्रा–क्रोष्टुना	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभि·
४. क्रोष्ट्रे–क्रोष्टवे	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभ्य
५. क्रोष्टुः– क्रोष्टोः	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभ्यः
६. क्रोष्टुः– क्रोष्टो·	क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वो·	क्रोष्टूनाम्
७. क्रोष्टरि–क्रोष्टौ	क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वो·	क्रोष्टुषु
क्रोष्टर् – क्रोष्ट्रो !		

તા.ક. સંબોધન દ્વિવચન અને બહુ વચન સર્વત્ર પ્રથમ વિભક્તિ દ્વિવચન અને બહુવચન તુલ્ય હોય છે.

१२ ग्रामणी પું૦ નેતા.

ग्रामणी	ग्रामण्यौ	ग्रामण्य ।
ग्रामण्यम्	ग्रामण्यौ	ग्रामण्यः ।
ग्रामण्या	ग्रामणीभ्या	ग्रामणीभि· ।
ग्रामण्ये	ग्रामणीभ्या	ग्रामणीभ्य· ।
ग्रामण्य·	ग्रामणीभ्या	ग्रामणीभ्यः ।
ग्रामण्य·	ग्रामण्यो·	ग्रामण्याम् ।
ग्रामण्याम्	ग्रामण्योः	ग्रामणीषु ।
ग्रामणी !		

આ પ્રમાણે સેનાની વગેરે ની અંતવાળાના રૂપ કરવા.

ओ કારાંત નામ

૧૩. गो—ગાય ,બળદ (પું૦ સ્ત્રી૦)

गौ	गावौ	गावः ।
गाम्	गावौ	गाः ।
गवा	गोभ्याम्	गोभि· ।
गवे	गोभ्याम्	गोभ्य· ।
गौ·	गोभ्याम्	गोभ्य· ।
गौ·	गवो·	गवाम् ।
गवि	गवो·	गोषु ।
गौ·!		

આ પ્રમાણે द्यो વગેરે તમામ ओ કારાંત નામના રૂપ કરવા.

૧૪. औ કરાંત નામ

ग्लौ – ચંદ્રમા પું૦

ग्लौ·	ग्लावौ	ग्लाव ।
ग्लावम्	ग्लावौ	ग्लाव ।
ग्लावा	ग्लौभ्याम्	ग्लौभि ।
ग्लावे	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्य ।
ग्लावः	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्य ।
ग्लाव·	ग्लावो	ग्लावाम् ।
ग्लावि	ग्लावोः	ग्लौषु ।
ग्लौ· !		

આ રીતે नौ વગેરે औ કારાંન્ત શબ્દના રૂપ કરવા.

१५. ऐ કારાંત નામ		
रै – સંપત્તિ. સ્ત્રી०		
रा.	रायौ	राय. ।
रायम्	रायौ	राय· ।
राया	राभ्याम्	राभि ।
राये	राभ्याम्	राभ्यः ।
राय.	राभ्याम्	राभ्य· ।
राय	रायो.	रायाम् ।
रायि	रायो.	रासु ।
रा !		

આ પ્રમાણે ऐ કારાંત શબ્દના રૂપો કરવા.

१६. अस्थि – હાડકું. નપું.		
अस्थि	अस्थिनी	अस्थींनि
अस्थि	अस्थिनी	अस्थींनि
अस्थ्ना	अस्थिभ्याम्	अस्थिभि.
अस्थ्ने	अस्थिभ्याम्	अस्थिभ्य
अस्थ्न·	अस्थिभ्याम्	अस्थिभ्य
अस्थ्न	अस्थ्नो.	अस्थ्नाम्
अस्थ्नि	अस्थ्नो.	अस्थिषु
अस्थि/अस्थे ।		

આ પ્રમાણે दधि सक्थि વગેરેના રૂપ કરવા.

१७ તૃતીયા એક વચન થી સ્વરાદિ પ્રત્યય પર

- अस्थि ☞ अस्थन्
- सक्थि ☞ सक्थन्
- दधि ☞ दधन्
- अक्षि ☞ अक्षन्

આદેશ થાય છે. અને राजन् પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

१८. अनडुह् – બળદ. પુંલિંગ		
अनड्वान्	अनड्वाहौ	अनड्वाह.
अनड्वाहम्	अनड्वाहौ	अनडुह
अनडुहा	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भिः
अनडुहे	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भ्य.
अनडुह.	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भ्य.
अनडुह.	अनडुहोः	अनडुहाम्
अनडुहि	अनडुहोः	अनडुत्सु
अनड्वन् !		

१९. दिव् દિવસ/સ્વર્ગ. સ્ત્રી०		
द्यौ	दिवौ	दिवः
दिवम्	दिवौ	दिव.
दिवा	द्युभ्याम्	द्युभि
दिवे	द्युभ्याम्	द्युभ्य.
दिवः	द्युभ्याम्	द्युभ्य.
दिवः	दिवोः	दिवाम्
दिवि	दिवो	द्युषु
द्यौ· ।		

Note दिव् નો स् તથા બીજા વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર द्यु આદેશ થાય.

ઉદા. द्यौ·, द्युभ्याम्, द्युभिः ।

२०. अर्यमन् - સૂર્ય. પુ૦

अर्यमा	अर्यमनौ	अर्यमनः	બાકીના રૂપો राजन् જેવા થાય છે
अर्यमनम्	अर्यमनौ	अर्यम्नः	

पूषन्, वृत्रहन् વગેરે ह અંતવાળા શબ્દોમાં પણ આ પ્રમાણે સમજવું.

1 वृत्रहन् માં अ ન લોપાય ત્યારે न નો ण् થાય. દા.ત. वृत्रहन् + इ = वृत्रहणि ।

2 अ લોપાય ત્યારે ह્ નો घ्न થાય. દા.ત. वृत्रहन् + अस् = वृत्रघ्नः ।

૨૧. श्वन्, युवन्, અને मघवन् નો દ્વિ૦ વિ૦ બહુવ૦ થી સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર ક્રમશઃ शुन्, यून्, અને मघोन् આદેશ થાય.

દા.ત. તૃતીયા થી સપ્તમી સુધીના એક વચનના રૂપ.

शुना, शुने शुनः शुनः शुनि

यूना, यूने यूनः यूनः यूनि

मघोना, मघोने मघोनः मघोनः मघोनि

श्वन् - કૂતરો. પું.			२२ पन्थान् - માર્ગ. પું૦		
श्वा	श्वानौ	श्वानः	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
श्वानम्	श्वानौ	शुनः	पन्थानम्	पन्थानौ	पथः
शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः	पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्यः	पथे	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
शुनः	श्वभ्याम्	श्वभ्यः	पथः	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
शुनः	शुनोः	शुनाम्	पथः	पथोः	पथाम्
शुनि	शुनोः	श्वसु	पथि	पथोः	पथिषु
श्वन् !			पन्था !		

मथिन्, ऋभुक्षिन् ના રૂપો પણ पन्थान् પ્રમાણે કરવા પરન્તુ ऋभुक्षिन् માં પ્રથમ પાંચ પ્રત્યયમાં न् ઉમેરાય નહી. દા.ત. ऋभुक्षा ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः

ऋभुक्षाणम् ऋभुक्षाणौ .....

२३. प्राच् ના પહેલા પાંચ રૂપ આ પ્રમાણે.. प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः

प्राञ्चम् प्राञ्चौ ।

આ પ્રમાણે प्रत्यच्, उदच्, अवाच्, सम्यच्, तिर्यच्, વગેરેના રૂપો સમજવા.

બાકીના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર प्रत्यच् → प्रतीच् उदच् → उदीच्
सम्यच् → समीच् तिर्यच → तिरश्च् આદેશ થાય.
દા.ત. દ્વિતીયા વિભક્તિ બહુવચન प्रत्यच् + अस् = प्रतीच ।
આ જ પ્રમાણે उदीच ઇત્યાદિ...

<u>સ્ત્રીલિંગમાં રૂપો.</u>

- प्राच् → प्राची • सम्यच् → समीची. • अवाच् → अवाची
- प्रत्यच् → प्रतीची • तिर्यच् → तिरश्ची • उदच् → उदीची

નદી જેવા રૂપો કરવા.

Note : प्राच् શબ્દ પૂજાર્થક હોય તો બીજા સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર પણ ञ् લાગે
દા.ત. प्राच् + अस् = प्राञ्च् + अस् = प्राञ्च ।

<u>નપું૦ માં રૂપ</u>

प्राक् / प्राग्	प्राची	प्राञ्चि
प्राक् / प्राग्	प्राची	प्राञ्चि

બાકીના રૂપ પું૦ પ્રમાણે. આ જ પ્રમાણે तिर्यच् વગેરેમાં રૂપ કરવા.

२४. पुस् – પુરુષ. પું૦

पुमान्	पुमांसौ	पुमांस
पुमांसम्	पुमांसौ	पुंस
पुंसा	पुम्भ्याम्	पुम्भि
पुंसे	पुम्भ्याम्	पुम्भ्य
पुंस	पुम्भ्याम्	पुम्भ्य
पुंस	पुंसो·	पुंसाम्
पुंसि	पुंसो	पुंसु
पुमन् !		

२५. गिर् વાણી, ભાષા સ્ત્રી૦

गी	गिरौ	गिर·
गिरम्	गिरौ	गिर·
गिरा	गिर्भ्याम्	गिर्भि
गिरे	गिर्भ्याम्	गिर्भ्य
गिर	गिर्भ्याम्	गिर्भ्य
गिर	गिरो	गिराम्
गिरि	गिरो	गिर्षु
गी. ।		

આ પ્રમાણે धुर्, पुर् વગેરે र् અંતવાળા તથા.. आशिष् શબ્દો ના રૂપ કરવા.

२६. आप् પાણી સ્ત્રી૦ આ રૂપો માત્ર બહુવચનમાં થાય છે.
आप अप अद्भि अद्भ्य अद्भ्य· अपाम् अप्सु आप ।

२७ अहन् દિવસ (નપું૦)

अह·	अह्नी/अहनी	अहानि
अह	अह्नी/अहनी	अहानि
अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभि·
अह्ने	अहोभ्याम्	अहोभ्य
अह्न	अहोभ्याम्	अहोभ्य
अह्न	अह्नो	अह्नाम्
अह्नि	अहनि अह्नो.	अहस्सु
अहः ।		

૨૭. दीर्घाहन् (ઉનાળો) પુંલિંગ પહેલા છ રૂપ
दीर्घाहा; दीर्घाहणौ दीर्घाहणः दीर्घाहणम् दीर्घाहणौ दीर्घाह्णः ।
શેષ રૂપો अहन्..જેવા કરવા દા.ત. दीर्घाह्णा ઈત્યાદિ
૨૯. पूर्व, अपर, अवर, दक्षिण, पर, उत्तर, अधर, स्व સર્વનામ તરીકે આવે છે.
દા.ત पूर्वस्मै, अपरस्मिन् ।
પરંતુ... ઉપરોક્ત શબ્દો જ્યારે કાલ, દિશા, સ્થાન કે પુરુષનો સંબંધ બતાવતા હોય, તથા...अन्तर्નો અર્થ અંદરનું (अधोवास) હોય ત્યારે વિકલ્પે સર્વનામ તરીકે આવે છે.
દા.ત. पूर्वे- पूर्वस्मिन् । अपरे – अपरस्मिन् ।

पूर्व ના રૂપો

पूर्व	पूर्वौ	पूर्वा-पूर्वे
पूर्वम्	पूर्वौ	पूर्वान्
पूर्वेण	पूर्वाभ्याम्	पूर्वैः
पूर्वाय – पूर्वस्मै	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्य
पूर्वात् – पूर्वस्मात्	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्य:
पूर्वस्य	पूर्वयो:	पूर्वेषाम् पूर्वानाम्
पूर्वे – पूर्वस्मिन्	पूर्वयो:	पूर्वेषु

આ રીતે अपर વગેરેના રૂપ કરવા.

૩૦. अन्य, अन्यतर, कतर–कतम, यतर–यतम, ततर–ततम, एकतर–एकतम, વગેરે तर–तम અંતવાળા શબ્દો સંખ્યાવાચી સર્વનામ બને.
અને.... ત્યારે નપુંસક પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિ એકવચનમાં અંતે त्, द् આવે. દા.ત. अन्यत् – द् । अन्यतरत् – द् ।
૩૧. चरम, अल्प, कतिपय અને अर्ध શબ્દના પ્ર૦ વિ૦ બ૦ વ૦ માં વિકલ્પે સર્વનામ પ્રમાણે રૂપ થાય છે. દા.ત चरमा- चरमे । अल्पा:- अल्पे ।
૩૨. नेम શબ્દ સર્વનામ છે. પરન્તુ પ્ર૦ વિ૦ બહુવચનમાં વિકલ્પે राम જેવા રૂપ થાય. દા.ત नेमे – नेमा: ।
૩૩. वाह् અંતવાળા નામોમાં દ્વિ૦ વિ૦ બહુવ૦ થી સ્વરાદિ પ્ર૦ પૂર્વે वाह् નો પૂર્વના अ સાથે મળી 'औह्' આદેશ થાય.
દા.ત विश्वौहे, विश्वौहः..... इत्यादि ।

विश्ववाह् ना रूप		
विश्ववाट्–ड्	विश्ववाहौ	विश्ववाह
विश्ववाहम्	विश्ववाहौ	विश्वौह:
विश्वौहा	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भि
विश्वौहे	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भ्य:
विश्वौह	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भ्य:
विश्वौह	विश्वौहो	विश्वौहाम्
विश्वौहि	विश्वौहो.	विश्ववाट्पु
विश्ववाट्–ड् ।		

આ પ્રમાણે वाह् અંતવાળાના રૂપો કરવા.

૩૪. उशनस् – શુક્રાચાર્ય પું૦
આ શબ્દના રૂપ चन्द्रमस् પ્રમાણે થાય.પરન્તુ પ્ર૦ વિ૦ એ૦ ૧૦ માં વિસર્ગ ન લાગે.
દા.ત. उशना ।

૩૫. तुरासाह् + વ્યંજનાદિ પ્રત્યય
= तुरापाट्–ड् + વ્યંજનાદિ પ્રત્યય
દા.ત. तुरापाड्भि ,...भ्य ઇત્યાદિ.

૩૬. जरा, निर्जर + સ્વરાદિ પ્રત્યય
= जरस्, निर्जरस् + સ્વરાદિ પ્રત્યય
← વિકલ્પે
દા.ત. जरा → जरसा/जरया ।

શેષ પ્રત્યય પર जरा ના शाला પ્રમાણે રૂપ થાય
निर्जर ના राम પ્રમાણે રૂપ થાય

૩૭. अर्वन् – ઘોડો પું૦

अर्वा	अर्वन्तौ	अर्वन्त
अर्वन्तम्	अर्वन्तौ	अर्वत
अर्वता	अर्वद्भ्याम्	अर्वद्भि
अर्वते	अर्वद्भ्याम्	अर्वद्भ्य
अर्वत	अर्वद्भ्याम्	अर्वद्भ्य
अर्वत	अर्वतो:	अर्वताम्
अर्वति	अर्वतो	अर्वत्सु
अर्वन् ।		

૩૮. નીચેના શબ્દોમાં પ્રથમ પાંચ પ્રત્યય છોડીને શેષ સ્વરાદિ પ્રત્યય પર વિકલ્પે આદેશ થાય છે.

- सानु (પુ.નપું.) → स्नु । રૂપ પું. માં गुरु જેવા થાય.
  નપું. માં मधु જેવા થાય.

❖ दन्त (પું०) दत् રૂપ मरुत् જેવા થાય.
❖ पृतना (સ્ત્રી०) पृत् રૂપ सरित् જેવા થાય.
❖ पाद (પું०) पद् રૂપ विद् જેવા થાય.
❖ असृज् (નપું०) असन् રૂપ नामन् જેવા થાય.
❖ आस्य (નપું०) आसन् રૂપ नामन् જેવા થાય.
❖ उदक (નપું०) उदन् રૂપ नामन् જેવા થાય.
❖ दोस् (પું०નપું०) दोषन् રૂપ नामन् જેવા થાય.
પુ० રૂપ राजन् જેવા થાય.
❖ शकृत् (નપું०) शकन् રૂપ नामन् જેવા થાય.
❖ निशा (સ્ત્રી०) निश् રૂપ विश् જેવા થાય.
❖ मास (પું०) मास् રૂપ चन्द्रमस् જેવા થાય.
❖ मास (નપું०) मान्स् રૂપ पयस् જેવા થાય.
❖ नासिका (સ્ત્રી०) नस् રૂપ मनस् જેવા થાય.
❖ हृदय (નપું०) हृद् રૂપ विद् જેવા થાય.

૩૯. मास्, मान्स्, શબ્દનો स् વ્યંજન પ્રત્યય પર લોપાય પરન્તુ सु પ્રત્યય પર લોપ ન થાય. मास् → माभ्याम् ।
सु → मा.सु–मास्सु । मान्स् → मान्भ्याम् । मान्सु

સ્વામિત્વ દર્શક પ્રત્યય

(૧) સ્વામિત્વ દર્શક (વાળા) અર્થમાં શબ્દને मत् પ્રત્યય લાગે છે.

દા.ત. धी (બુદ્ધિ) → धीमत् = બુદ્ધિવાળો

પરન્તુ શબ્દનો અંત્ય કે ઉપાંત્ય વર્ણ म् કાર... હોય અથવા શબ્દને અંતે કે ઉપાંત્યે अ કે आ હોય તો मत् ના સ્થાને પ્રાયઃ वत् લાગે છે.

દા.ત. लक्ष्मी → लक्ष्मीवत् । (લક્ષ્મીવાળો)

भास् + वत् = भास्वत् (= કિરણોવાળો) धन + वत् = धनवत् ।

(૨) भूमि શબ્દમાં मत् લાગે. દા.ત. भूमिमत् (= ભૂમિવાળો)

સ્વામિત્વ અર્થમાં अ કારાંત શબ્દને इन् પ્રત્યય પણ લાગે.

અને... ત્યારે અંત્ય अ લોપાય.

ઉદા.ત. धन + इन् = धनिन् ।

शश + इन् = शशिन् । दण्ड + इन् = दण्डिन् ।

माया, मेधा તથા अस् અંતવાળા શબ્દોને આ અર્થમાં विन् પ્રત્યય લાગે છે.

- तपस् + विन् = तपस्विन् – तपस्वी ।
- मनस् + विन् = मनस्विन् – मनस्वी ।
- यशस् + विन् = यशस्विन् – यशस्वी ।
- माया + विन् = मायाविन् – मायावी ।

ના જેવું = સદૃશ અર્થ.

આ અર્થમાં तद् વગેરે સર્વનામને ત્રણ પ્રત્યયો લાગે.

	1 दृश	2 दृश्	3 दृक्ष
• તેવું ➡	तादृश,	तादृश्,	तादृक्ष
• તારા જેવું ➡	त्वादृश	त्वादृश्,	त्वादृक्ष
• કેવું ➡	कीदृश,	कीदृश्,	कीदृक्ष
• મારા જેવુ ➡	मादृश,	मादृश्,	मादृक्ष
• આવું ➡	ईदृश,	ईदृश्,	ईदृक्ष

च्वि પ્રત્યય • अभूततद्भाव

1 જે પહેલા તેવું હતું નહિ તે તેવું અથવા તેના જેવું થયું એવો અર્થ જણાવવા માટે શબ્દને च्वि પ્રત્યય લાગે છે.

2 આમાં શબ્દને ई લાગે. પછી જો શબ્દ કર્મ રૂપ હોય તો कृ અને કર્તા રૂપ હોય તો भू અને ક્યારેક अस् ધાતુના રૂપો લાગે.

ઉદા.ત. (न गङ्गा) अगङ्गा गङ्गा इव भवति = गङ्गीभवति ।

(न स्व) अस्वं स्व करोति–स्वीकरोति ।

ई લાગતા થતા ફેરફાર

૧. અવ્યય સિવાયના अ કારાંત તથા आ કારાંત શબ્દના अ – आ નો લોપ થાય. (તેના સ્થાને દીર્ઘ ई લાગે) ઉદા.ત. धनीभवति । गगीभवति ।

૨. અંત્ય સ્વર इ કે उ હોય તો દીર્ઘ થાય. ई ન લાગે.

ઉદા.ત शुचि ➡ शुचीभवति । पटु ➡ पटूभवति ।

૩. અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ ऋ હોય તો री થાય ई ન લાગે. દા.ત. मातृ → मात्रीकरोति ।
૪. न् કારાંત તથા मनस्, अरुष् चक्षुष्, चेतस्, रहस्, रजस् શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થાય. દા.ત. राजन् → राजीभवति । चेतस् → चेतीभवति ।

અધિકતા અને શ્રેષ્ઠતા દર્શક વિશેષણ

અધિકતા – બે વસ્તુમાંથી એકમાં બીજા કરતા અધિક પણું– વધુપણું બતાવવું હોય તે અર્થમાં तर પ્રત્યય લાગે છે. દા.ત. द्वाभ्या अधिकतर ।

શ્રેષ્ઠતા – તેવા પ્રકારની બધીય વસ્તુમાં તેની શ્રેષ્ઠતા બતાવવી હોય (સર્વાધિકપણું બતાવવું હોય) તો... तम પ્રત્યય પણ લાગે છે.

દા.ત. सर्वेषु अधिकतम· ।

तर અર્થમાં ईयस् અને..तम અર્થમાં इष्ठ પ્રત્યય લાગે છે.

દા.ત. महत् → महीयस् महिष्ठ । लघु → लघीयस् लघिष्ठ ।

આને तर – तमभाव કહેવાય છે.

નિયમ

૧.ईयस्–इष्ठ પ્રત્યય લાગતા પહેલાં શબ્દના અંત્યસ્વરનો અથવા અંત્ય વ્યંજન સહિત ઉપાંત્ય સ્વરનો લોપ થાય છે દા.ત. लघु + ईयस् = लघ् + ईयस् = लघीयस् । लघु + इष्ठ = लघ् + इष्ठ = लघिष्ठ ।
महत् + ईयस् = मह् + ईयस् = महीयस् ।
महत् + इष्ठ = मह् + इष्ठ == महिष्ठ ।

૨. ईयस् – इष्ठ પ્રત્યય ગુણવાચી વિશેષણને લાગે છે. ધાતુ સાધિત વિશેષણને લાગતા નથી. तर–तम પ્રત્યય બધાયને લાગે છે.

દા.ત. पृथु → प्रथीयस्, प्रथिष्ठ। पाचकतर पाचकतम ।

૩. पृथु, मृदु, भृश, कृश, दृढ, परिवृढ શબ્દના ऋ નો र થાય છે.

દા.ત.पृथु → प्रथीयस् – प्रथिष्ठ । मृदु → म्रदीयस् – म्रदिष्ठ ।

૪ स्थूल, दूर, ह्रस्व, क्षिप्र, क्षुद्र માં A. અંત્ય સ્વર સહિત વ્યંજન લોપાય તથા युवन् શબ્દમાં वन् નો લોપ થાય અને....B. લોપ થાય પછી અંત્ય સ્વરનો અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

દા.ત. स्थूल → स्थूल स्थो = स्थवीयस्–स्थविष्ठ ।
दूर → दूर – दो = दवीयस् – दविष्ठ ।

हस्व ➜ हस् = हसीयस् – हसिष्ठ ।

युवन् ➜ यु–यो = यवीयस् –यविष्ठ ।

૫. મૂળ શબ્દોને પ્રત્યય લાગી વિશેષણ બન્યા હોય તો ईयस् – इष्ठ પ્રત્યય લાગતા પહેલા તે પ્રત્યયો લોપાય. દા.ત.बलवत् અહીં वत् લોપાય તેથી.. वल + इयस् = वलीयस् । वल + इष्ठ = वलिष्ठ ।

કેટલાક શબ્દના અનિયમિત રીતે ईयस् – इष्ठ લાગીને બનેલા વિશેષણ

१. प्रशस्य ➜ श्रेयस् श्रेष्ठ । २. अतिक ➜ नेदीयस् – नेदिष्ठ ।

३. वृद्ध ➜ वर्षीयस् वर्षिष्ठ । ज्यायस् ज्येष्ठ ।

४. युवन् ➜ यवीयस् यविष्ठ । कनीयस् कनिष्ठ ।

५. अल्प ➜ कनीयस् कनिष्ठ । अल्पीयस् – अल्पिष्ठ ।

६. वाढ ➜ साधीयस् – साधिष्ठ । ७. प्रिय ➜ प्रेयस्–प्रेष्ठ ।

८. स्थिर ➜ स्थेयस् – स्थेष्ठ । ९ स्फिर ➜ स्फेयस्–स्फेष्ठ ।

१० गुरु ➜ गरीयस् गरिष्ठ । ११ उरु ➜ वरीयस् वरिष्ठ ।

१२ बहुल ➜ बहीयस् बहिष्ठ । १३. बहु ➜ भूयस् भूयिष्ठ ।

१४ दीर्घ ➜ द्राघीयस् द्राघिष्ठ ।

પુંલિંગ / નપુંસક લિંગ રૂપ

- इयस् અંતવાળાના રૂપ श्रेयस् શબ્દ જેવા થાય.
- इष्ठ અંતવાળાના પું. રૂપ देव અને નપું. રૂપ वन પ્રમાણે છે.

સ્ત્રી લિંગ રૂપ

- इयस् ने દીર્ઘ ई લાગી नदी જેવા રૂપ થાય. દા.ત. श्रेयसी ।
- इष्ठ ने आ લાગી माला જેવા રૂપ થાય. દા.ત. श्रेष्ठा

तर–तम પ્રત્યય

(तर) ➜ અધિકતા દર્શક પ્રત્યય. (तम) ➜ શ્રેષ્ઠતા દર્શક પ્રત્યય.

આ બન્ને પ્રત્યયો વિશેષણને, ક્રિયાપદના રૂપને., તથા કેટલાક અવ્યયને લાગે.

- लघुतर – लघुतम । • पाचकतर तम । • उच्चैस्तर– उच्चैस्तम ।

★ ધાતુમાં તથા કેટલાક અવ્યયોમાં અધિકતા–શ્રેષ્ઠતા બતાવવા માટે કેટલીક વાર तर–तम પ્રત્યયના સ્થાને तराम्–तमाम् પ્રત્યય લાગે છે.

દા.ત.• पचतितराम् – पचतितमाम् • उच्चैस्तराम् – तमाम्

★ तर–तम અંતવાળા નામને સ્ત્રી૦માં आ પ્રત્યય લાગી माला જેવા રૂપ કરવા.

પ્રેરક રૂપના નિયમ

*દરેક ધાતુના પ્રેરક રૂપ થઇ શકે છે.

*પ્રેરક ધાતુના=બીજા પાસે (જડ કે ચેતન) ક્રિયા કરાવવી કે તે ક્રિયામાં બીજાને પ્રેરણા કરવી આવું જણાવવા થતોપ્રયોગ પ્રેરક કહેવાય છે.

દા.ત. 'મેં ખાધું' આ વાક્યમાં બોલનાર વ્યક્તિ સ્વયં ખાનાર છે. તેથી અહી પ્રેરકભેદ નથી. પરન્તુ.. 'મને ખવડાવ્યું' અહી તેને ખાવાની ક્રિયા કરવામાં બીજા તરફથી પ્રેરણા મળે છે. માટે પ્રેરક કહેવાય.

गम् ➡ એટલે જવું. गमय ➡ એટલે મોકલવું.

करोति = તે કરે છે. कारयति = તે કરાવે છે.

૧. સામાન્ય વાક્ય નો કર્તા સામાન્યકર્તા કે પ્રયોજ્ય કર્તા કહેવાય. અને તે જ ક્રિયામાં જે પ્રેરક બને તે પ્રયોજક કર્તા કહેવાય છે.

દા.ત. राम· गच्छति = રામ જાય છે. અહી राम કર્તા છે.

दशरथ राम गमयति = દશરથ રામને મોકલે છે. અહી દશરથ પ્રેરક છે.राम પ્રયોજ્યકર્તા છે.

૨. પ્રેરક બનાવવા માટે ધાતુ પર દસમા ગણની જેમ ગુણ–વૃદ્ધિના નિયમ તથા अय લાગે. દશમા ગણના ધાતુનું મૂળ રૂપ જ પ્રેરક રૂપ બને છે. આ પ્રેરક રૂપો ઉભયપદી છે.

દા.ત गण् ➡ गणयति – गणयते ।

૩. ધાતુના અંત્ય ए ऐ ओ औ નોआ થાય છે. દા.ત. घे ➡ घाययति ।

૪.• अम् ➡ જવું • कम् ➡ ચાહવું

• चम् ➡ ખાવું • यम् ➡ દમન કરવું

આ સિવાયના अम् અંતવાળા અને..નીચેના ધાતુમાં વૃદ્ધિ ન થાય.

अक्, स्तक्, चक्, कख्, कग्, अग्, हग्, लग्, रग्, सग्, स्तग्, क्षञ्ज्, रञ्ज्, घट्, वट्, भट्, नट् गड्, लड्, हेड्, फण्, कण्, रण्, शण्, श्रण्, क्वथ्, क्रथ्, प्रथ् व्यथ्, श्रथ्, क्रन्द्, क्लन्द्, छन्द्, मद्, स्खद्, म्रद्, चन्, जन्, ध्वन्, वन्, स्वन्, लग्, ज्वर्, त्वर्, ज्वल् ह्वल्, हल्, चल्, दक्ष्, कस्, प्रस् स्मृ, दृ नृ, श्रा, ज्ञा (હણવું) વગેરે. દા.ત. अक् ➡ अकयति । रञ्ज् ➡ रञ्जयति ।

અપવાદ અનુપસર્ગ वम्, नम् वन् ज्वल्, ह्ल्, ह्ल्, ધાતુમાં વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય. ઉપર્સગ હોય તો ન થાય. દા.ત. नम् नमयति – नामयति ।
प्र + नम् ➡ प्रणमयति ।

૫ I . पा (૧ ગણ પીવું) पा (૨ ગણ રક્ષણ કરવું) આ બે ધાતુ સિવાયના आ કારાંત ધાતુ, તથા II चे (હલાવવું) व्ये, हे, गो, छो सो સિવાયના ए ऐ औ કારાંત ધાતુ, III તથા ऋ, ह्री, री, व्ली ધાતુમાં अय ના બદલે पय લાગે.દા.ત. • दा, दे, दो ➡ दापयति । धे ➡ धापयति । गै गापयति। ऋ (૯ ગણ જવું. । ૪ ગણ વહેવું) अर्पयति री ➡ रेपयति ।
પરન્તુ शो ➡ शाययति । हे ➡ हाययति ।

૬. मि, मी, दी, जि, क्री ધાતુમાં અંત્ય સ્વરનો आ થાય. પછી पय લાગે છે. દા.ત मि (ફેંકવું) मी નાશ કરવો ➡ मापयति ।
जि ➡ जापयति । क्री ➡ क्रापयति ।

૭. क्षै, श्रा, श्रै, ज्ञा ધાતુમાં સ્વર હ્રસ્વ થાય. તેમજ અનુપસર્ગ स्ना ग्लै ધાતુમાં વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે. ઉપસર્ગ હોય ત્યારે દીર્ઘ જ રહે.
દા.ત. क्षै ➡ क्षपयति । श्रै ➡ श्रपयति । ज्ञा ➡ ज्ञपयति
(ज्ञा જાણવું હોય તો ज्ञापयति થાય) स्ना ➡ स्नपयति स्नापयति
ग्लै ➡ ग्लपयति ग्लापयति ઉપસર્ગ હોય ત્યારે– उपस्नापयति प्रग्लापयति

૮. जभ्, रध्, रभ्, लभ् ધાતુમાં અનુનાસિક ઉમેરાય.
દા.ત. जभ् ➡ जम्भयति । रध् ➡ रन्धयति ।

૯. गुप् વગેરે પાંચ ધાતુના પ્રેરક રૂપ બે પ્રકારે થાય. 1 મૂળધાતુ પર अय લગાવીને. દા.ત. गुप् + अय + ति = गोपयति । 2 आय ઉમેરી ઉપર अय લગાવીને દા.ત. गुप्–आय + अय + ति = गोपाययति ।

૧૦. दीधी, वेवी, दरिद्रा ધાતુનો અંત્ય સ્વર લોપાય અને अय લાગે.
દા.ત. दीधी दीधयति । वेवी वेवयति । दरिद्रा दरिद्रयति ।

૧૧ નીચેના ધાતુઓના રૂપના આદેશ

ધાતુ	અર્થ	રૂપ	ધાતુ	અર્થ	રૂપ
इ	જવુ.	गमयति ।	अधि + इ	સ્મરણકરવુ	अधिगमयति ।
अधि+इ	ભણવું.	अध्यापयति।	प्रति + इ	પ્રતીતિકરવી	प्रत्याययति ।

ધાતુ	અર્થ	રૂપ	ધાતુ	અર્થ	રૂપ
क्नु-	અવાજ કરવો.	क्नोपयति	रुह्	ઉગવું	रोहयति-रोपयति
क्ष्माय्	ધ્રુજવું	क्ष्मापयति	ला	લાલન કરવું	लालयति ।
गूह्	છુપાવવું	गूहयति	ली	લય થવો.	लीनयति-लापयति
जागृ	જાગવું	जागरयति	वि+ली	વિલય થવો	विलापयति
दुष्	પાપ કરવું	दूषयति	वी	જવું	वापयति-वाययति ।
दुष्	દોષિત કરવું	दूषयति- दोषयति	वे	કંપવું	वाययति ।
			वा	વીઝવું	वापयति-वाजयति
धू	ધ્રુજવું	धूनयति	वि+स्मि	હસવું	विस्माययति ।
प्री	ખુશ કરવુ	प्रीणयति	वि+स्मि	આશ્ચર્ય પામવુ	विस्मापयति ।
भी	ભય પામવો	भाययति, भापयति भीषयति	शद्	નાશ પામવું	शातयति ।
			शद्	જવું	शादयति ।
मृज्	સાફ કરવું	मार्जयति	सिध्	તૈયાર કરવું	साधयति ।
रञ्ज्	શિકાર કરવો	रञ्जयति- रजयति	सिध्	પૂર્ણ કરવું	सेधयति ।
			स्फाय्	સોજો આવવો	स्फावयति ।
चि	ભેગું કરવું	चाययति- चापयति	स्फुर्	ધ્રુજવું ચમકવું	स्फोरयति- स्फारयति
भ्रस्ज्	તળવું	भ्रज्जयति भर्जयति	हन्	હણવું	घातयति ।

૧૨ પ્રેરક કર્મણિ

1 ચાર કાળ માં अय લોપાય. દા.ત. वुध् ☞ वोध्यते ।

2 બંને ભવિષ્યકાળ/ સંકેતાર્થમાં વિકલ્પે अय લોપાય.

દા.ત. वुध् ☞ बोधिता वोधयिता । वोधिष्यते-वोधयिष्यते ।

अवोधिष्यत-अवोधयिष्यत ।

૩ પરોક્ષકાળમાં आम् યુક્ત પરોક્ષ કર્મણિ થાય દા.ત. वोधयाचक्रे ।

4 અદ્યતન પાંચમા પ્રકારમાં વિકલ્પે अय લોપાય. દા.ત. अवोधि-अवोधायि

૧૩. પ્રેરક કૃદન્ત

કૃદન્ત માટે દશમા ગણની જેમ નિયમો સમજવા.

વિશેષ – ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરવાળા સોપસર્ગ ધાતુને સંબંધક ભૂતકૃદન્તમાં य પ્રત્યય લાગતા પહેલાં अय ના अ નો લોપ થાય.

દા.ત. प्रणमय + य = प्रणमय्य ।

પ્રયોજ્યકર્તાને વિભક્તિવિધાન

૧) સામાન્ય રીતે તૃતીયા વિભક્તિ લાગે. **દા.ત.** विरागी ससार त्यजति = गुरुः विरागिणा ससार त्याजयति ।

અપવાદ

નીચેના પ્રયોગોમાં પ્રયોજ્યકર્તાને દ્વિ. વિભ. આવે છે.

1 ગત્યર્થક ધાતુઓ ☞ मुनि· ग्राम गच्छति = श्रावकः मुनि ग्राम गमयति।

2 બોધાર્થક ધાતુઓ– शिष्य शास्त्र वोधते = गुरु· शिष्य शास्त्र वोधयति।

3 આહારાર્થક ધાતુઓ– वालोऽन्न भुङ्क्ते = माता बाल अन्न भोजयति ।

4 શબ્દકર્મક ધાતુઓ– क्षुल्लकः व्याकरण पठति = गुरु. क्षुल्लक व्याकरण पाठयति ।

5 અકર્મક ધાતુઓ– सैनिका· शेरते = सेनापति· सैनिकान् शाययति ।

* અપવાદમાં અપવાદ

૧. नी, वह्, खाद्, क्रन्द्, शव्दाय આટલા ધાતુના યોગમાં પ્રયોજ્યકર્તાને તૃતીયા વિભક્તિ આવે. **દા.ત.** किकरः भार वहति= किकरेण भार वाहयति।

૨.दृश् ધાતુના પ્રયોજ્યકર્તાને દ્વિ. વિભ. લાગે. **દા.ત.** वाल· जिन पश्यति । = जननी वाल जिन दर्शयति ।

3 हृ कृ ધાતુના પ્રયોજ્યકર્તાને દ્વિ. /તૃ. વિભક્તિ લાગે.

દા.ત. = चौरो धन हरति = नायक. चौर चौरेण वा धन हारयति ।

श्रावकः सामायिक करोति = गुरु·श्रावक श्रावकेण वा सामायिक कारयति

૪. સકર્મક ધાતુના કર્મની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે દ્વિ./તૃ. વિભ. લાગે

દા.ત. रमेश करोति

= दिनेश· रमेश / रमेशेन कारयति ।

ઈચ્છા દર્શક (સનન્ત)

ઈચ્છાદર્શક રૂપનો અર્થ ક્રિયા કરવાની ઈચ્છા અથવા ક્રિયા કરવાની તૈયારી.
દા.ત. गम् ➜ जिगमिष् (ઈચ્છાદર્શક રૂપ) તેનો અર્થ જવાની ઈચ્છા અથવા જવાની તૈયારી• मृ मुमूर्षु = મરવાની તૈયારીવાળોઅથવા મરવાની અણી પર હોનાર.

અપવાદ ➜

o કેટલાક રૂપો ઈચ્છાદર્શકના ન હોવા છતાં તેવા લાગતા હોય છે.
૧. તેવા રૂપોનો અર્થ ઈચ્છાનો નહિં પરન્તુ સાદો અર્થ કરવો.
૨. તેવા રૂપોને ઈચ્છાદર્શક બનાવવા દ્વિરુક્તિ કર્યા વિના ફરીથી ઈચ્છાદર્શક स् પ્રત્યય લાગે. **દા.ત.** जुगुप्स् (ધૃણા કરવી)जुगुप्स् + इ + ष् + ति = जुगुप्सिषति । જુગુપ્સા કરવા ઈચ્છે છે.

ઈચ્છાદર્શક બનાવવાના નિયમ

૧) ધાતુમાં આદ્યવ્યંજનની દ્વિરુક્તિ થાય. गम् गगम् ।
પછી ત્રીજા ગણની જેમ દ્વિરુક્તિના નિયમો લાગે.
૨) 1 સેટ્ ધાતુને इ લાગ્યા પછી स् લાગે
2 અનિટ્માં इ ન લાગે તેથી સીધો स् લાગે.
3 ગણકાર્ય કાળોમાં स (अ સ્વર સહિતનો) લાગે.જિगमिषति
3). સંધિના નિયમાનુસાર स् નો ष् થાય. તે વખતે ધાતુના स् નો ष् ન થાય. **દા.ત.** सू ➜ सुसूस् = सुसूष् ।
૪). આત્મનેપદી ધાતુના રૂપો આત્મનેપદમાં થાય. **દા.ત.** मन् ➜ मिमसते ।
૫) ચાર કાળમાં ધાતુના રૂપો છઠ્ઠા ગણ મુજબ કરવા

દસ કાળમાં રૂપો

गम् ➜ 1 जिगमिषति 2 अजिगमिषत् 3 जिगमिषतु 4 जिगमिषेत्
5 जिगमिषिता 6 जिगमिषिष्यति 7 जिगमिषाचकार 8 जिगमिष्यात् ।
9 अजिगमिषिष्यत् 10 अजिगमिषिषत् ।

સેટ્ નો इ લાગવાના નિયમ

1. ग्रह, गूह, હ્રસ્વ ऋ તથા लृ કારાંત અને उ–ऊ કારાંત ધાતુને इ ન લાગે.
દા.ત. ग्रह् ➜ जिघृक्षति । भू ➜ बुभूषति ।

અપવાદ ऋ (૧ પરસ્મૈ. જવું) दृ (૬ આ. આદર કરવો)
धृ (૬ આ. ધારણ કરવું) पू (૧ આ.પવિત્ર કરવું) આટલા ધાતુને इ લાગે છે.

દા.ત. ऋ → अरिरिषति । दृ → दिदरिषते ।

धृ → दिधरिषते । पू → पिपविषते ।

૨.स्मि, अञ्ज, प्रच्छ, अश् ધાતુને નિત્ય इ લાગે

દા.ત. अञ्ज् → अञ्जिजिषते । स्मि → सिस्मयिषते ।

૩. क्लृप्, वृत्, वृध्, शृध्, स्यन्द् આટલા ધાતુને પરસ્મૈપદમાં इ ન લાગે.

દા.ત. क्लृप् → चिक्लृप्सति । वृत् → विवृत्सति – विवर्त्तिषते ।

૪. क्लृप् અને स्यन्द् ધાતુને આત્મનેપદમાં વિકલ્પે इ લાગે છે.

દા.ત. क्लृप् → चिकल्पिषते – चिक्लृप्सते ।

स्यन्द् → सिस्यन्दिषते – सिस्यन्त्सते ।

૫. દીર્ઘ ॠ કારાંત ધાતુ, इव् અંતવાળા ધાતુ તથા दरिद्रा, श्रि, ऊर्णु, यु, भृ, वृ, स्वृ, ऋध्, दम्भ्, भ्रस्ज्, ज्ञप्, तन्, पत्, कृत्, चृत्, छृत्, तृद् અને नृत् ધાતુમાં વિકલ્પે इ લાગે **દા.ત.** दिव् → दुद्यूषति–दिदेविषति ।

दरिद्रा→ दिदरिद्रासति – दिदरिद्रिषति । श्रि → शिश्रीषति – शिश्रयिषति ।

અપવાદ जॄ, पॄ વગેરે દીર્ઘ ॠ કારાંતમાં વિકલ્પે દીર્ઘ ई લાગે છે.

દા.ત. जॄ → जिजरीषति । ई લાગી

जिजरिषति । इ લાગી

जिजीर्षति । इ લાગી નહી

2 कॄ (વેરવુ) गॄ (ગળવું) આ બે ધાતુમાં इ લાગે.

દા.ત. कॄ → चिकरिषति । गॄ → जिगरिषति ।

गॄ (લગાણ) → • जिगरिषति । • जिगरीषति । • जिगीर्षति ।

આમ ત્રણ રૂપ થાય છે.

૬ क्रम्, गम्, स्वृ, ધાતુને પરસ્મૈપદમાં इ લાગે પરન્તુ આત્મનેપદમાં ન લાગે.

દા.ત. गम् → जिगमिषति – सजिगसते ।

क्रम् → चिक्रमिषति – चिक्रंसते । स्वृ → सिस्वरिषति – सुस्वूर्षति ।

ગુણ કરવા અંગેના નિયમ

સામાન્યથી ગુણના નિયમ લાગે. • इ + स् પ્રત્યય વિકારક છે. દા.ત.
वृत् → विवर्तिषति विवृत्सति ।दिव् → दिदेविषति । दुद्यूषति ।
એકલો પ્રત્યય અવિકારક છે.

દા.ત. नी → निनी + स् + अ + ति = निनीषति ।

૧.य्, व् સિવાયના વ્યંજનાંત વ્યંજનાદિ ધાતુમાં ઉપાંત્યે રહેલ હ્રસ્વ इ- उ નો इ + ष् લાગે ત્યારે વિકલ્પે ગુણ થાય છે.

દા.ત. द्युत् → दिद्युतिषते – दिद्योतिषते ।

क्लिद् → चिक्लिदिषति, चिक्लेदिषति, चिक्लित्सति ।

૨.रुद् विद्, मुष् ધાતુમાં ગુણ ન થાય. દા.ત. विद् → विविदिषति ।

मुष् → मुमुषिषति ।

સામાન્ય નિયમ

૧ ग्रह्, प्रच्छ्, स्वप्, ધાતુમાં સંપ્રસારણ થાય છે.

દા.ત. ग्रह् → जिघृक्षति । प्रच्छ् → पिपृच्छिषति । स्वप्→ सुषुप्सति ।

રૈ: इ નો गम् થાય. અભ્યાસના સ્વર પછીના ज् નો ग् ह् નો घ् થાય (हन् – घन्) चि નો चि કેकि થાય છે.

૩. ધાતુના અંત્ય હ્રસ્વ इ – उ લંબાય છે अधि + इ ના આદેશ अधि + गम् નો તેમજ हन् નો સ્વર લંબાય છે. દા.ત. द्रु→ दुद्रुषति ।

अधि + इ अधिजिगासते। – जिघासति । અંત્ય હ્રસ્વ /દીર્ઘ ऋ – ॠ નો ईर् થાય છે. દા.ત.कृ → चिकीर्षति मृ → मुमूर्षति तृ → तितीर्षति ।

૪. मि, मी, मा, दा, धा (તેવા અંગવાળા પણ)शक्, पत्, पद्, ધાતુમાં A. ધાતુના સ્વરનો इ થાય. B દ્વિરુક્તિ ન થાય C.સ્વરાંત ધાતુને स् ને બદલે त्स् લાગે દા.ત. दा → दित्सति । रभ् → रिप्सति ।

૪. A. **અનિયમિત રૂપ** प्रति + इ → प्रतीषिषति ।

तन् → तितासति, तितसति, तितनिषति ।

दम्भ् → धिप्सति, धीप्सति, दिदम्भिषति ।

ज्ञाप् → ज्ञीप्सती, जीज्ञपयिषति । आप् → ईप्सति ।

पू → पिपविषते । ऋ → अरिरिषति । यु → यियविषति ।

૫. પ્રેરક અને દસમાં ગણના અંગ ઉપરથી ઈચ્છાદર્શક રૂપ થાય.

દા.ત. चुर् → चुचोरयिषति । बुध् → बुबोधयिषति ।

નોંધ :- અદ્યતન ત્રીજા પ્રકારનો નિયમ છઠ્ઠો લાગે.

દા.ત. भू → भावय - बिभावयिषति ।

૬. ज्ञा, श्रु, स्मृ, दृश्, ધાતુના રૂપો આત્મનેપદમાં થાય.

દા.ત. ज्ञा → जिज्ञासते ।

૭. ઈચ્છાદર્શક અંગને उ (હ્રસ્વ) લગાડવાથી ઈચ્છાદર્શક નામ બને છે.

દા.ત. चिकीर्षु: कटम् ।

૮. ઈચ્છાદર્શક અંગને आ લગાડવાથી ભાવવાચક નામ બને છે.

દા.ત. चिकीर्षा = કરવાની ઈચ્છા.

यङ् પ્રત્યય

નવગણના કોઈપણ વ્યંજનાદિ એકસ્વરી ધાતુના પુનરાવર્તનના અર્થમાં કે આધિક્યના અર્થમાં આ પ્રકાર ના રૂપો થાય.

अट् (જવું) अश् (ખાવું) ऋ (જવું) ऊर्णु (ઢાંકવું)

અને.. सूचि सूत्रि मूत्रि ધાતુઓમાં પણ....આ પ્રકારના રૂપો થાય છે.

દા.ત. अट् = अटाटयते ।

બધાય રૂપો આત્મનેપદમાં થાય.

આત્મનેપદી यङन्त

૧. ધાતુમાં કર્મણિ પ્રયોગની જેમ બધા ફેરફાર થાય પછી પ્રત્યય લાગે.

દા.ત. दा → दीय । नी → नीय । स्मृ → स्मर्य पृ → पूर्य ।

2 घ्रा - ध्मा ધાતુના आ નો ई થાય. અને હ્રસ્વ ऋ નો री થાય

દા.ત. घ्रा → घ्रीय ध्मा → ध्मीय कृ → क्रीय

૩. કર્મણિ મુજબ સંપ્રસારણ થાય છે અને शास् નુ शिष्, प्याय् નું पी થાય છે. તથા ઉપાંત્ય इ, उ ऋ, लृ વાળા र्, व् કારાંત ધાતુઓનો સ્વર દીર્ઘ થાય.

૪. સામાન્ય નિયમ મુજબ દ્વિરુક્તિ થાય. સ્વરાદિમાં પછીના વ્યંજનની દ્વિરુક્તિ થાય. દ્વિરુક્તિના इ, उ નો ગુણ થાય અને. अ નો आ થાય.

पुन पुन: भवति અથવા अतिशयेन भवति = बोभूयते ।

पुन: पुनः पचति = पापच्यते । ऋ ➡ अरार्यते । कृ ➡ चेक्रीयते ।
व्यच् ➡ विच्य, विविच्य–वेविच्यते ।

५. अम्, अन् અંતવાળા ધાતુમાં દ્વિરુક્તિના अ પછી न् લાગે છે. અને अ નો आ થતો નથી.

દા.ત. यम् ➡ यम्य, ययम्य, ययम्यते । जन् ➡ जजन्यते–जञ्जन्यते ।

૬. चर्, फल्, जप्, जभ्, दह्, दश्, भञ्ज्, पश्, ધાતુમાં પણ નિયમ (૫) લાગે. चर् ➡ चचूर्यते – चञ्चूर्यते । जप् ➡ जजप्यते / जञ्जप्यते

૭. वञ्च्, स्रस्, ध्वस्, भ्रस्, कस्, पत्, पद्, स्कन्द् ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ પછી नी લાગે છે. અને अ નો आ ન થાય.

દા.ત. वञ्च् ➡ वनीवच्यते पत् ➡ पनीपत्यते

૮. ઉપાંત્યે ऋ , लृ (મૂળધાતુ કે સંપ્રસારણથી) વાળા ધાતુઓમાં દ્વિરુક્તિ પછી री લાગે છે. अ નો आ થતો નથી

દા.ત. ग्रह् ➡ जरीगृह्यते । वृत् ➡ ववृत्य, वरीवृत्यते ।

૯. આ પ્રત્યય પર રૂપો ચોથો ગણ આત્મનેપદ પ્રમાણે થાય છે.

દા.ત. बुध् ➡ बोबुध्यते, अबोबुध्यत, बोबुध्यताम्, बोबुध्येत, बोबुधाचक्रे, अबोबुधिष्ट, बोबुधिता, बोबुधिष्यते, अबोबुधिष्यत, बोबुधिषीष्ट ।

यङ्लुवन्त (પરસ્મૈ)

ઘણી વારય પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. સામાન્ય નિયમ મુજબ દ્વિરુક્તિ થાય છે. દ્વિરુક્ત इ, उ નો ગુણ અને अ નો आ થાય છે. **દા.ત.** दा ➡ दादा ।
भू ➡ बोभू નિયમ (૫) (૭) અહી લાગે.

વિશેષ નિયમ- ૧ ઉપાંત્યે હ્રસ્વ ऋ કારાંત ધાતુમાં દ્વિરુક્ત अ પછી र्, रि, કે री લાગે. **દા.ત.**वृत् ➡ वर्वत्, वरिवृत् वरीवृत् ।

૨ ઉપાંત્યે હ્રસ્વ लृ કારાંત ધાતુમાં દ્વિરુક્ત अ પછી ल् लि કે ली લાગે છે.
દા.ત. क्लृप् ➡ चल्क्लृप्, चलिक्लृप्, चलीक्लृप् ।

૩ આના રૂપ ત્રીજો ગણ પરસ્મૈપદ પ્રમાણે .

भू ➡ बोभोति–बोभवीति । अबोभोत् । अबोभवीत । बोभोतु–बोभवीतु । बोभूयात् । बोभविता । बोभविष्यति । अबोभविष्यत् । बोभूयात् । बोभाव / बोभवाञ्चकार । अबोभावीत् / अबोभवीत् अबोभोत् / अबोभूत्।

(સમાસ પ્રકરણ)

સમાસ લક્ષણ → બે કે તેથી વધારે પદોને જોડી એકપદ બનાવવું તે સમાસ

<u>સમાસ ના ઉપયોગી મુદ્દાઓ</u> (સમાસ સુબોધિકામાંથી લીધેલા)

*સમાસમાં વપરાયેલ છેલ્લા નામ સિવાયનું નામ જો સ્વરાંત હોય તો મૂળ શબ્દ કાયમ રહે છે. જેમકે हरिगोविन्दौ । અને જો વ્યંજનાંત હોય તો भ्याम् પ્રત્યય પૂર્વે જે અંગ હોય એ અંગ લેવાય છે. દા.ત. विद्वज्जन ।

<u>અપવાદ</u> - કર્મધારય અને બહુવ્રીહિ સમાસનું પ્રથમ પદ જો महत् હોય તો તેનું महा થાય છે. દા.ત.महापुरुष.। અને જો પ્રથમ પદ સર્વનામ હોય તો મૂળ શબ્દ આવે છે.દા.ત.तस्य पुस्तक = तत्पुस्तकम् ।अस्माक गृह = अस्मद्गृहम् । પરન્તુ....अस्मद् અને युष्मद् પૂર્વપદ તરીકે એક વચનમાં હોય તો ક્રમશ मत् અને त्वत् થાય. જેમકે मम पिता = मत्पिता ।तव माता = त्वन्माता ।

* સમાસના અર્થ પ્રમાણે દરેક પદોને વિભક્તિ લગાડી છૂટાં પાડવા અથવા અર્થ અનુસાર જરૂર પ્રમાણે શબ્દો ઉમેરીને પણ છૂટા પાડવા તે સમાસનો વિગ્રહ કહેવાય છે. દા.ત. राजपुरुष = राज्ञ पुरुष ।

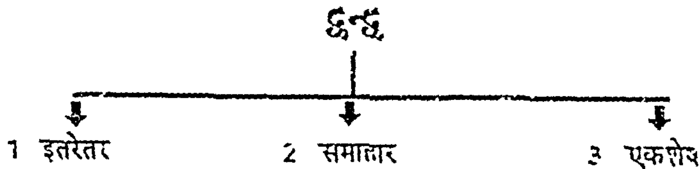
દ્વન્દ્વાદિ સમાસ લક્ષણ કારિકા चकारवहुलो द्वन्द्व, स चासौ कर्मधारय ।
यस्य येषा वहुव्रीहिः शेषस्तत्पुरुष स्मृत ॥

સમાસ પ્રકાર

(૧) દ્વન્દ્વ (૨) તત્પુરુષ (૩) બહુવ્રીહિ (૪) અવ્યયીભાવ (૫) સુપ્સુપ

(૧) દ્વન્દ્વ સમાસ લક્ષણ

જ્યારે બે અથવા તેથી વધારે પદો च (= અને) થી યુક્ત હોય ત્યારે च નો લોપ કરી તે પદોને જોડવા તે દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય છે.

1 इतरेतर-જે સમાસના તમામ પદ મુખ્ય હોય તે.

૧) આ સમાસમાં બે વસ્તુનો સમુચ્ચય હોય તો દ્વિવચન અને તેથી વધારે વસ્તુઓનો હોય તો બહુવચન થાય. અને સમસ્ત સમાસનું લિંગ અંતિમ શબ્દ

પ્રમાણે આવે દા.ત. रामश्च भरतश्च = रामभरतौ ।
जनकश्च पुत्रौ च = जनकपुत्राः । रामश्च लक्ष्मणश्च भरतश्च
= रामलक्ष्मणभरताः । सर्पश्च कुक्कुटश्च मयूरी च=सर्पकुक्कुटमयूर्यः इमाः ।

<u>અપવાદ</u> 1 अश्वश्च वडवा च अश्ववडवौ અહી અંતિમ વડવા શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છતાં સમસ્ત સમાસનું લિંગ પું. થાય છે.

2 अहश्च रात्रिश्च = अहोरात्रः અહી રાત્રિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છતાં અંતે પું. એક વચનનો પ્રયોગ થાય છે.

૨) પરસ્પર યોનિનો સંબંધ ધરાવનાર અથવા..
વિદ્યાનો સંબંધ ધરાવનાર ऋ કારાંત નામ અંતે હોય તો છેલ્લા શબ્દની પૂર્વના શબ્દના ऋ નો आ થાય છે . દા.ત. होता च पोता च नेष्टा च = होतृपोतानेष्टारः । माता च पिता च = मातापितरौ ।
સમાસમાં જો पुत्र શબ્દ હોય તો પણ આ નિયમ લાગે.
દા.ત. पिता च पुत्रश्च = पितापुत्रौ

<u>દેવતા દ્વન્દ્વસમાસ</u> – વેદમાં પ્રસિદ્ધ દેવતા વાચક શબ્દ વપરાયેલા હોય ત્યારે આ સમાસ થાય છે.

A वायु સિવાયના પ્રસિદ્ધ સાહચર્ય સંબંધ ધરાવનાર દેવોના દ્વન્દ્વસમાસ કરતાં પહેલા પૂર્વવર્તી શબ્દનાઅંત્ય સ્વરનો आ કરવો.

દા.ત. सूर्यश्च चन्द्रमाश्च = सूर्याचन्द्रमसौ ।अग्निश्च मरुच्च =अग्नामरुतौ ।
પરન્તુ अग्निश्च वायुश्च = अग्नीवायू કે वाय्वग्नी ।

નોટ :- अग्नि શબ્દ પછી सोम કે वरुण શબ્દ આવે તો अग्नि નો इ દીર્ઘ થાય.
अग्निश्च सोमश्च = अग्नीसोमौ । वरुणश्च = अग्नीवरुणौ ।

<u>સમાહાર દ્વન્દ્વ</u> – આ સમાસ, સમાસમાં આવેલા પદોના વાક્યોના સમુદાયને પ્રધાન કરે છે. (૧) સમાસના વિગ્રહમાં અનેક પદ હોવા છતાંસમાસ થયા પછી રૂપ નપુંસક એકવચનમાં જ આવે દા.ત. आहारश्च निद्रा च भय च = आहारनिद्राभयम् ।

નોટ :- સમૂહ અર્થ જાણવા માટે વિગ્રહમાં સમાસમાં આવેલ પદની સંખ્યા પ્રમાણે एतद् સર્વ નામના પછી વિભક્તિના રૂપને સમાહાર શબ્દ સાથે જોડવામાં આવે છે. દા.ત.आहारश्च निद्रा च भय च (एतेषां समाहारः)

= आहारनिद्राभयम् ।

२) સમાસમાં દ્વન્દ્વ નીચેના સ્થાનોમાં થાય.

૧. શરીરના અંગ ➡ हस्तौ च पादो च (एतेषा समाहार·) = हस्तपादम् ।

૨. જન્મજાત નૈસર્ગિક વૈરી પ્રાણી ➡ सर्पनकुलम् ।

3. વાજીત્રના સાધન ➡ वेणुश्च मृदङ्ग च = वेणुमृदङ्गम्

૪. ગુણ સિવાયના જડપદાર્થ ➡ शाकश्च अपूपश्च = शाकापूपम्

ગુણહોય તો ➡ शव्दश्च स्पर्शश्च = शव्दस्पर्शो ।

૫. જીવજંતુ વાચક શબ્દ ➡ यूका च लिक्षा च =यूकालिक्षम् ।

૬. ભિન્ન લિંગવાળાનદી કે દેશવાચી નામ ➡ गङगा च शोणश्च = गगाशोणम् ।

कोसलाश्च कुरुक्षेत्र च = कोसलकुरुक्षेत्रम् ।

નોટ :-A સમાનલિંગ હોય તો ન થાય.

દા.ત. गङ्गा च यमुना = गङ्गायमुने इमे ।

B ગ્રામ કે નગર વાચક શબ્દ હોય તો ન થાય

દા.ત. सुरतश्च भरुचश्च = सुरतभरुचौ ।

3) વિકલ્પે સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ વૃક્ષ, મૃગ, તૃણ, ધાન્ય, મસાલા પશુવાચી પંખી નામનો તથા पूर्व / अपर, अधर / उत्तर वडवा આ જોડકા નો વિકલ્પે સમાહાર. દા.ત. वृक्ष ➡ आम्रश्च नींवश्च = आम्रनींवौ ।

मृग ➡ रुरुकृष्णसारम्–रुरुकृष्णसारा । तृण ➡ कुशकाशम् कुशकाशा· ।

धान्य ➡ यवगोधूमम् यवगोधूमा । पखी ➡ शुककपोतम् – शुककपोता ।

જોડકામાં ➡ अश्ववडवम् – अश्ववडवौ । पूर्वापरम् – पूर्वापरे ।

अधरोत्तरम् – अधरोत्तरे ।

૪) ઉપરના બે (૨/3) નિયમ માટેના વિશેષ નિયમો

1 છેલ્લા શબ્દના અંતે.. તાલવ્ય द्, ष्, કે ह् હોય તો તેમાં अ ઉમેરાય.

દા.ત. वाक् च त्वक् च = वाक्त्वचम् ।

2 અંત્ય દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય.ए – ऐ નો इ અને औ–औ નો उ થાય છે.

દા.ત. यूका च लिक्षा च=यूकालिक्षम् ।धानाश्च शष्कुल्यश्च = धानाशष्कुलि ।

૫) ગુણવાચક શબ્દ પરસ્પર વિરોધી હોય તો વિકલ્પે સમાહાર થાય.

દા.ત.सुख च दुख च = सुखदुखम् અથવા सुखदु·खे ।

૬) નીચેના શબ્દો બહુવચનમાં હોય તો જ સમાહાર થાય.

સેનાનાઅંગ ➜ रथिकाश्च अश्वारोहाश्च = रथिकाश्वारोहम् ।

ફ્લ ➜ वदराणि च आमलकानि च = वदरामलकम् ।

વનસ્પતિ વગેરે ➜ प्लक्षाश्च न्यग्रोधश्च = प्लक्षन्यग्रोधम् ।

પરન્તુ वदर च आमलक च = वदरामलके ।

रथिकश्च अश्वारोहश्च = रथिकाश्वारोहौ ।

प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति प्लक्षन्यग्रोधौ ।

એકવચનમાં હોવાથી इतरेतर સમાસ થયો.

૭) અનિયમિત સમાહાર

- गावश्च अश्वाश्च = गवाश्वम् । • पुत्राश्च पौत्राश्च = पुत्रपौत्रम् ।
- स्त्रीकुमारम् । • उष्ट्रखरम् । • उष्ट्रशशम् । • मासशोणितम् ।
- दर्भशरम् । • दासीदासम् । • तृणोपलम् । ઈત્યાદિ...

૮) નિત્ય ઈતરેતર દ્વન્દ્વ

- दधि च पयश्च = दधिपयसी । • सर्पिमधुनी । • ऋक्सामे ।
- शुक्लकृष्णौ । • इध्मावर्हिषी ।• अध्ययनतपसी । • आद्यवसाने ।
- उलूखलमूसले । • वाङ्मनसे (વિશેષ નિયમથી मनस् માં અઉમેરાયો)।

૯) દ્વન્દ્વ સમાસમાં શબ્દમાં થતા ફેરફાર

- द्यौश्च पृथिवी च = द्यावापृथिव्यौ । • द्यौश्च पृथिवी च =रोदसी ।
- द्यावाभूमी । द्यावाक्ष्मे । • उषश्च सूर्यश्च = उषासासूर्यम् ।
- जाया च पतिश्च = जायापती, जम्पती, दम्पती ।
- अक्षिणी च भ्रुवौ च =अक्षिभ्रुवम् ।• स्त्री च पुमांश्च = स्त्रीपुंसौ ।
- धेनुश्च अनड्वान् च = धेन्वडुहौ ।• दाराश्च गावश्च = दारागवम् ।
- ऊरु च अष्ठीवन्तौ च = ऊर्वष्ठीवम्।• नक्त च दिवा च =नक्तदिवम् ।
- रात्रौ च दिवा च = रात्रिन्दिवम् ।• अहनि च दिवा च =अहर्दिवम्।

3. एकशेष द्वन्द्व

લક્ષણ ➜ એક જ શબ્દ બે વાર અથવા તેથી વધારે વાર સાથે આવે અથવા એક જ વર્ગના એક સ્ત્રીલિંગ અને એક પુંલ્લિંગ એમ બે શબ્દો આવે તો તેનો સમાસમાં એક જ પદ રાખી શેષ પદનો લોપ કરવો તે.

A. એક શબ્દ બેકે વધુ વાર આવે ત્યારે એકવાર દ્વિવચન કે બહુવચનમાં લખાય

દા.ત. • रामश्च, रामश्च, रामश्च रामाः ।

B એક જ વર્ગના સ્ત્રી અને પુરુષ હોય તો પું. કાયમ રહે. અને જો નપુંસક હોય તો તે કાયમ રહે.

દા.ત. • माता च पिता च = पितरौ । •ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च = ब्राह्मणौ।
• भ्राता च स्वसा च = भ्रातरौ । • तट· तटी तटम् = तटानि ।

☙ દ્વન્દ્વ સમાસમાં શબ્દોને ગોઠવવાનો ક્રમ ❧

૧. इ, उ કારાંત શબ્દ પ્રથમ મૂકવો

દા.ત. शकुनिश्च भीमश्च = शकुनिभीमौ हरिश्च हरश्च = हरिहरौ
પણ हरहरी ન થાય हरिहरगुरव हरिगुरुहरा થાય.

૨. સ્વરાદિ શબ્દ પ્રથમ આવે છે.

દા.ત. अश्वश्च रथश्चेति = अश्वरथो થાય પણ...रथाश्वौ ન થાય.

૩. જ્યાં એકથી વધુ સ્વરાદિ શબ્દ હોય ત્યાં अ કારાન્ત શબ્દ પ્રથમ આવે

દા.ત. इन्द्रश्च अग्निश्च= इन्द्राग्नी પરન્તુ अग्नीन्द्री ન થાય.

૪. અલ્પ સ્વર અને હ્રસ્વસ્વરવાળા પ્રથમ મૂકાય.

દા.ત. हरिश्च धनजयश्च = हरिधनजयौ પણ धनजयहरी ન થાય.
कुशश्च काशश्च = कुशकाशौ ।

૫. ઋતુ અને નક્ષત્રના નામ ક્રમ પ્રમાણે. બ્રાહ્મણાદિ જાતિના, આશ્રમના, વેદના નામ ઊંચતાના ક્રમે, અને પૂજ્યોના સમુદાયમાં વધુ પૂજનીય સૌ પ્રથમ મુકાય.

દા.ત. • हेमन्त शिशिरवसन्ता. • कृत्तिकारोहिण्यौ • युधिष्ठिरभीमौ ।
ब्राह्मणक्षत्रियविट् शूद्रा । • ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्ये । • ऋक्सामयजुषि
• नमोऽर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसर्वसाधुभ्य ।

તત્પુરુષ સમાસ

૧. વિભક્તિ		
૨. नञ्		૫. પ્રાદિ
૩. કર્મધારય	તત્પુરુષ	૬. ગતિ
૪. દ્વિગુ		૭. ઉપપદ

• આ સમાસ ઉત્તરપદ પ્રધાન છે. •ઉત્તરપદના લિંગ જાતિ લાગે.
• વિગ્રહ કરતી વખતે એને પ્રથમાવિભક્તિ લાગે.
• ઉત્તરપદ સ્ત્રી હોય અને आ, ई, ऊ હોય તો તે હ્રસ્વ થાય છે. गो નું गु થાય છે.
દા.ત. • प्राप्तः जीविका = प्राप्तजीविकः ।• वहुनाडिः । • अतिमाल ।
• पञ्चगुः । कल्याणपञ्चमीक. આ સ્થાને અંતેઈન હોવાથી હ્રસ્વ ન થાય
જે શબ્દમાં સ્ત્રી પ્રત્યયના ई કે ऊ ન હોય તે હ્રસ્વ ન થાય.
દા.ત. • सुष्ठु धीः सुधीः ।

૧. વિભક્તિ તત્પુરુષ

<u>લક્ષણ</u> → પ્રથમા વિભક્તિ સિવાયના છ વિભક્તિથી વિગ્રહ પામનારો તત્પુરુષ સમાસ એ વિભક્તિ તત્પુરુષ સમાસ.આના દ્વિતીયા વિભક્તિ તત્પુરુષ તૃતીયા વિભક્તિ તત્પુરુષ વગેરે <u>છ ભેદ</u> છે.

1. <u>દ્વિતીયા વિભક્તિ</u>

A. I દ્વિતીયા વિભક્તિ વાળા નામનો श्रित, अतीत, पतित, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न, गमी बुभुक्षु વગેરે ઈચ્છાદર્શક નામ આદિ શબ્દો સાથે થાય છે.
દા.ત. • कृष्ण श्रितः = कृष्णश्रित. ।• दुःख अतीतः = दुःखातीत. ।
• सुखापन्न. । • अन्नबुभुक्षुः ।• ग्रामगतः ।• तरगात्यस्तः । ઈત્યાદિ.....
II प्राप्त, आपन्न શબ્દ પ્રથમપદ તરીકે પણ આવે.
દા.ત. • प्राप्तजीविक,• जीविकाप्राप्त. ।• जीविकापन्न. ।
B. કોઈ પણ કાર્ય અથવા સ્થિતિની સાથે પૂર્વપદમાં દ્વિતીયાન્ત કાલવાચી શબ્દ આવે ત્યારે થાય. દા.ત. • सवत्सर वासः = सवत्सरवास. ।
• मुहूर्त सुखम् = मुहूर्तसुखम् ।
C. <u>નિત્ય સમાસ</u> – खट्वारूढ (મૂર્ખ) આવા સમાસનો વિગ્રહ ન થાય. જો કરીએ તો અર્થ બદલાય જાય. દા.ત. खट्वाम् आरूढः (=પલંગ પર ચઢેલો)

2 <u>તૃતીયા વિભક્તિ</u>

I તૃતીયાન્ત નામનો पूर्व, सदृश, सम, ऊन, ऊन વાચી તથા कलह, निपुण, मिश्र,शलक्ष्ण, अवर વગેરે શબ્દો સાથે થાય . દા.ત. मासेन पूर्व = मासपूर्व । मात्रा सदृश. = मातृसदृश ।भगिन्या सम. = भगिनीसमः ।एकेन ऊन = एकोन. ।मासेन विकल = मासविकल । वाचा कलह = वाक्कलहः ।
II પૂર્વપદ સાધન અને ઉત્તરપદ કાર્ય રૂપ હોય ત્યારે થાય.

દા.ત. शकुलया खण्ड = शकुलाखण्ड । वज्रेण व्रण = वज्रव्रण ।
III પૂર્વપદ કર્તા કે સાધન ઉત્તરપદ ધાતુ સાધિત રૂપ હોય ત્યારે થાય.
દા.ત. हरिणा त्रात = हरित्रात । नखै भिन्नम् = नखभिन्नम् ।
IV જ્યારે अर्थ નો અર્થ ધન હોય ત્યારે તૃતીયાન્તનો अर्थ શબ્દ સાથે થાય.
દા.ત. धान्येन अर्थ = धान्यार्थ ।
V ઉત્તરપદ ખાવાની વસ્તુ હોય અને પૂર્વપદ તેમાં મિશ્રણ કરવાની વસ્તુ હોય ત્યારે થાય. દા.ત. गुडेन सह धाना गुडधाना । दध्ना ओदन = दध्योदन ।
VI તૃતીયા અલુક્ સમાસ
A. સરળતાથી કરેલું = अञ्जसाकृतम् । જન્મથી અંધ = जनुपान्ध ।વગેરે.
જ્યારે...સંજ્ઞાવાચક હોય ત્યારે मनसागुप्ता । मनसाज्ञायी ।
નહિંતર मनोगुप्ता । मनोज्ञायी ।
B. आत्मन् શબ્દનો સંખ્યા પૂરક ઉત્તરપદ સાથે થાય.
દા.ત. आत्मना पञ्चम इति आत्मनापञ्चम ।
3. ચતુર્થી વિભક્તિ
(૧) પૂર્વપદ વિકાર (પરિણામ) હોય ઉત્તરપદ વિકારી (પરિણામી) હોય ત્યારે થાય.
દા.ત. कुण्डलाय हिरण्यम् = कुण्डलहिरण्यम् ।
(૨) वलि, हित, सुख, रक्षित, વગેરે શબ્દો સાથે ચતુર્થ્યન્ત નામનો સમાસ થાય.
દા.ત. भूतेभ्यो वलि = भूतवलि । गवे हित = गोहितम् ।
अर्थ (=પ્રયોજન) શબ્દાન્ત આ ચતુર્થી તત્પુરુષ સમાસ જેનું વિશેષણ હોય તેના લિંગ અને વચનને અનુસરીને વિગ્રહમાં इद શબ્દનું રૂપ લેવું
દા.ત. द्विजाय अय = द्विजार्थ चरु । द्विजाय इमे = द्विजार्थे माले ।
द्विजाय इमानि = द्विजार्थानि पुस्तकानि ।
(3) ચતુર્થી અલુક્ સમાસ
परस्मैभाषा, आत्मनेभाषा । परस्मैपदम्, आत्मनेपदम् ।
4. પંચમી વિભક્તિ
I भय, भीत, भीति, भी વગેરે ભયવાચક તથા अपेत, अपोढ (=રહિત), मुक्त,पतित, अपत्रस्त (ત્રાસેલો) વગેરે શબ્દો સાથે પંચમ્યન્ત નામનો આ સમાસ થાય. દા.ત. चौराद् भय = चौरभयम् ।
सुखाद् अपेत = सुखापेत । चक्रात् मुक्त = चक्रमुक्त ।

स्वर्गात् पतित = स्वर्गपतित । तरगात् अपत्रस्त = तरगापत्रस्तः ।

II પંચમી અલુક્ સમાસ

પૂર્વપદમાં स्तोक, अल्प, अन्तिक, (નજીક) दूर તથા તેવા અર્થવાળા कृच्छ्र (=કઠિનાઈ) વગેરે શબ્દ હોય અને..ઉત્તરપદમાં કૃદન્ત હોય તો અલુક્ સમાસ થાય.

स्तोकात् मुक्तः = स्तोकान्मुक्तः । अल्पात् मुक्तः = अल्पान्मुक्त ।

अन्तिकादागत । कृच्छ्रादागत ।

5. ષષ્ઠી વિભક્તિ તત્પુરુષ

A. ષષ્ઠયન્ત નામનો બીજા નામ સાથે આ સમાસ થાય.

राज्ञः पुरुष.= राजपुरुषः । प्रतिक्रमणस्य वेला = प्रतिक्रमणवेला ।

અપવાદ I કર્તા અર્થમાં तृ અને अक પ્રત્યય લાગેલા ધાતુ સાધિત નામ સાથે ન થાય. દા.ત. घटस्य कर्त्ता = घटकर्त्ता ।

ओदनस्य पाचकः = ओदनपाचकः । એમ સમાસ ન થાય. કેમકે કર્તા અર્થમાં तृ અને अक પ્રત્યય લાગેલા છે. इक्षूणा भक्षणम् = इक्षुभक्षिका અહીં अक પ્રત્યય કર્તા અર્થમા નથી તેથી સમાસ થયો.

પ્રતિ અપવાદ

1. याजक, पूजक, परिचारक, होतृ भर्तृ,(ધારણઅર્થમાં ન હોય ત્યારે) स्नापक, अध्यापक, उत्सादक (નષ્ટ કરનાર)परिवेषक શબ્દ સાથે આ સમાસ થાય.

ब्राह्मणस्य याजक = ब्राह्मणयाजकः । जिनस्य पूजकः = जिनपूजकः ।

राज्ञः परिचारकः = राजपरिचारक । भुव भर्त्ता = भूभर्त्ता । ઇત્યાદિ....

પરન્તુ...वज्रस्य भर्ता અહી સમાસ ન થાય. કેમકે भर्तृ શબ્દ ધારક અર્થમાં છે.

II એક જ કૃદન્તના કર્મને જ્યાં ષષ્ઠી વિભક્તિ આવે. અને .. કર્તાને તૃતીયા વિભક્તિ આવે ત્યારે સમાસ ન થાય

દા.ત. आश्चर्यो गवा दोहोऽगोपेन અહી સમાસ ન થાય.

III. નિર્ધારણ ષષ્ઠી તથા સંખ્યાપૂરક સાથે સમાસ ન થાય

દા.ત.नृणा द्विज. श्रेष्ठः । सता षष्ठः ।

IV ગુણના પેટા ભેદ રૂપ કોઈ પણ લૌકિક ગુણ વાચી શબ્દ સાથે સમાસ ન થાય

દા.ત. पटस्य शुक्लता ।

પ્રતિ અપવાદ

1. द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, तुरीय, तुर्य જ્યારે સમૂહના એક ભાગને

જણાવવાના અર્થમાં હોય ત્યારે સંખ્યાપૂરક સાથે સમાસ થાય છે.
દા.ત द्वितीय भिक्षाया = द्वितीयभिक्षा, भिक्षाद्वितीयम् (ભિક્ષાનો અડધો ભાગ)
પરન્તુ... भिक्षुकस्य भिक्षाया द्वितीय (=ભિક્ષુકની બીજી વારની ભિક્ષા) અહીં સમાસ ન થાય કેમકે સમૂહના ભાગ અર્થમાં નથી.
B. पूर्व, अपर, अधर, उत्तर અને अर्ध (નપું) ની સાથે અવયવી વાચક ષષ્ઠ્યન્ત નામનો થાય. અને ત્યારે पूर्व વગેરે શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે.
દા.ત. कायस्य पूर्व = पूर्वकाय । (अपरकाय)
पिप्पल्या अर्ध = अर्धपिप्पली ।
પરન્તુ ग्रामस्य अर्ध = ग्रामार्ध થાય. કેમકે अर्ध પુંલિંગ છે.
Note નિયમ B માં અવયવ/અવયવી સમાસ છે. તેથી વસ્તુ એકથી વધુ ન હોવી જોઈએ. દા.ત. • पूर्व छात्राणाम् । • अर्ध पिप्पलीनाम् અહીં સમાસ ન થાય. C કાલનો ભાગ દર્શાવતા શબ્દો સાથે તે કાળવાચી ષષ્ઠ્યન્ત શબ્દનો થાય. અને... ભાગવાચી શબ્દ પ્રથમ આવે. દા.ત. अह: मध्यम् = मध्याह्न ।
D એક બનાવ બન્યા પછી અમૂક કાળ થઈ ગયો હોય તો કાળ દર્શક નામ સાથે તે બનાવ સૂચવતા ષષ્ઠ્યન્ત શબ્દનો સમાસ થાય અને કાળદર્શક શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે દા.ત. • सवत्सर दीक्षितस्य अस्य = सवत्सरदीक्षित ।
• मास जाताया अस्या = मासजाता ।

E ષષ્ઠી અલુક્ સમાસ

૧)નિંદા અર્થમાં • चौरस्यकुलम् । • देवानाप्रिय ।(=મૂર્ખ)
૨)નિંદા વાચક હોય એવા શબ્દના ઉત્તરપદમાં पुत्र શબ્દ હોય ત્યારે વિકલ્પે અલુક્ સમાસ થાય. દા.ત. • दास्या: पुत्र = दास्या पुत्र: / दासीपुत्र ·
નિંદા ગમ્યમાન ન હોય તો માત્ર ब्राह्मणीपुत्र એમ થાય.
૩) સગપણ કે વિદ્યા સંબંધ ધરાવતા ऋ કારાંત નામોનો આ સમાસ થાય.
દા.ત. ० होतु पुत्र । • पितु जामाता. । પરન્તુ ઉત્તરપદમાં स्वसृ કે पति શબ્દ હોય તો વિકલ્પે થાય અને मातु पितु સાથે स्वसृ નો અલુક્ થયો હોય ત્યારે स्वसृ ના स् નો વિકલ્પે ष् થાય. અલુક્ ન થયો હોય ત્યાં નિત્ય ष् થાય. દા.ત मातृष्वसा । અલુક્ નથી. અલુક્ માં मातु:ष्वसा કે मातु स्वसा ।
स्वसु पति = स्वसु:पति /स्वसृपति ।

૪) કેટલાક દૃષ્ટાંતો • वाचोयुक्ति.। • दिवस्पतिः । • दिशोदण्डः (= આકાશમાં દંડાકારે તારાનો દેખાવ) • वृहस्पति. (= વાણીપતિ– સુરગુરુ) • पश्यतो हर· (= સોની અથવા જે દેખતા ચોરી કરે)

૬ સપ્તમી વિભક્તિ તત્પુરુષ

1 પૂર્વપદમાં સપ્તમ્યન્ત કોઈ પણનામ અને ઉત્તરપદમાં शौण्ड, धूर्त, कितव, प्रवीण, सवीत, अन्तर, अधीन, पटु, पण्डित कुशल, चपल, निपुण, सिद्ध, शुष्क, पक्व, वन्ध વગેરે શબ્દ હોય તો આ સમાસ થાય.

દા.ત. • अक्षे शौण्ड : = अक्षशौण्डः। • चौर्ये प्रवीण· = चौर्यप्रवीण ।
• वाचि पटुः = वाक्पटु : । • सभाया पण्डित = सभापण्डित ।
• कर्मणि कुशलः = कर्मकुशल· । • विणाया निपुण. = विणानिपुणः ।

2 પૂર્વપદમાં દિવસ કે રાતના અવયવહોય અને ઉત્તરપદમાં કર્મણિભૂતકૃ૦ હોય ત્યારે આ સમાસ થાય. દા.ત. पूर्वाह्णे कृतम् = पूर्वाह्णकृतम् ।
અવયવ રૂપ ન હોય તો ન થાય. દા.ત. अहनि दृष्टम् ।

3 નિર્ધારણ ષષ્ઠીનો ષષ્ઠી તત્પુરુષ થતો નથી. એટલે એવા અર્થમાં જ્યાં સમાસ થયો હોય ત્યાં એ સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ જાણવો.
દા.ત. • पुरुषोत्तम = पुरुषेषु उत्तम· ।• नृश्रेष्ठः = नृषुश्रेष्ठ. ।
પણ.....★ पुरुषाणां उत्तम. । • नृणा श्रेष्ठः । આવો સમાસ ન થાય.

૪ નિન્દા અર્થમાં काक વગેરે શબ્દ સાથે આ સમાસ થાય.
દા.ત • तीर्थे काक. = तीर्थकाक. । • नगरकाक· ।
• तीर्थे ध्वाङ्क्षः इव = तीर्थध्वाङ्क्ष. ।• नगरवायसः ।
ઈત્યાદિ (દરેકનો અર્થ કાગડાની જેમ અતિલોભી)
• कूपे मण्डूकः इव = कूपमण्डूक· ।
(= બહારની દુનિયાથી અજ્ઞાત –ટૂંકીદૃષ્ટીવાળો)
એજ અર્થમાં —
• कूपकच्छप., • उदुम्वरमशक· • उदपानमण्डूक. ।

૫. સપ્તમ્યન્ત નામનો 'सिह' વગેરે શબ્દો સાથે પ્રશંસા ગમ્યમાન હોય તો થાય.
દા.ત • समरे सिहः = समरसिह । • भूमौ वासव = भूमिवासवः ।

VIII સપ્તમ્યન્ત + इन् પ્રત્યયાંત , सिद्ध, वन्ध, स्थ (વેદસિવાયમાં) શબ્દ આવે તો અલુક્ સમાસ ન થાય

દા.ત.• स्थण्डिलशायी । • समस्थः ।• વગેરે....

૨. नञ् તત્પુરુષ 1. પૂર્વપદમાં नञ् નો ઉત્તરપદમાં બીજા શબ્દ સાથે नञ् તત્પુરુષ સમાસ થાય.

Note: ➡ ઉત્તરપદ વ્યંજનાદિ હોય તો न् ના સ્થાને अ કરવો અને સ્વરાદિ હોય તો न् ના સ્થાને अन् કરવો.

દા.ત. • न ब्राह्मण: = अब्राह्मणः । • न अश्व: = अनश्वः ।

2. ઉત્તરપદમાં અવ્યય હોય તો પણ આ સમાસ થાય.

દા.ત. न उच्चैः = अनुच्चै: ।

3. નીચેના લખેલા સમાસોમાં न જ કાયમ રહે છે.

• नभ्राट् (વાદળ) • नपात् (રક્ષા કરનાર) • नवेदा: ।

• नाक: = સ્વર્ગ (= क સુખ, अक = દુઃખ

न अक यत्र = જ્યાં દુઃખ નથી તે)

• नासत्यः (न असत्य = सत्य) ।

• नकुलः (=નોળિયો) नमुचि । ઇત્યાદિ...

4. નીચેના શબ્દો પ્રાણી ભિન્ન અર્થમાં હોય તો વિકલ્પે न રહે છે.

नग: કે अग: (=પર્વત કે વૃક્ષ)

પ્રાણી હોય તો ➡ • वृषल: अग: शीतेन ।

5. અનિયમિત नञ् તત્પુરુષ સમાસ

દા.ત. • न पन्था: = अपन्था:, अपथम् ।

• न पुमान् न स्त्री = नपुसक: । • न मित्रम् = अमित्रम् ।

નોંધ ➡ પહેલા બે સમાસમાં વિશેષતા

પહેલા સમાસમાં સાધારણ ધર્મ નો ખાસ ઉલ્લેખ છે. બીજામાં ઉલ્લેખ નથી. જો.... સાધારણ ધર્મનો ઉલ્લેખ હોય, તો તેની સાથે પ્રથમ સમાસ જ થાય

દા.ત. घनः इव श्यामः कृष्णः અહીં घनश्यामः कृष्णः એમ થાય

પરન્તુ • कृष्णघनः એમ બીજો સમાસ ન થાય.

૩. વિશેષણ પૂર્વપદ

વિશેષણ પૂર્વપદનો ઉત્તરપદમાં વિશેષ્ય સાથે આ સમાસ થાય.

દા.ત. • नील च तद् उत्पल च = नीलोत्पलम् ।• गभीरनादः ।

• महती च सा सती च = महासती ।

ત્રણેય લિંગમાં तद् ના રૂપોથી વિગ્રહ થાય છે. માત્ર પું. એકવચનમાં असौ થી વિગ્રહ થાય છે. દા.ત. • भक्ताश्च ते अमराश्च = भक्तामराः ।

૪. વિશેષણોભયપદ

A બન્ને પદ વિશેષણ હોય ત્યારે થાય.

દા.ત. •शीत च तद् उष्ण च =शीतोष्णम् ।

B એક જ વ્યક્તિએ કરેલ બે કાર્ય બતાવનાર રૂપાખ્યાન થાય તેવાં બે કૃદન્ત હોય, તેમાંથી પ્રથમ કૃદન્ત આગળની ક્રિયા બતાવે અને દ્વિતીય કૃદન્ત તેની પાછળ થયેલી ક્રિયા બતાવે ત્યારે થાય.

દા.ત. • आदौ स्नातः पश्चात् अनुलिप्तः = स्नातानुलिप्तः ।

• आदौ पीतम् पश्चात् उद्गीर्णम् = पीतोद्गीर्णम् ।

તેવી રીતે • गृहीतमुक्तः । ઈત્યાદિમાં સમજવું

C તે જ પ્રમાણે એક ભૂત કૃદન્ત અને તેના પછી તેનો જ નિષેધ બતાવનાર अ કે अन् થી શરુ થતું ભૂતકૃદન્ત આવે ત્યારે પણ આ સમાસ થાય.

દા.ત. • कृतम् च तद् अकृतम् च = कृताकृतम् ।

D વિધ્યર્થ કૃદન્ત કે તુલ્ય અર્થવાળા શબ્દ સાથે જાતિવાચક શબ્દ સિવાયના શબ્દ આવે તો આ સમાસ થાય.

દા.ત. • भोज्योष्णम् । • तुल्यश्वेतः ।

પરન્તુ भोज्यः ओदनः અહીં भोज्योदनः એમ સમાસ ન થાય

કેમકે ओदन શબ્દ જાતિવાચક છે.

૫. *વિશેષણોત્તરપદ*

a નીચેના કર્મધારય સમાસ પૂર્વપદમાં વિશેષ્ય અને ઉત્તરપદમાં વિશેષણ આવે ત્યારે થાય. દા.ત. • इभयुवति (= હાથણી) गोधेनु (= દુધ દેતી ગાય) • अग्निस्तोक ।

b मतल्लिका, मचर्चिका, प्रकाण्डम्, उद्ध, तल्लज आ પાંચ શબ્દ પ્રશંસા- શ્રેષ્ઠ અર્થમાં ઉત્તરપદમાં આવે. અને પોતાના લિંગમાં જ રહે છે.

દા.ત. • ब्राह्मणमतल्लिका = શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ. • गोमचर्चिका = શ્રેષ્ઠ ગાય.
• गोतल्लज = શ્રેષ્ઠ ગાય. • गवोद्ध = શ્રેષ્ઠ ગાય.
• धर्मप्रकाण्डम् = શ્રેષ્ઠ ધર્મ

c નિન્દનીય વસ્તુ અથવા વ્યક્તિના કર્મધારય સમાસમાં વિશેષણ ઉત્તરપદમાં આવે.

દા.ત. • वैयाकरणखसूचि । • मीमासकदुर्दुरूढ ।

અપવાદ I પણ..... आणक અને किम् નિંદા અર્થમાં હોવા છતાં પૂર્વપદમાં આવે

દા.ત. • कुत्सित राजा = किराजा । • पापनापित • आणककुलाल ।

d वृन्दारक, नाग, कुञ्जर શબ્દ સાથે પૂજ્ય વસ્તુ પૂર્વપદમાં આવે.

દા.ત. • नृपवृन्दारक । • तापसकुञ्जरः ।

e कडार, खञ्ज, खोड, खलित, काण, कुण्ठ, गौर, वृद्ध, भिक्षुक, पिग, पिगल, तनु, जरठ, बधिर, बर्वर વગેરે શબ્દ પૂર્વપદ કે ઉત્તરપદમાં આવે છે.

દા.ત. • जैमिनिकडार / कडारजैमिनि (= જૈમિનિ મુનિ તપથી પીળા પડેલા) ।

f कतर અને कतम શબ્દ જાતિવાચક શબ્દ સાથે પ્રશ્ન તર્ક હોય ત્યારે આ સમાસ થાય અને તે શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે દા.ત. कतरकठः?(બ્રાહ્મણ ક્યો છે ?)

પરન્તુ • कतर पुत्र અહીં સમાસ ન થાય.

g एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल, पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, वीर, समान, मध्य, मध्यम, આટલા શબ્દ સાથે કર્મધારય સમાસ થાય છે. અને આ શબ્દો પૂર્વપદમાં જ આવે છે. દા.ત. • एकनाथ. । • सर्वशैला ।

Note- જો अपर શબ્દ પછી अर्ध શબ્દ આવે તો अपरनो पश्च આદેશ થાય
દા.ત. • अपरश्चासौ अर्धश्च = पश्चार्ध. ।

h सत्, महत्, परम उत्तम, उत्कृष्ट શબ્દ + પૂજ્ય વસ્તુ કે વ્યક્તિ આવે તો सत् વગેરે શબ્દો નિયમા પૂર્વપદમાં આવે.
દા.ત. • सत्पुरुष । • महापुरुष ।

૬ કુપૂર્વપદ

1 કુત્સિત અર્થમાં પણ કર્મધારય સમાસ થાય. ત્યારે कुत्सित ના... સ્થાને कु પૂર્વપદમાં આવે છે. દા.ત. • कुत्सितः पुत्रः = कुपुत्र. ।

2 कु + સ્વરાદિ શબ્દ त्रि, रथ, वय, તથા જાતિવાચક तृण શબ્દ આવે તો कु નો कत् થાય છે. દા.ત. • कदश्वः । कत्त्रय· । • कत्तृणम् ।

3. कु + पथिन्, કે अक्ष શબ્દ હોય અથવા कु ईषत् અર્થમાં અભિપ્રેત હોય ત્યારે कु નો का થાય. દા.ત. • कापथम् ।• ईषत् जल = काजलम् ।

4. कु + पुरुष = વિકલ્પે का + पुरुष. } દા.ત. कुत्सितः पुरुषः = कापुरुषः / कुपुरुष. ।

5. ईषत् અર્થમાં कु + उष्ण = कव, का, कत् + उष्ण } દા.ત. कवोष्णम् / कोष्णम् / कदुष्णम् ।

6. ईषत् + કૃદન્ત સિવાયના શબ્દ કે ગુણવાચક કૃદન્ત આવે તો આ સમાસ થાય.
દા.ત • ईषत्पिङ्गल. । • ईषद्रक्तम् ।

૭ સુપૂર્વપદ

A शोभन, साधु, सुष्ठु, કે सम्यग् શબ્દોથી વિગ્રહ પામતો હોય, અને પ્રશંસા અર્થ સૂચિત થતો હોય, ત્યારે આ સમાસ થાય છે. અને ત્યારે सु પૂર્વપદમાં આવે
દા.ત. • शोभन. धर्म. = सुधर्म । • साधु वचनम् = सुवचनम् ।

૮ મયૂર વ્યંસકાદિ (અનિયમિત કર્મધારય સમાસ)

• આ સમાસમાં પહેલો સમાસ मयूरव्यसक હોવાથી વૈયાકરણો આને मयूरव्यसक કર્મધારય સમાસ કહે છે. આમાં વિશેષ્યનો પૂર્વનિપાત થાય.

• मयूरश्चासौ व्यसकश्च = मयूरव्यसक· ।

व्यसकश्चासौ मयूरश्च = मयूरव्यसक । एव... • छात्रव्यसक ।

• अधम· राजा = राजाधम· • विशिष्टम् तेज· = तेजोविशेष. ।

• हतक· दुर्योधन· = दूर्योधनहतक· । • अपसद· नर· = नरापसद

• कृतक. पुत्र· = पुत्रकृतकः • अन्य राजा = राजान्तरम् ।

:एव...नगरान्तरम् । • जन्मान्तराणि । • ग्रामान्तराणि ।

• उदक्च अवाक्च = उच्चावचम् । एव उच्चनीचम् ।

• निश्चित च प्रचित च = निष्प्रचम् ।

• नास्ति किचन अस्य = अकिचन. ।

• नास्ति कुतो भय अस्यअकुतोभय । • पचतभृज्जता । • खादतमोदता ।
• अश्नीत पिवत इत्येव सतत यत्र अभिधीयते सा= अश्नीतपिवता ।
• अह अह इति यस्या क्रियायामभिधीयते सा = अहमहमिका । अहपूर्विका ।
• आहोपुरुपिका । • कान्दिशीक ।

૯ મધ્યમપદ લોપી (શાક પાર્થિવ કર્મધારય સમાસ)

જેમાં પૂર્વપદ સામાસિકપદ હોય અને ઉત્તરપદ સાથે સમાસ થતી વખતે સમાસિકપૂર્વપદના છેલ્લા પદનો લોપ થાય છે.

• शाकप्रिय पार्थिव = शाकपार्थिव ।• कस्तुरीप्रधान मृग =कस्तुरीमृग· ।
• देवपूजकः ब्राह्मण = देवब्राह्मणः ।
• मेरुनामा पर्वत = मेरुपर्वत । • कल्पपूरक वृक्ष = कल्पवृक्ष· ।

૪. દ્વિગુતત્પુરુષ

જેમાં પૂર્વપદમાં સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય, તથા સમાસમાં સમૂહની વિવક્ષા હોય તો આ સમાસ થાય અને નપુંસક એકવચનમાં આવે

દા.ત. • त्रयाणा भुवनाना समाहारः = त्रिभुवनम् ।
• पञ्चाना पात्राणा समाहार = पञ्चपात्रम् ।

નિયમ :- ૧ ઉત્તરપદમાં અંતે अ હોય તો ई થાય અને સ્ત્રીલિંગમાં આવે.

દા.ત. त्रयाणा लोकाना समाहार· = त्रिलोकी । एव .. अप्टाघ्यायी । पञ्चवटी।

પરન્તુ पात्र અને भुवन શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો ઉપરોક્ત મુજબ જ થાય.

દા.ત. • पञ्चपात्रम् ।

૨ ઉત્તરપદમાં અંતે आ, अक्ष, अङ्ग હોય તો વિકલ્પે ई થાય.

દા.ત. • पञ्चाना खट्‌वाना समाहार· पञ्चखट्‌वी / खट्‌वम् ।
• पञ्चतक्षी / तक्षम् । • पञ्चाङ्गी / पञ्चाङ्गम् ।

૩. ઉત્તરપદમાં અંતે દીર્ઘ સ્વર હોય તો તત્પુરુષના સામાન્ય નિયમથી હ્રસ્વ થાય

દા.ત. • सप्ताना पृथ्वीना समाहार इति सप्तपृथ्वि । • पञ्चगु· ।

<u>નોટ:</u>- પૂર્વપદ કોઇ દિશાવાચક કે સંખ્યા વાચક શબ્દ હોય અને આખો સમાસ કોઇ વિશેષ નામ થતું હોય નો દ્વિગુ સમાસ ન થાય, <u>કર્મધારય</u> જ થાય.

દા.ત. • सप्त च ते ऋषयश्च = सप्तर्षय ।
• पञ्च ते जनाश्च = पञ्चजना· । • उत्तरश्चासौ ध्रुवश्च = उत्तरध्रुव· ।

૫ પ્રાદિતત્પુરુષ

1 પૂર્વપદમાં प्र, अप, सम्, अनु, तिरस्, अव, वि, अति, परि, प्रति, उप, વગેરે.. ઉપસર્ગ હોય અને ઉત્તરપદ કોઈ નામ હોય ત્યારે પ્રાદિતત્પુરુષ સમાસ થાય અને તે વિશેષણ બને છે.

2 ઉત્તરપદ પ્રથમાન્ત વિશેષણ હોય, ત્યારે પ્રાય: પૂર્વપદ અવ્યય રૂપ સંભવે છે.

દા.ત. ★ अत्यन्त तेजस्वी = अतितेजस्वी ।

3 પૂર્વપદમાં ઈષત્ અવ્યયનો આ આદેશ થાય દા.ત. ईषत् रक्तम् = आरक्तम् ।

4 ઉપસર્ગમાં વિભક્તિ વર્ગીકરણ

A પૂર્વપદમાં प्र તથા અત્યન્ત અતિશય અર્થમાં अति ઉપસર્ગ હોય, તો પ્રાય: ઉત્તરપદ પ્રથમાન્ત સંભવે છે. દા.ત.प्रकृष्ट· आचार्य = प्राचार्य· ।

• प्रकृष्टा गति = प्रगतिः । • अतिशयेन मानी = अतिमानी ।

B ઉલ્લંઘન અર્થમાં अति પૂર્વપદમાં હોય, તો પ્રાય: વિગ્રહમાં ઉત્તરપદને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે. દા.ત. • अतिक्रान्तः मालाम् = अतिमाल· ।

• अतिक्रान्त· मर्यादाम् = अतिमर्याद· ।

C પ્રાય: अव અને सम् ઉપસર્ગ હોય તો વિગ્રહ તૃતીયાથી થાય.

દા.ત. • अवकृष्टः कोकिलया = अवकोकिल ।

• अर्थेन सगत / सगत· अर्थः = समर्थः ।

D परि, अलम् નો ચતુર્થીથી વિગ્રહ થાય.

દા.ત पर्यध्ययन = परिग्लान अध्ययनाय । अलकुमारि·= अलम् कुमार्यै ।

E वि, निस्, निर् , उत्, અને अप નો પંચમીથી વિગ્રહ થાય.

દા.ત.• निर्वनम् = निर्गतम् वनात् ।• व्यर्थ = विगत· अर्थात् ।

• निर्मर्याद· = निष्क्रान्तः मर्यादाया· ।

જો निस् ઉપસર્ગ નિશ્ચિત કે નિ:શેષ અર્થમાં હોય તો ઉત્તરપદ પ્રથમાન્ત હોય

દા.ત. नि श्रेय = निश्चित श्रेय· । • नि·श्रेय = निशेषेण श्रेय· ।

• अपसिद्धान्त = अपक्रान्त सिद्धान्तात् ।

F अधस् અને यथा માં ષષ્ઠીથી વિગ્રહ થાય દા.ત. • अधोजानु =अधः जानुन· ।

• यथार्थ· = अर्थस्य योग्य । एव यथार्हः ।

5 ઉપયોગી प्रादि સમાસ • विपरीत· पक्ष· = विपक्ष ।

• अनुगत कूलम् = अनुकूल· । एव· अनुरूप· । अन्वर्थ· ।

६ ગતિ તત્પુરુષ

પૂર્વપદ ઉપસર્ગ કે च्वि પ્રત્યયાન્ત અવ્યય હોય, અને ઉત્તરપદ ધાતુસાધિત રૂપ હોય ત્યારે આ સમાસ થાય છે. દા.ત. • उरी कृत्वा = उरीकृत्य ।

• प्रादु· भूत्वा = प्रादुर्भूय ।• शुक्लीभूय । • शुक्लीकृत्य ।

૭. ઉપપદ તત્પુરુષ

પૂર્વપદમાં નામ અવ્યય કે ઉપસર્ગ હોય, ઉત્તરપદમાં ધાતુ સાધિત નામ હોય... (= કૃદન્ત હોય) ત્યારે આ સમાસ થાય. વિગ્રહ વખતે પ્રાયઃ ઉત્તરપદમાં તે ધાતુનું ક્રિયાપદનું રૂપ વપરાય છે.

દા.ત. • गृहे तिष्ठति = गृहस्थ· ।• सुखेन लभ्यते = सुलभः ।

ઉત્તરપદમાં થતા ફેરફાર

A. વ્યંજનાંત ધાતુઓમાં. ૧) ક્યારેક કોઈ ફેરફાર ન થાય.

દા.ત • जल मुञ्चतीति = जलमुच् ।

૨) ક્યારેક અંતે अ ઉમેરાય દા.ત. • शिरसि रोहतीति = शिरोरुहः ।

૩) भज् નો भाज्, जन् નો ज, गम् નો ग, हन् નો ह, घ्न કે हन् થાય.

દા.ત. • पुण्य भजति इति पुण्यभाज् – पुण्यभाग् – पुण्यभाक् ।

• पङ्कात् जायते = पङ्कजम् ।• तुर गच्छति = तुरगः ।

• शत्रु हन्ति = शत्रुहः – शत्रुघ्नः । • वृत्रहन् → वृत्रहा ।

B સ્વરાંત ધાતુઓમાં

I હ્રસ્વ इ, उ, ऋ કારાંત ધાતુમાં ક્યારેક ગુણ/વૃદ્ધિ ન થાય. પણ અંતે त् ઉમેરાય (क्विप् પ્રત્યય કહેવાય છે.)

દા.ત. •विश्वं जयतीति = विश्वजित् । एव पुण्यकृत् ઇત્યાદિ...

II ક્યારેક અંત્ય સ્વરની વૃદ્ધિ પૂર્વક अ ઉમેરાય દા.ત.कुम्भ करोति इति कुम्भकार· ।

III ક્યારેક અંત્ય સ્વરનો ગુણ થાય + अ ઉમેરાય.

દા.ત. • गुहाया शेते इति गुहाशय । एव • कार्यकर· ઇત્યાદિ...

IV ક્યારેક કોઈ જ ફેરફાર ન થાય. દા.ત. स्वय भवतीति स्वयभूः ।

V અંત્ય आ ऐ ओ औ નો A. ક્યારેક अ થાય દા.ત. • धन ददातीति धनदः ।

• कच्छ पातीति कच्छप· । • धर्मज्ञ । • तटस्थः ।

B. ક્યારેક आ થાય દા.ત. • वसु दधातीति वसुधा ।

एव • विश्वपा ।

VI ક્યારેક ધાતુઓને अन કે इन् પ્રત્યય પણ લાગે છે.

દા.ત. वश भूषयतीति वशभूषण: । मधु पिवतीति मधुपायी ।

VII પૂર્વપદ सु, दुस् કે दुर् અને ઉત્તરપદ કર્મણિરૂપ હોય તથા તે ધાતુ સ્વરાંત હોય તો ગુણ કરીને....અને.... વ્યંજનાંત હોય તો એમને એમ अ ઉમેરાય છે.

દા.ત. • सुखेन तीर्यते = सुतरः ।• दुःखेन जीयते = दुर्जय ।

• दुःखेन लभ्यते = दुर्लभः । एव • दुर्गमः । दुरापः । सुलभ ।

અનિયમિત ઉપપદ સમાસ

• ललाट तपति = ललाटतपः • उदर विभर्ति = उदरभरिः ।

• रात्रौ चरति = रात्रचरः • कूल कषति = कूलकषा ।

• प्रियम् वदति = प्रियवदा • आत्मान पण्डित मन्यते = पण्डितमन्यः।

• पर तापयति परतपः • न सूर्यम् पश्यन्ति = असूर्यपश्याः ।

• उच्चै, नीचै, तिर्यक्, मुखतः, વગેરે કેટલાક શબ્દનો कृत्वा વગેરે સંબંધક ભૂતકૃદન્ત સાથે ઉપપદ સમાસ થાય.

દા.ત. • उच्चैःकृत्य • उच्चैःकृत्वा ।• मुखतोभूय ।• एकधाभूय ।

તત્પુરુષ સમાસના શબ્દમાં થતા ફેરફાર

1. कु કે महत् + ब्रह्मन् = कु કે महत् + વિકલ્પે ब्रह्म થાય. } દા.ત. कुब्रह्मः / कुब्रह्मा । महाब्रह्मः / महाब्रह्मा ।

દેશવાસીમાં નિત્ય થાય सुराष्ट्रब्रह्मः ।

2. I કર્મધારય અને બહુવ્રીહી સમાસના પૂર્વપદમાં महत् હોય તો महा આદેશ થાય. દા.ત. • महादेवः । • महावाहुः ।

પરન્તુ • महत्सेवा (महतः सेवा ષષ્ઠીતત્પુરુષ)

II તત્પુરુષમાં પણ...

महत् + घास, कर, विशिष्ट શબ્દ → महा + घास, कर, विशिष्ट શબ્દ } દા.ત. • महाघासः । • महाकरः । • महाविशिष्टः ।

3. I अष्टन् + कपाल કે हवि → अष्टा + कपाल કે हवि } દા.ત. • अष्टाकपाल । • अष्टाहविः ।

II अष्टन् + गो (બળદથી જોડેલા રથ વગેરે અર્થમાં)

= अष्टा + गो દા.ત. • अष्टागवः शकटः ।

તત્પુરુષના ઉત્તરપદમાં થતા ફેરફારો

પૂર્વપદમાં ↓	ઉત્તરપદમાં મૂળ શબ્દ ↓	ફેરફાર ↓	ઉદાહરણો ↓
૧. અવ્યય કે સંખ્યા વાચક	अङ्गुलि	अङ्गुल	निर्गतम् अङ्गुलिभ्य = निरङ्गुलम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य = द्वयङ्गुल दारु ।
૨. સંખ્યાવાચી પુણ્ય એકદેશવાચી,અવ્યય, કે સંખ્યાત શબ્દ	रात्रि	रात्र	द्वयो रात्र्यो समाहारः = द्विरात्रम् । पुण्यरात्र । पूर्व रात्रे. = पूर्वरात्र. । अतिक्रान्त रात्रिम् = अतिरात्र. । सख्याता रात्रि = सख्यातरात्र ।
૩ સંખ્યા સિવાયના ઉપરના પૂર્વપદમાં	अहन्	अह्न	अह्न पूर्व = पूर्वाह्ण । सर्वाह्ण. ।
૪. ઉપરોક્ત સિવાયમાં	अहन्	अह	उत्तम च तद् अहश्च = उत्तमाह । एव एकाहः । सप्ताह. । ઈત્યાદિ... द्वयो अह्नो समाहार द्वयह । एव त्र्यह. । ઈત્યાદિ...

નોંધ:- સમાસને અંતે તદ્ધિત પ્રત્યય હોય અને પૂર્વપદમાં સંખ્યાવાચી વિશેષણ હોય તો अह्न થાય દા.ત. द्वयो. अह्नो भवः = द्वयह्न । द्वयह्नप्रिय ।

૫. સામાન્ય થી કોઈ પણ શબ્દ હોય	सखा	सख	कृष्णस्य सखा = कृष्णसख. ।
૬. સામાન્ય થી કોઈ પણ શબ્દ હોય	राजन्	राज	मगधराज । मद्रराज ।
૭. ઉપસર્ગ કે પ્રાણી ભિન્ન ઉપમેયવાચી શબ્દ	श्वन्	श्व	अतिश्व । आकर्ष श्वा इव = आकर्षश्व । પ્રાણીહોયતો वानरश्वा ।
૮. ઉત્તર, પૂર્વ ,મૃગ, અથવા પ્રાણી ભિન્ન ઉપમેયવાચી શબ્દ	सक्थि	सक्थ	उत्तरसक्थम् । पूर्वसक्थम् । ઈત્યાદિ...

તત્પુરુષમાં નીચેના શબ્દ અંતે હોય તો अ ઉમેરાય

૧) તત્પુરુષમાં ઉત્તરપદ સંખ્યાવાચી હોય તો અંત્ય સ્વરનો અથવા સ્વર સહિત અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થાય અને अ ઉમેરાય છે.

દા.ત. • निर्गतानि त्रिशत· = निस्त्रिशानि वर्षाणि ।

૨) જો તદ્ધિતના પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય તો गो શબ્દ પછી अ ઉમેરાય

દા.ત. पञ्चगव· । पञ्चगवघनः । પરન્તુ द्विगुः બે ગાયથી ખરીદિલ વસ્તુ અહી ન થાય.

૩) ઉત્તરપદમાં उरस् શબ્દ મુખ્ય અર્થમાં હોય તો अ લાગે છે.

દા.ત. • अश्वानाम् उर इव = अश्वोरसम् ।

૪) જાતિવાચક કે સંજ્ઞાવાચક બે પદ મળીને સમાસ થાય ત્યારે अनस्, अयस्, सरस् શબ્દમાં अ ઉમેરાય અને अश्मन् માં अन् નો લોપ કરીને अ ઉમેરાય

દા.ત. • उपानसम् । • महानस· । • अमृताश्मः ।

• कालायसम् । • मण्डूकसरसम् ।

૫) જો તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય તો દ્વિગુ સમાસમાં नौ પછી अ ઉમેરાય. દા.ત. • द्विनावम् । • त्रिनावम् ।

પણ... • पञ्चभि· नौभि· क्रीत· = पञ्चनौः ।

(અહી તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ થયો છે તેથી अ ન ઉમેરાયો)

૬) <u>વિકલ્પે अ પ્રત્યય</u> I દ્વિગુ સમાસને અંતે અથવા અર્ધ પછી खारी શબ્દ આવે તો વિકલ્પે अ ઉમેરાઈને खार થાય દા.ત.द्वयो· खार्यो· समाहारः = द्विखारम् द्विखारी

एव.. अर्धखारम्/अर्धखारी

II સમાસમાં द्वि કે त्रि + अञ्जलि (તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય ત્યારે) = द्वि કે त्रि + अञ्जल દા.ત द्वयञ्जलम् । द्वयञ्जलि· । પરન્તુ द्वाभ्या अञ्जलीभ्या क्रीतः = द्वयञ्जलिः જ થાય કેમકે તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ થયો છે.

તત્પુરુષમાં લિંગ વિધાન

૧) સામાન્યથી ઉત્તરપદનું લિંગ લાગે.

અપવાદ- 1. ગતિતત્પુરુષ તેમજ प्राप्त, आपन्न શબ્દ પૂર્વપદમાં હોય તો વિશેષ્ય અનુસાર લિંગ લાગે. **દા.ત.** • स्वीकृत· अर्थ· । • प्राप्तजीविकः नरः ।

• स्वीकृत धनम् । • प्राप्तजीविका स्त्री । • स्वीकृता सपत् ।

2. a रात्र, अह्न અને अह અંતવાળા તત્પુરુષ પુલ્લિંગમાં આવે.
દા.ત. ● पूर्वरात्र । ● मध्याह्नः ।● सप्ताहः ।
b સંખ્યા પછી रात्र અને पुण्य, सुदिन શબ્દ પછી अह શબ્દ નપું૦ માં આવે.
દા.ત. ● नवरात्रम् । ● गणरात्रम् । ● पुण्याहम् । ● सुदिनाहम् ।
III पथिन् શબ્દનો पथ આદેશ વિકલ્પે થાય नञ् તત્પુ૦ તથા દ્વિગુતત્પુરુષ સમાસમાં पथ નપુંસકલિંગમાં આવે
દા.ત. ● शिवस्य पन्था = शिवपथ । एव .. ● विपथ विपन्था ।
● नञ् તત્પુ૦માં ● अपथम् – अपन्था । ● त्रिपथम् ।
IV ઉત્તરપદમાં छाया શબ્દ હોય અને છાયા કરનાર વસ્તુ અનેક હોય તો छाया નું छाय થાય. અને નપું૦ માં આવે. દા.ત. ● इक्षूणां छाया = इक्षुच्छायम् ।
V a પૂર્વપદમાં राजन् સિવાયના રાજાના પર્યાયવાચી શબ્દ, તથા रक्षस् કે पिशाच શબ્દ અને ઉત્તરપદમાં सभा શબ્દ... આવે તો सभम् (નપું૦) થાય.
દા.ત. ● ईश्वरसभम् ।● रक्षसभम् । પરન્તુ ● राजसभा અહીં ન થયું
b.सभा શબ્દ સમૂહ અર્થમાં હોય તોપણ નપુંસક લિંગમાં આવે દા.ત. स्त्रीसभम् ।
VI ઉત્તરપદમાં રહેલા सेना, सुरा, छाया, शाला, निशा આ શબ્દો વિકલ્પે નપું૦ માં આવે. દા.ત. ● ब्राह्मणसेना / ब्राह्मणसेनम् ।● गोशाला / गोशालम् ।
● यवसुरा / यवसुरम् ।● कुड्यच्छाया /कुड्यच्छायम् । श्वनिशा/ श्वनिशम् ।
Note :– લિંગ વિષયક ઉપરના તમામ નિયમો માત્ર તત્પુ૦માં જ લાગે. અન્યત્ર લાગે નહિ દા.ત. બહુવ્રીહિમાં ➜ दृढसेनो राजा ।
नञ् બહુવ્રીહિમાં ➜ असेना । કર્મધારયમાં ➜ परमसेना ।

બહુવ્રીહિ સમાસ

આ સમાસ અન્ય પદ પ્રધાન છે.

લક્ષણ :– સામાન્યથી જે સમાસમાં પૂર્વપદ વિશેષણ હોય, ઉત્તરપદ વિશેષ્ય હોય અને આખો સમાસ બીજા કોઈ પદનું વિશેષણ હોય ત્યારે આ સમાસ જાણવો. બહુવ્રીહિ સમાસ વિશેષણ છે. તેથી તેના વિગ્રહમાં વિશેષ્યની જાતિ અને વચન પ્રમાણે પ્રથમા અને સંબોધન સિવાય અર્થના સંબંધને અનુસારે यद् સર્વનામના છએ વિભક્તિ ના રૂપોનો પ્રયોગ થાય છે.

ક્યા સ્થાને यद् ના રૂપોનો પ્રયોગ કરવો તે સમાસના વિશેષ્ય અર્થ ઉપરથી નકકી કરી શકાય

દ્વિતીયા ☞ प्राप्तम् उदकम् यम् सः = प्राप्तोदकः (ग्राम) ।

તૃતીયા ☞ ऊढः रथः येन सः = ऊढरथः (अश्व·) ।

ચતુર્થી ☞ उपहृतः पशुः यस्मै स· = उपहृतपशुः (रुद्रः) ।

પંચમી ☞ निर्गत· अरिः यस्मात् सः = निर्गतारिः (देशः) ।

ષષ્ઠી ☞ वहु धनम् यस्य सः = वहुधनः (नरः) ।

સપ્તમી ☞ उप्तम् वीजं यस्याम् सा = उप्तवीजा (भूमि) ।

ઉપરના ઉદાહરણોમાંयद् ની જે વિભક્તિ આવી છે તેની તેજ વિભક્તિ હંમેશા આવે એવો નિયમ નથી. સમાસ એજ હોય પણ વિશેષ્ય ફરી જાય તો यद् ની વિભક્તિ પણ ફરી શકે.

દા.ત. ऊढरथ નું વિશેષ્ય 'नर'ः થાય તો ऊढः रथ· यस्य सः એમ થાય. સ્ત્રીનું વિશેષણ બને ત્યારેउप्तम् वीज यया सा उप्तवीजा એમ થશે. માટે વિશેષ્ય જોઈ અને અર્થનો વિચાર કરીને વિગ્રહ વાક્ય સમજી અર્થ કરવો. બહુવ્રીહી સમાસ વિશેષણ હોવાથી સામાન્યત: વિશેષ્ય પ્રમાણે તેના જાતિ/વચન થાય છે.

બહુવ્રીહિસમાસના પ્રકાર

૧. સમાનાધિકરણ ૨. વ્યધિકરણ (तद्गुणसविज्ञान / अतद्गुणसविज्ञान)
૩. સબહુવ્રીહિ ૪. સંખ્યાબહુવ્રીહિ ૫. દિશાબહુવ્રીહિ ૬. પ્રાદિ બહુવ્રીહિ
૭. नञ् બહુવ્રીહિ ૮. ઉપમાન બહુવ્રીહી

૧. <u>સમાનાધિકરણ</u>

જેના વિગ્રહમાં બંને પદને સમાનવિભક્તિ (પ્રથમાવિભક્તિ) લાગે તે

દા.ત. • महान्तौ वाहू यस्य स = महावाहुः (नलः) • श्वेत अंवर यस्य स = श्वेतावरः (मुनिः) • वहवः नद्यो यस्मिन् स वहुनदीक· (देश·) ।

૨. <u>વ્યધિકરણ</u> વિગ્રહમાં સમાસના પદોને ભિન્ન ભિન્ન વિભક્તિ લાગે તે.

દા.ત. • चक्रम् पाणौ यस्य स· = चक्रपाणि· (हरिः) ।

• हस्ते दण्डः यस्य स· = हस्तदण्डः ।

(तद्गुणसविज्ञान – જેના વિગ્રહમાં સમાસિક પદનો (વિશેષણનો) અર્થ વિશેષ્ય પદાર્થની સાથે ઉપસ્થિત હોય તે. દા.ત. लवौ कर्णौ यस्य सः लवकर्णः खरः ।

ગધેડાનું વિશેષણ છે તેથી ગધેડો હોય ત્યાં તેના લાંબા કાન પણ હોય છે.

अतद्गुणसंविज्ञान જ્યાં વિશેષણ પદના અર્થની વિશેષ્ય પદાર્થની સાથે ઉપસ્થિતિ આવશ્યક ન હોય તે **દા.ત.** चित्रा गावो यस्य स चित्रगु (गोप.) ।

જ્યાં જ્યાં ગોવાળ હોય ત્યાં ત્યાં તેની ગાયોને હોવાની જરૂર નથી.)

૩. <u>સબહુવ્રીહિ</u> सह અવ્યય સાથે તૃતીયાન્ત નામનો આ સમાસ થાય. અને ત્યારે सह નો स આદેશ થાય **દા.ત.**पुत्रेण सह विद्यते य स सपुत्रः (रमेश)

भर्त्रा सह वर्तते या सा सभर्तृका (स्त्री) ।

નોંધ :- આશીર્વાદના અર્થમાં सह આવે ત્યારે गो, वत्स, हल સિવાયના ઉત્તરપદમાં હોય તો सह નો स ન થાય. **દા.ત.** स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय

પરન્તુ गोपे सगवे । एव सवत्साय । सहलाय ।

૪. <u>સંખ્યા બહુવ્રીહિ</u> પૂર્વપદમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ કે ઉપસર્ગ, ઉત્તરપદમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ કે અવ્યય કે आसन्न, अदूर, अधिक શબ્દ આવે તો આ સમાસ થાય છે.

નિયમ :- A. આ સમાસ થાય ત્યારે અંત્ય સ્વરનો અથવા સ્વર સહિત અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થઈ अ ઉમેરાય છે.

દા.ત. दशाना समीपे सन्ति ये ते = उपदशा । દસની આસપાસ

द्वे वा त्रयो वा द्वित्रा = (બે કે ત્રણ) द्वि आवृत्ता दश = द्विदशा (વીસ)

एव . त्रिदशा ઈત્યાદિ... त्रिशत अदूरा = अदूरत्रिशाः

एव अधिकचत्त्वारिशा । વગેરે...

અપવાદ :- ૧) સમાસના અંતે वहु કે गण શબ્દ હોય તો ઉપરનો નિયમ ન લાગે.

દા.ત. • उपवहव । • उपगणा ।

B. विशति શબ્દમાં ति નો લોપ થાય છે. **દા.ત.** विशते आसन्ना. = आसन्नविशा ।

C. त्रि, उप પછી चतुर् શબ્દ આવે તો ઉપરનો નિયમ ન લાગે. માત્ર अ ઉમેરાય

દા.ત. • त्रयो वा चत्वारो वा= त्रिचतुरा । एव उपचतुरा. ।

૫.<u>દિશા બહુવ્રીહિ</u>

જે બે દિશાની વચ્ચેના ખૂણા– વિદિશાનો બોધ કરાવે તે. સમાસમાં पूर्व, दक्षिण વગેરે દિશાવાચક પદ જ જોઈએ. કૌબેરી વગેરે યૌગિક નામ ન ચાલે.

દા.ત. • दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालम् = दक्षिणपूर्वा ।

एव पूर्वोत्तरा ઈત્યાદિ......

૬. પ્રાદિ બહુવ્રીહિ

प्रादितत्पुरुषवत् નિયમ લાગે. માત્ર અન્યપદનું વિશેષણ બને એટલો ફેર.

દા.ત. • उद्‌गता कन्धरा यस्य सः = उत्कन्धरः । • विगत रूपम् यस्याः सा विरूपा (कन्या) । • निर्गताः जनाः यस्मात् तद् निर्जनम् वनम् ।

૭. नञ् બહુવ્રીહિ

પૂર્વપદ નિષેધ બતાવે ત્યારે થાય. અને अ કે अन् લાગે

દા.ત. • अविद्यमानः पुत्र यस्य सः = અથવા न पुत्रः यस्य सः = अपुत्र । વિકલ્પે अ કે अन् અને ઉપસર્ગ સાથે વપરાયેલા રૂપ પણ કાયમ રહે **દા.ત.** विगतजीवित । अविद्यमानपुत्र । કેટલાકમાં न નો अ ન થાય. દા.ત. नकुल ।

૮. ઉપમાન બહુવ્રીહિ

• પૂર્વપદ કોઈ ઉપમા દર્શક નામ હોય ત્યારે ઉપમાન બહુવ્રીહિ કહેવાય. ઉત્તરપદમાં સામાન્ય ધર્મ હોય તો વિગ્રહ ષષ્ઠી વિભક્તિ થી થાય છે.

દા.ત. • पद्मानाम् गन्धः इव गन्धः यस्य सः = पद्मगन्धिः । <u>અથવા</u>
- पद्मानाम् इव गन्धः यस्य सः = पद्मगन्धिः ।
- चन्द्रस्य कान्तिः इव कान्तिः यस्य स = चन्द्रकान्तिः । <u>અથવા</u>
- चन्द्रस्य इव कान्ति यस्य सः = चन्द्रकान्तिः ।

ઉત્તરપદમાં ઉપમેય હોય ત્યારે ઉભયપદ સમાનવિભક્તિક હોય

દા.ત. कमले इव अक्षिणी यस्या सा = कमलाक्षी ।

क લગાડવાના નિયમો

A. ઉત્તરપદ દીર્ઘ ई–ऊ કારાંત હોય અથવા ऋ કારાંત હોય, તો અવશ્ય क લાગે છે. **દા.ત.** • बहुनदीक देशः । कर्मकर्तृक जगत् । પણ જે ई–ऊ નો વિભક્તિ પ્રત્યયો પર इय्–उय् થાય તેને વિકલ્પે क લાગે. **દા.ત.** सश्रीः કે सश्रीक. । बहुस्त्रीकः (નિત્ય क લાગે) B. આ સિવાય સર્વત્ર વિકલ્પે क લાગે.

દા.ત. अध्ययननिमित्त /निमित्तक. वासः ।આ કારાંતમાં लक्ष्मीभार्य, लक्ष्मीभार्याक, लक्ष्मीभार्यकः । (क લાગે ત્યારે વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય.)

સમાસને અંતે થનારા ફેરફાર

દા.ત. अक्षि ➜ अक्ष, धर्म ➜ धर्मन् । धनुष् ➜ धन्वन्, गन्ध ➜ गन्धि ।

દા.ત. • कमले इव अक्षिणी यस्य स कमलाक्षः । • शोभनः धर्मः यस्य स सुधर्मा । • ज्या अधिगत = अधिज्य धनुः यस्य स = अधिज्यधन्वा ।

उद्गत गन्ध यस्य स = उद्गन्धि । पद्मस्य इव गन्ध. यस्य स. पद्मगन्धि ।
(उद्, प्रति, सु, सुरभि, અથવા ઉપમાદર્શક પૂર્વપદ હોય ત્યારે गन्ध નું गन्धि થાય છે.सुगन्धि વગેરે)

इति बहुव्रीहि समास

૪. અવ્યયીભાવ સમાસ

- પૂર્વપદમાં ઉપસર્ગ કે અવ્યય હોય અને ઉત્તરપદમાં કોઈ નામ હોય.
- સમાસ નપું૦ પ્ર૦ વિ૦ એક વ૦ માં આવે
- अ કારાંત ને કેટલીક્વાર તૃતીયા કે સપ્તમી વિભક્તિ લાગે છે.
- અંત્ય દીર્ઘસ્વર હ્રસ્વ થાય. ए, ऐ નો इ અને ओ औ નો उ થાય.
- અંત્ય न् નો લોપ થાય પરન્તુ ઉત્તરપદ નપું૦ હોય તો વિકલ્પે લોપાય.

અંત્ય अ અને अन् નોअम् થાય .

જુદા જુદા અર્થમાં અવ્યયીભાવ

૧. સપ્તમી વિભક્તિનો અર્થ. • हरौ=अधिहरि = હરિમાં /હરિ વિષયમાં.
૨. સામીપ્યનો અર્થ. • नद्या· समीप = उपनदम् । उपगङ्गम् ।
૩. સમૃદ્ધિનો અર્થ. • मद्राणा समृद्धि. = सुमद्रम् ।
૪. ખરાબ સ્થિતિનો અર્થ. • यवनाना व्यृद्धि· = दुर्यवनम् ।
૫. અભાવનો અર્થ. • वृक्षाणाम् अभावः = निर्वृक्षम् ।
૬. અતિશય કે અત્યયનો અર્થ. • यौवनस्य अत्ययः = अतियौवन ।
૭. અસંપ્રતિ (અયોગ્ય) કાલનો અર્થ. • निद्रा सप्रति न युज्यते = अतिनिद्रम् ।
૮. પ્રાદુર્ભાવ-પ્રસિદ્ધિનો અર્થ. • विष्णुशव्दस्य प्रकाश = इतिविष्णु ।
૯. પછીનો અર્થ. • गोविदस्य पश्चात् = अनुगोविदम् ।
૧૦. યોગ્યતાનો અર્થ. • गुणाना योग्यम् = अनुगुणम् ।
૧૧. અનુક્રમનો અર્થ. • क्रमस्य आनुपूर्व्येण = अनुक्रमम् ।= अनुज्येष्ठम् ।
૧૨. પુનરાવૃત્તિનો અર્થ.• वर्षे वर्षे = प्रतिवर्षम् ।अहनि अहनि = प्रत्यहम् ।
૧૩. અનુલ્લંઘન દર્શાવતો અર્થ •मति अनतिक्रम्य यथा स्यात् तथा = यथामति ।
૧૪. સાદશ્યનો અર્થ. • हरेः सदृश = सहरि ।
૧૫. એકી વખતનો અર્થ. • चक्रेण युगपत् = सचक्रम् ।
૧૬. સાકલ્ય / તમામ અર્થમાં •कुटुम्वमपि अपरित्यज्य यथा स्यात्तथा=सकुटुम्वम् ।

૧૭. સંપત્તિનો અર્થ. • क्षत्राणां सपत्ति = सक्षत्रम् ।
૧૮. મર્યાદા કે અભિવિધિના અર્થમાં जलधे. आ અથવા जलधेः आरभ्य =आजलधि ।
૧૯. તરફ કે કિનારાનો અર્થ. • गगाया अन्वायतम् = अनुगङ्ग वाराणसी ।
• वनस्य समीप = अनुवनम् अशनिर्निगता ।
૨૦. તરફ અર્થમાં • अग्नि अभि = अभ्यग्नि । अग्नि प्रति = प्रत्यग्नि ।
૨૧. બહારના અર્થમાં • ग्रामात् वहि वहिर्ग्रामात् = वहिर्ग्रामम् ।
૨૨. જ્ઞાન અર્થમાં • अक्ष्णो. समीपम् = प्रत्यक्षम् । अक्ष्णो. परम् = परोक्षम् ।
प्रति, पर, स અને अनु ઉપસર્ગ પર अक्षि નો अक्ष થાય અને अम् લાગે.
पर નો परो આદેશ થાય. समक्षम् । अन्वक्षम् । परोक्षम् ।

કર્મવ્યતિહાર

૧. પૂર્વપદમાં અંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય. ૨. ઉત્તરપદમાં અંત્ય સ્વર ને બદલે इ મુકવો उ હોય તો ગુણ કરીને इ લગાડવી.૩.યુદ્ધના વિષયમાં બન્ને પક્ષ સમાન સાધન–હથીયાર વડે યુદ્ધ કરતા હોય. અથવા સમાન વસ્તુ ગ્રહણ કરવા પૂર્વક લડતા હોય ત્યારે આ સમાસ થાય. વિગ્રહ વખતે હથીયારને તૃતીયા અને જેનું ગ્રહણ કર્યું હોય તેને સપ્તમી વિભક્તિ લાગે. દા.ત. • दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इद युद्ध प्रवृत्त =दण्डादण्डि ।
• केशेपु केशेपु गृहीत्वा इदं युद्ध प्रवृत्तम् = केशाकेशि ।
• वाहुभिश्च वाहुभिश्च प्रहृत्य इद युद्ध प्रवृत्तम् = वाहूवाहवि ।
* સાધન જૂદાજૂદા હોય તો આ સમાસ ન થાય. दण्डाकेशि ન થાય.

યાદ રાખવા યોગ્ય કેટલાક ઉદાહરણે शाकस्य लेश. = शाकप्रति ।
गङ्गाया पारम् = पारेगङ्गम् । गङ्गाया. मध्यम् = मध्येगङ्गम् ।
અથવા गङ्गायाः पारात् = पारेगङ्गात् । गङ्गाया. मध्यात् = मध्येगङ्गात् ।

સુપ્સપ્સમાસ

ઉપર જણાવેલા સમાસોમાંથી કોઈ પણ સમાસ લાગે નહિં તેવા સમાસો આમાં આવે.
દા.ત. पूर्वं श्रुत = श्रुतपूर्वम् । पूर्वं भूत = भूतपूर्वम् । पूर्वं दृष्ट=दृष्टपूर्वम् ।
तिष्ठन्ति गाव. यस्मिन् काले स = तिष्ठद्गु कालः ।

पृषोदरादिसमास

જેમાં સમાસ થયેલા પદો વિકૃત થયા હોય તે. पृषतः उदर = पृषोदरम् (पवन)
मनस ईषिण = मनीषिण विद्वान् । मह्या रौति = मयूर । वारीणा वाहक = वलाहक ।शवाना शयनम् = स्मशानम् । पिशित आचामति इति पिशाच ।

કૃદન્ત પ્રત્યય

૧. કર્મણિભૂતકૃદન્ત (અવિકારક त પ્રત્યય) સેટ્‌ને इ લાગે. દા.ત. चल् चलित ।
પરન્તુ હ્રસ્વ / દીર્ઘ उ–ऋ કારાંતમાં ન લાગે. દા.ત. नु ➡ नुत· भू ➡ भूतः ।
कृ ➡ कीर्ण· । कृ ➡ कृतः ।

૨. त નો न થવાના નિયમ.

A. र् અંતવાળા ધાતુમાં થાય. દા.ત. शृ ➡ (शीर्)–शीर्ण·

B द् અંતવાળા ધાતુમાં द् નો પણ न થાય દા.ત. भिद् ➡ भिन्न· ।

C 1 સંયુક્ત વ્યંજનના, 2. બીજા વર્ણ અંતસ્થા પર 3. आ કારાંત હોય તેવા,
4 એક સ્વરી ધાતુમાં થાય. દા.ત. ग्लै ➡ ग्ला ➡ ग्लान ।

a नुद्, विद्, उन्द्, त्रै, घ्रा, ह्री ધાતુમાં વિકલ્પે न થાય છે. દા.ત. नुद् नुन्न नुत्त ।

b ध्या, ख्या, मद्, માં ન થાય દા.ત. ध्यात । ख्यात· । मत्तः ।

૩ शी, स्विद्, मिद्, क्ष्विद्, धृष्, मा इ લાગે ત્યારે ગુણ થાય
દા.ત. शी ➡ शयित । धृष् ➡ धर्षित / धृष्टः ।

૪. यम्, रम्, नम्, गम्, हन्, मन्, तन्, क्षण्, क्षिण्, ऋण्, અને वन् અનુનાસિક લોપાય દા.ત. गम् ➡ गत । रम् ➡ रत· । नम् ➡ नत· ।

૫. ઉપર સિવાયના अम् કે अन् અંતવાળા ધાતુઓમાં इ ન લાગે ત્યારે સ્વર દીર્ઘ થાય. દા.ત. क्षम् ➡ क्षान्त· । शम् ➡ शान्त· ।

૬. ઉપાંત્ય અનુનાસિકવાળા ધાતુમાં इ ન લાગે ત્યારે અનુનાસિક લોપાય.
દા.ત. रञ्ज् ➡ रक्तः । अञ्ज् ➡ अक्त ।

૭.a સંબંધકભૂત કૃદન્ત માં इ ન લાગે ત્યારે નિયમ ૪, ૫, અને ૬ લાગે. પરન્તુ ઉપસર્ગ વાળા ધાતુને નિયમ ૪ વિકલ્પે લાગે. દા.ત. नम् ➡ नत्वा प्रणत्य प्रणम्य

b 1 વીપ્સાર્થે વિકલ્પે अम् પ્રત્યય લાગે અને ત્યારે ૧૦ માં ગણનો વૃદ્ધિ નિયમ લાગે.
દા.ત. ➡ कृत्वा कृत्वा = कार कार ।

2. आ કારાંતને यम् પ્રત્યય લાગે દા.ત. ➡ पीत्वा पीत्वा = पाय पाय

3. **પરોક્ષભૂતકૃદન્ત**

(૧) પરોક્ષકર્તરિ કૃદન્ત પરસ્મૈપદ वस् પ્રત્યય લાગે.
પરોક્ષભૂતકાળ તૃતીયા પુરુષ બહુવચનના उस् ના સ્થાને वस् લગાડવાથી બને.
દા.ત. नम् ➡ नेमु· = नेमिवस् ।

II એકસ્વરી (एत्व વાળુ) રૂપ હોય, અથવા आ કારાંત હોય ત્યારે वस् લાગતા પહેલાં लागे. દા.ત.पच् ➡ पेचिवस् । दा ➡ ददिवस् ।

III गम्, हन्, विद्, विश्, दृश्, માં वस् પૂર્વે વિકલ્પે इ લાગે

દા.ત. गम् ➡ जग्मुः = जग्मिवस् । जगन्वस् ।

IV वन्ध्, अञ्ज् નો અનુનાસિક લોપાય.

દા.ત. वन्ध् ➡ बवध्वस् । अञ्ज् ➡ आजिवस् ।

V ऋ કારાંત ધાતુમાં ગુણ ન થાય.

દા.ત. कृ ➡ चकृवस् । तृ ➡ तितीर्वस् ।

<u>આત્મનેપદ आन પ્રત્યય</u>

I પરોક્ષભૂતકાળ તૃતીયાપુરુષ બહુવચનના રૂપમાંથી इरे કાઢી आन લગાડવાથી બને.

દા.ત. अश् ➡ आनशिरे – आनशानः ।

II પરોક્ષ કર્મણિ કૃદન્ત કરવા આત્મનેપદનો आन પ્રત્યય લાગે.

દા.ત. पच् ➡ पेचानः ।

સ્ત્રીલિંગ પરોક્ષ ભૂતકૃદન્ત

પરોક્ષભૂતકાળના તૃતીયા પુરુષ બહુવચનના રૂપને ई લગાડવાથી બને.

દા.ત. गम् ➡ जग्मुस् + ई = जग्मुषी । રૂપ नदी જેવા કરવા.

નપુંસક પરોક્ષભૂત કૃદન્ત

પ્રથમા/દ્વિતીયા વિભક્તિ દ્વિવચનના રૂપ માટે ઉપરનો નિયમ લાગે. બાકીના રૂપ પું૦ જેવા થાય.

૪ સામાન્યભવિષ્ય કૃદન્ત (૧) કર્તરિ.

પરસ્મૈપદ	આત્મનેપદ
त् પ્રત્યય	मान પ્રત્યય
ति ના સ્થાને લાગે.	ते ના સ્થાને લાગે
करिष्यति	करिष्यते
करिष्यत्	करिष्यमाणः ।

करिष्यत् → કરનારો ← करिष्यमाणः

करिष्यत् → રૂપ गच्छत् જેવા | करिष्यमाणः → રૂપ राम જેવા

करिष्यति → સામાન્યભવિ તૃ૦ પુ૦ એક વચન ← करिष्यते

સ્ત્રીલિંગમાં स्यत् ના સ્થાને स्यती કે स्यन्ती

कथ् ➡ कथयिष्यती । कथयिष्यन्ती । રૂપ नदी જેવા

નપું૦માં गच्छत् જેવા

(૨) કર્મણિ करिष्यमाण· = કરનાર.

૫ ધાતુને इन् પ્રત્યય A આગળ કોઈ નામ ન હોય

अनुसरति इति एव शील अनुसारी (रिन्)

तिष्ठति इति एव शील· स्थायी (यिन्)

B આગળ કોઈ નામ હોય ➡

तुरग अनुसरति तुरगानुसारी । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलशायी ।

૬ ધાતુને સ્વભાવના અર્થમાં वर પ્રત્યય

ईष्टे इति एव शील ईश्वर । एव.... जित्वरः । नश्वर । स्थावर· । ઈત્યાદિ..

૭ આ જ અર્થમાં र પ્રત્યય

हिनस्ति इति एव शील· हिंस्र· । शोभते इति एव शील· शुभ्र· ।

एव. नम्र· । दीप्र । कम्र । ઈત્યાદિ..

તદ્ધિત પ્રકરણ

૧ સાધિત ધાતુ = ધાતુ + પ્રત્યયથી બનતો ધાતુ.

દા.ત. गम् ➡ गम् + अय = गमय – प्रेरक

૨. કૃદન્ત = ધાતુ + પ્રત્યયથી બનતું નામ દા.ત. चल् ➡ चल् + अत् = चलत् ।

3.નામ ધાતુ= નામ + પ્રત્યયથી બનતો ધાતુ. દા.ત. चितामणि + य=चितामणीयते ।

૪. તદ્ધિત = નામ + પ્રત્યયથી બનતું નામ. દા.ત. धन + वत् = धनवत् (वान्)

NOTE I અનેકવિધ અર્થોમાં અનેકવિધ તદ્ધિત પ્રત્યયો લાગતા હોય છે. તેથી પ્રકરણ સંગતિ વિચારી અર્થ કરવો અહી તો દિગ્દર્શન માત્ર જ છે.

II તદ્ધિતમાં પ્રત્યય લાગતા ક્યારેક સ્વર વૃદ્ધિ થાય. ક્યારેક ન થાય. જ્યારે થાય, ત્યારે આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિ સમજવી.

મુખ્ય પ્રત્યયો ➡ अ, अक, इक, एय, ईय, क, य

अ પ્રત્યય ➡ મુખ્યતયા નીચેના અર્થોમાં આવે.

I તેનાથી રંગાયેલું દા.ત. ➡ हरिद्रया रक्तम् = हारिद्र वस्त्रम् ।

II તેઓનો સમુદાય દા.ત. ➡ भिक्षाणा समूह· = भैक्षम् ।

ક્યાંક अक ➡ राजकम् । ક્યાંક ता ➡ ग्रामता। जनता ।

III દેવતા અર્થ દા.ત. ➡ जिन अस्य देवता = जैन· । शैव ।

IV તેના વડે કરાયું દા.ત ➡ मक्षिकाभि· कृत = माक्षिक मधु ।

B इक પ્રત્યય મુખ્યતયા નીચેના અર્થમાં આવે.

I તેનાથી સંસ્કૃત દા.ત. ➡ दध्ना सस्कृत = दाधिक औदनम् ।

II તેનાથી તરવું દા.ત. ➡ नावा तरति = नाविकः ।

III તેનાથી જવું. દા.ત. ➡ हस्तिना चरति = हास्तिक· ।

IV તે આચરવું દા.ત. ➡ धर्म आचरति इति धार्मिकः ।

V જીવિકા દા.ત. ➡ वेतनेन जीवति = वैतनिक· ।

VI હણવું દા.ત. ➡ पक्षिण हन्ति = पाक्षिकः ।

VII શસ્ત્ર દા.ત. ➡ असि· प्रहरणमस्य = आसिक· ।

VII કાળની મર્યાદાથી પ્રસંગ દા.ત. ➡ अष्टाह्निकः उत्सवः ।

IX मान (= વજન) દા.ત. ➡ द्रौणिक ।

C મુખ્યતયા अ અને इक પ્રત્યય

૧. જાણવું/ભાણવું અર્થમાં દા.ત. ➡ मुहूर्त्त वेत्ति अधीते वा = मौहूर्तः । (अ)

न्याय वेत्ति अधीते वा = नैयायिकः ।

૨. સ્વાર્થે (અર્થમાં ફેરફાર ન થાય) દા.ત. ➡ प्रज्ञ· एव = प्राज्ञ· (अ) ।

विनयः एव = वैनयिक· (इक) ।

D ईय પ્રત્યય ૧. તેનું આ અર્થમાં

દા.ત. ➡ तव इद = त्वदीयम् । एव ... मदीयम् । मदीया । मदीय ઇત્યાદિ...

ક્યાંક આ જ અર્થમાં अ પ્રત્યય દા.ત. दशरथस्याय = दाशरथः रामः ।

૨. તેનાથી કહેવાયેલું દા.ત. पाणीनिना प्रोक्तम् । पाणीनीय व्याकरणम् ।

एव हरिभद्रीया टीका । ઇત્યાદિ...

ક્યાંક अ પ્રત્યય ➡ भाद्रवाहवः ग्रन्थः ।

E क પ્રત્યય ૧. સંખ્યાવાચી શબ્દથી પ્રમાણાર્થે

દા.ત. ➡ शतश्लोकप्रमाण = शतक स्तोत्रम् ।

(મૂલ્ય, લાભ, દેય વગેરે અર્થમાં) शतकम् (સો મૂલ્યવાળું કે સોનો લાભ)
૨. મુખ્યતા સૂચકમાં દા.ત. ➡ देवदत्तमुख्य = देवदत्तक सङ्घ ।
૩. રોગના હેત્વર્થે. દા.ત ➡ शीतहेतुक = शीतक· ज्वर ।
૪. નિંદા, અલ્પ, લઘુ અનુકંપાદિ અર્થે. દા.ત. ➡ दुष्ट· अश्व = अश्वक ।
एव वालक । वत्सक. ।
F य પ્રત્યય અનપેત (=સહિત) અર્થમાં. દા.ત ➡ न्यायादनपेत = न्याय्य ।
સાધુ (સારું) અર્થમાં દા.ત. ➡ पथि साधु = पाथेय ।
યોગ્ય અર્થમાં દા.ત. ➡ दण्डमर्हति = दण्ड्य· ।
ક્યાંક इक પ્રત્યય પણ લાગે. દા.ત. ➡ विप अर्हति = वैपिक ।

<u>અનેક પ્રત્યય લેતા અર્થે :-</u>

I અપત્ય અર્થમાં ૧. સામાન્યથી अ પ્રત્યય. દા.ત. ➡ उपगो अपत्य = औपगव ।
૨. પ્રાય: अ કારાંતને इ પ્રત્યય. દા.ત. ➡ दक्षस्य अपत्य = दाक्षि· ।
૩. आ–इ–ई–ऊ કારાંતથી एय દા.ત. ➡ वामाया अपत्य = वामेय ।
(नाभि) नाभेय· । (सुपर्णी) सौपर्णेय । (कमण्डलू) कामण्डलेयः ।

II વિકાર અર્થમાં

૪. મુખ્યતયા अ અને मय પ્રત્યય દા.ત. ➡ अश्मन विकार· आश्मन ।
भस्मन विकार· भस्ममय ।

III ભવ–જાત અર્થમાં.

(૧) સામાન્યથી તથા નક્ષત્રવાચી શબ્દથી अ પ્રત્યય
દા.ત. ➡ पुष्ये भव पौप । मथुराया भव माथुर· ।
(૨) કાલવાચી તથા અન્ય કેટલાક શબ્દથી इक પ્રત્યય.
દા.ત. ➡ अध्यात्मनि भव. आध्यात्मिक । एव वार्षिक. ।
(૩) કેટલાક કાળવાચીથી तन પ્રત્યય દા.ત. ➡ चिरतन । अद्यतन ।
(૪) વર્ગાન્ત શબ્દથી ईय પ્રત્યય . દા.ત. ➡ कवर्गे भव कवर्गीय ।
(૫) શરીરના અંગવાચી શબ્દથી य પ્રત્યય. દા.ત. ➡ कण्ठच । मूर्धन्य. ।

IV તુલ્ય અર્થમાં ➡ अश्वतुल्य = अश्वक· (क પ્રત્યય)
शर्करातुल्यम् = शार्करम् दधि (अ)। मुखतुल्य· = मुख्य ('य' प्रत्यय)

V કેટલાક મહત્વના તદ્ધિત પ્રત્યયો.

A ત્યાંથી આવેલું અંગે (વિદ્યા/યોનિ સંબંધમાં) अक પ્રત્યય.

દા.ત. ➡ पितुरागत = पैतृकम् ऋणम् । ક્યાંક अ લોપાય.

B વય અર્થમાં अ પ્રત્યય. દા.ત. ➡ द्विवर्षो वालः (બે વર્ષનો બાળક)

C પ્રમાણ અર્થમાં मात्र પ્રત્યય. દા.ત. ➡ रेखा प्रमाणमस्य रेखामात्रम् ।

D પ્રસિદ્ધ અર્થમાં चञ्चु, चण પ્રત્યય.

દા.ત. ➡ विद्यया वित्त = विद्याचञ्चुः । विद्याचणः।

E સંજાત અર્થમાં इत પ્રત્યય દા.ત. ➡ तारकाणि सजातानि अस्य इति तारकितम् नभः । एव ➡ मण्डितः । ઇત્યાદિ....

F પ્રકાર I સમાનતા અર્થે जातीय પ્રત્યય દા.ત. ➡ पटुजातीय ।

II સંખ્યાથી था, विध પ્રત્યય. દા.ત. सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । सर्वविधः ।

III સર્વનામથી धा પ્રત્યય. દા.ત. ➡ एकेन प्रकारेण = एकधा ।

G વિપ્સા अति અર્થમાં शस् પ્રત્યય. દા.ત. ➡ वहुश । कोटीश· ।

H પ્રચુર/ પ્રધાન અર્થમાં मय પ્રત્યય. દા.ત. ➡ शाकमय भोजनम् ।

I નિંદા અર્થમાં पाश પ્રત્યય. દા.ત. निन्द्य· छान्दस = छान्दसपाशः ।

J પ્રશંસા અર્થે ક્રિયાપદથી रूप પ્રત્યય. દા.ત. सुष्ठु पचति = पचतिरूपम् ।

K કંઈક ન્યૂનતા અર્થમાં. कल्प देश्य देशीय પ્રત્યય.

દા.ત. ➡ पटुकल्प· । आचार्यदेशीय· । विद्वद्देश्य ।

૬. ભાવ અર્થમાં त्व, ता પ્રત્યય.

1 તેનો ભાવ કે તેનું કર્મ (=ક્રિયા) અર્થમાં દરેક શબ્દને त्व, ता લાગે.

દા.ત. ➡ घटस्य भाव· = घटत्वम् । घटता ।

2 ઘણા अ કારાંત શબ્દમાં य પ્રત્યય પણ લાગે.

દા.ત. ➡ शुक्लस्य भाव = शुक्लता । शौक्ल्यम् ।

3 ઘણા સ્થળે अ પ્રત્યય પણ લાગે. દા.ત. ➡ शिशो भाव· = शैशवम् ।

સ્વામિતા દર્શકના બીજા પ્રત્યયો

૧) अ પ્રત્યય દા.ત. ➡ जटा अस्य अस्ति इति जट· ।

૨) र પ્રત્યય દા.ત. ➡ मधु अस्ति अस्मिन् इति मधुरः । एव खरः ।

૩) इक પ્રત્યય દા.ત. ➡ माया अस्ति अस्मिन् = मायिक ।

૪) इन પ્રત્યય દા.ત. ➡ वर्हाणि सन्ति अस्य = वर्हिणः ।

૫) आलु પ્રત્યય દા.ત. ➡ हृदय अस्ति इति हृदयालु ।

કદાચિત અન્ય અર્થમાં આવે. દા.ત. ➡ शीत न सहते इति शीतालु ।

સપ્તમી અર્થમાં

૧. સર્વનામથી त्र પ્રત્યય દા.ત. ➡ अस्मिन् इति अत्र । एव तत्र । सर्वत्र ।

૨. કાલ અર્થમાં दा પ્રત્યય દા.ત. ➡ कस्मिन् काले इति कदा।

एव. सदा । तदा ઇત્યાદિ..

પંચમી વિભક્તિના અર્થમાં

૧ શબ્દથી तस् પ્રત્યય દા.ત. ➡ देवात् इति देवत. । एव तत । मालात।

वत् પ્રત્યય ક્રિયાસંબંધી સમાનતા કે સદૃશતા બતાવતા અર્થમાં.

દા.ત. ➡ चैत्रस्य इव = चैत्रवत् । विधिवत् વગેરે

सात् પ્રત્યય વસ્તુમાં પૂર્ણ પરિવર્તન થઈ જાય અથવા તેની સાથે એકમેક થઈ જાય ત્યારે લાગે. દા.ત. ➡ कृत्स्न शस्त्र अग्नि· सपद्यते इति अग्निसात् भवति ।

एव आत्मसात् । भस्मसात् करोति । राजसात् ।

નામધાતુ :- કેટલીકવાર 'તુલ્ય આચરણ' આદિ અર્થમાં નામને 'य' પ્રત્યય લાગી નામધાતુ બને છે. અને આત્મનેપદમાં રૂપ થાય છે.

દા.ત. ➡ चितामणिरिव आचरति = चितामणीयते ।

ક્યારેક य લાગ્યા વિના જ પરસ્મૈપદના પ્રત્યય લાગે.

દા.ત. ➡ जलमिवाचरति = जलति ।

